

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

КУЗЬМИН РОМАН ЯРОСЛАВОВИЧ

УДК 94 (477) «1919/1920»

**ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ
БІЛЬШОВИКІВ НА ВОЛИНІ ТА У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В ХОДІ
РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1919 – 1920 РОКІВ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Колесник Віктор Федорович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Київ – 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	9
1.1. Історіографія теми	9
1.2. Джерельна база дослідження	29
РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ НА ВОЛИНІ ТА У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1919 – 1920-Х РОКАХ	39
2.1. Військово-політичне протистояння на теренах Волині в 1919 р.	39
2.2. Варшавська угода та новий етап радянсько-польської війни в 1920 р.	69
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ВОЛИНІ В 1919 – 1920-Х РОКАХ	86
3.1 Формування більшовицьких органів влади	86
3.2. Діяльність репресивних органів радянської влади на території Волинської губернії	124
3.3. Економічні та соціальні експерименти більшовиків	133
РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (ЧЕРВЕНЬ – ВЕРЕСЕНЬ 1920 РОКУ)	162
4.1. Утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР)	162
4.2. Створення та функціонування мережі місцевих органів влади: повітові та сільські ревкоми	178
4.3. Правоохоронні органи ГСРР	182
4.4. Соціально-економічна діяльність органів влади Галревкому	188
4.5. Завершальний етап існування Галревкому та його розформування	216
ВИСНОВКИ	218
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	225

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Волгубревком – Волинський губернський революційний комітет
- Волгубчека – Волинська губернська надзвичайна комісія
- Волревком – волосний революційний комітет
- ВРК – військовий революційний комітет
- Вукоопспілка – Всеукраїнська кооперативна спілка
- ВУЧК – Всеукраїнська надзвичайна комісія
- Галорком – Галицький організаційний комітет
- Галревком – Галицький революційний комітет
- ГСРР – Галицька Соціалістична Радянська Республіка
- Губревком – губернський революційний комітет
- Губпродком – губернський продовольчий комітет
- ГЧК (ГНК) – Галицька надзвичайна комісія
- Домком – будинковий (домовий) комітет
- Евак – евакуаційний комітет
- ЗСПР – Збройні сили Півдня Росії
- ЗУНР (ЗО УНР) – Західноукраїнська Народна Республіка (Західна Область Української Народної Республіки)
- Комнезам – комітет незаможних селян
- КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
- КПГ – Комуністична партія Галичини
- КПСГ – Комуністична партія Східної Галичини
- КСРМ – Комуністична спілка радянської молоді
- КСМУ – Комуністична спілка молоді України
- ОВ – Особливий відділ
- Опродкомгуб – особлива продовольча губернська комісія
- Поарм – політичний відділ армії
- Повітревком – повітовий революційний комітет

Польревком – Польський революційний комітет
Промвійськрадпівдня – Рада військової промисловості півдня Росії
РВР – революційна військова рада
Ревком – революційний комітет
Ревтрибунал – революційний трибунал
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК – Рада народних комісарів
РСІ – Робітничо-Селянська інспекція
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РСЧА – Робітничо-Селянська Червона Армія
Сільревком – сільський революційний комітет
УНР – Українська Народна Республіка
УПСР – Українська Партія Соціалістів-Революціонерів
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦК – Центральний комітет
Цупчрезком – Центральне управління надзвичайних комісій
ЧК (НК) – надзвичайна комісія
ЧУГА – Червона Українська Галицька Армія

ВСТУП

Актуальність теми дисертації. Відродження української держави в 1991 р. поставило перед вітчизняною історичною наукою нові завдання. Складний процес державного будівництва вимагає прискіпливої уваги до зразків нашого минулого, їх ретельного аналізу та отримання необхідного досвіду. На сучасному етапі історіографії радянський період історії України зазнає широкого і неупередженого переосмислення. Об'єктивний аналіз подій радянської доби значною мірою змінює наші уявлення про минуле нашої країни.

Якщо після проголошення незалежності України українські історики переглядали історіографію радянської доби загалом, то сьогодні вони активно йдуть шляхом дослідження регіональної історії. Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена потребою різностороннього та об'єктивного вивчення українського минулого, в тому числі й радянського періоду. Територія Волині та Галичини, здавна була регіоном активних суспільно-політичних контактів і протистоянь різноманітних супротивників, в тому числі під час революційних подій 1917 – 1921 рр. Оскільки, Волинь та Східна Галичина тривалий період розвивались в рамках різних державних утворень, пов'язання досліджень української революції та регіональних студій забезпечує високий рівень актуальності тематики.

Введення в науковий обіг архівних матеріалів та поява нових досліджень з цієї тематики безумовно будуть сприяти подоланню стереотипів та міфологем, що дозволить відтворити повноцінну картину невід'ємної сторінки історії України. Зокрема, велика кількість безпосередніх учасників встановлення влади більшовиків на Волині та у Східній Галичині (В. Затонський, І. Мусульбас, М. Левицький, І. Врона, М. Баран) у 1919 – 1920 рр. були репресовані у 1930-х роках ХХ ст., що відповідно позначилось на стані досліджень їхньої діяльності. Радянськими науковцями не аналізувались заходів більшовиків та їх вплив на

формування української модерної нації. На даний момент доводиться констатувати відсутність праць, які б синтезували та вивчали перебіг Української революції 1917 – 1921 рр. у різних регіонах та їх вплив на історію України. Окрім того, значний інтерес після 1991 р. польських та російських істориків до проблематики радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр. вимагає від українських науковців активізації досліджень в цьому напрямку.

Об'єктом дослідження є більшовицькі органи влади на території Волині та Східної Галичини у ході радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр.

Предметом дослідження є більшовицька політика, а саме її зміст, цілі, завдання та реалізація на Волині та в Східній Галичині, спрямовані на укріплення влади центральних органів УСРР та РСФРР.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від появи перших військових формувань Червоної Армії та створення ними революційних комітетів у Овруцькому повіті в грудні 1918 р. до 18 жовтня 1920 р., коли вступила в дію підписана 12 жовтня 1920 р. радянською і польською сторонами угода про перемир'я та припинення бойових дій.

Територіальні межі дослідження охоплюють ареал Волинської губернії та Східної Галичини (Ostgalizien – згідно поділу від 1847 р., що відповідає Львівській апеляційній судовій окрузі, до якої входили 49 повітів “Королівства Галіції і Лодомерії”, із домінуванням українського населення).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу джерел та наукової літератури провести вивчення процесу встановлення, розгортання та результатів діяльності більшовицької влади на території Волині та Східної Галичини.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних дослідницьких завдань:

- проаналізувати історіографію проблеми та джерельну базу дослідження;
- з'ясувати передумови, причини та етапи встановлення радянської влади на території Волині та Східної Галичини в 1919 – 1920 рр.;

- визначити структуру та особовий склад більшовицьких революційних комітетів на цих територіях;
- встановити політичні та соціально-економічні пріоритети більшовиків у 1919 – 1920 рр.;
- виявити відношення місцевого населення до реформаторської політики радянської влади;
- зафіксувати аналогії та відмінності більшовицьких перетворень на Волині та у Східній Галичині.

Методологічну базу дисертації становлять принципи наукової об'єктивності, історизму та комплексності. Для реалізації поставлених завдань використано наступні загальнонаукові методи: логічного аналізу, синтезу, індукції та дедукції, класифікації та узагальнення. З-поміж спеціальних історичних **методів** застосовано порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, статистичний. Використання перерахованих методів наукового пізнання дозволило дослідити важливі складові процесу політичних та соціально-економічних перетворень на теренах Волині та Східної Галичини в умовах радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр.

Наукова новизна дисертації полягає у вивченні актуальної, недостатньо висвітленої в історіографії проблеми. Вперше в українській історіографії встановлено паралелі та відмінності динаміки суспільного розвитку Волині та Східної Галичини в 1919 – 1920 рр. На основі широкого кола архівних матеріалів, мемуарів та інших джерел, значна частина яких вперше вводиться в науковий обіг, висвітлено більшовицькі політичні та соціально-економічні перетворення у західній частині України. З нових позицій показано формування мережі революційних комітетів. Більш глибоко вивчено репресивну складову радянської політики на Волині та у Східній Галичині в 1919 – 1920 рр. Розширено відомості про націоналізацію промисловості та торгівлі, яку проводили ревкоми. Отримало подальший розвиток дослідження аграрної, продовольчої та фінансової політики більшовицької влади.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її основні положення та висновки можуть бути використані при підготовці узагальнюючих робіт, підручників і посібників з новітньої історії України, при розробці навчальних програм і лекційних курсів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації представлені у формі доповідей на наукових конференціях, таких як: “Дні науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка – 2011” (Київ, 2011); “Дні науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка – 2012” (Київ, 2012); II Міжнародна науково-практична конференція, присвячена Дню слов'янської культури та писемності “Слов'янська культура та писемність: минуле та сучасність” (Ужгород, 2012); Всеукраїнська науково-практична конференція “Зовнішньополітична та військова агресія Росії щодо незалежної України в ХХ ст.: історія та сучасність” (Львів, 2012); Всеукраїнська науково-практична конференція “Українська державність: історія і сучасність” (Маріуполь, 2012); “Дні науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка – 2013” (Київ, 2013).

Основні положення дисертаційного дослідження викладено в 6 наукових публікаціях у фахових періодичних виданнях.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Історіографія теми

Сьогоднішній розвиток української історіографії у дослідженні історичних проблем, які торкаються минулого України, отримує новий імпульс, у зв'язку з введенням до наукового обігу невідомих джерел та використанням нових наукових методів дослідження. Крім того, інтегральною частиною наукового пошуку українських дослідників є увага до наукових досягнень істориків попередніх генерацій. Сучасний стан української історіографії вимагає визначення нових шляхів у дослідженні історичних проблем і формування модерних концептуальних засад вітчизняної історичної науки.

Для аналізу історіографії теми дослідження обрано проблемно-хронологічний підхід, який дозволяє виокремити провідні методологічні концепції та особливості наукового пошуку, які домінувала на певних етапах розвитку історичних студій радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр. і встановлення радянської влади на території Волині та Східної Галичини в цей період. Результати роботи провідних дослідників проблематики представлені в історіографії різноманітними за характером науковими дослідженнями, як то монографії, наукові статті, тематичні збірки статей, автореферати і дисертаційні дослідження, бібліографічні огляди, підручники, рецензії тощо. Нами здійснено класифікацію історіографічних праць дослідників за наступними ознаками: 1) радянська історіографія; 2) праці українських діаспорних дослідників; 3) дослідження сучасних українських істориків; 4) польська історіографія; 5) праці сучасних російських істориків; 6) дослідження західноєвропейських та американських істориків.

Закінчення громадянської війни створило необхідність підбиття підсумків та аналізу здобутків радянської влади радянськими дослідниками за шестилітній період. В 1923 р. опубліковано працю “Революційний рух у

Східній Галичині: (кінець 1918 р. і початок 1919 рр.)”, автором якої був колишній діяч ГСРР Володимир Гадзінський. Фактично ним було покладено початок аналітичних досліджень поширення комуністичних ідей на території Східної Галичини [669, с. 14; 467, с. 287; 673, р. 280]. Однак, безпосередній керівник революційних перетворень у Східній Галичині В. Затонський у 1930-х роках потрапив під сталінські репресії, що зумовило небажаність дослідження його діяльності. Таким чином, особа провідника Галревкому наклала негативний відбиток на дослідження діяльності більшовиків у Східній Галичині. Схожа ситуація була й з Волинню. Оскільки велика кількість членів українських соціалістичних партій (“боротьбистів”, “борьбистів”, “укапістів”), була в кінці 1919 р. – початку 1920 р. кооптована для роботи в місцевих ревкомах (І. Врона, А. Хвиля, І. Мусульбас та інші), а під час “Великого терору” знищена, що теж негативно вплинуло на вивчення проблеми.

Смерть Й. Сталіна та початок періоду десталінізації у другій половині 1950 – 1960-х рр. мали значний вплив на лібералізацію в сфері історичних досліджень та полегшення доступу до раніше важкодоступних першоджерел [665, с. 315]. Згаданий період, характеризувався масовим розсекреченням великих масивів архівної документації, яка мала безпосереднє відношення до громадянської та радянсько-польської воєн, що сприяло зростанню дослідницького інтересу. Результатом роботи радянських істориків стали публікації кількох збірників архівних документів, які торкалися перебігу громадянської війни на території Волині та Східної Галичини [316, 321, 334, 346, 349, 350, 358].

Поряд із виданням архівних та періодичних джерел, в період “відлиги” відбувається публікація низки монографій присвячених спробам суспільних реформ більшовицької влади на територіях Волині та Східної Галичини. Для них є характерним недоліки пов’язані з ідеологічним впливом на історичні дослідження. За оцінкою дослідників В. Коцура та А. Коцур: “Радянська історіографія, вмонтована в тоталітарний механізм науки, переживала всі її труднощі і проблеми, наштовхувалася на ті ж рифи партійної монополії на

істину, що і вся наука в умовах радянської влади” [665, с. 316-317]. В цей період з'являються монографії І. Кулика, І. Богодіста, П. Йови, І. Компанійця [429, 469, 486, 487]. Зокрема, І. Богодіст невдалу політику Галревкому, яка впливала із загальних настанов ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б), кваліфікував як умисне шкідництво, що було даниною часу сталінської історіографії. Він зазначав, що В. Затонський та інші “вороги народу” “...з провокаційною метою проводили в Галичині такі перекручення більшовицької політики в земельному питанні” [429, с. 254-255]. Окрім, того виходять дисертаційні дослідження А. Ярошенка та Є. Галушка, які зосереджуються на “боротьбі трудящих” проти соціального і національного гніту [629, 634]. Парадигмою цих досліджень є неминуче об'єднання всіх земель у складі СРСР та встановлення радянської моделі державного управління. Провідною проблемою дослідження стає вплив більшовицького перевороту 1917 р. на політичну кон'юнктуру Волині та Східної Галичини. Перебіг радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр. зображувався, не як протистояння двох державних утворень, а боротьба соціальних страт (буржуазії та поміщиків проти пролетаріату). Потрібно відзначити, що автори цього періоду намагались уникати фактів, які б демонстрували існування конфліктів між українським, польським та російським народами, більше зосереджуючись на міжнаціональній співпраці. Вимушені згадки про конфронтацію приписувались підступам “міжнародної буржуазії”, зокрема Антант. Таким чином, радянсько-польська війна знову опинилась поза дискурсом провідних радянських дослідників.

Проблематику радянської політики на Волині та діяльність Галревкому в своїх працях у 1960 – 1980-х рр. продовжували досліджувати такі радянські історики, як В. Богайчук, О. Карпенко, І. Кічий та інші автори [428, 439, 478]. Особливістю цього періоду радянської історіографії було зосередження на проблемах, які підкреслювали провідну роль в суспільному житті комуністичних організацій, зокрема РКП(б). З цієї проблематики з'являються праці О. Карпенка, А. Ярошенка, Є. Галушка, М. Кучерова [438, 475, 491, 578].

Одним із провідних дослідників історії Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР) стає Борис Тищик, який у 1965 р. захистив з цієї теми дисертацію [632]. Хоча його праця на тривалий період стала взірцем, автором було використано лишень частину архівного матеріалу, про що він відверто зазначав. Окрім того, підбір джерел та матеріалів здійснювався в рамках вивчення історії держави і права, тому не розглядав весь спектр історичної проблематики.

Виникнення комуністичних організацій та їх вплив на революційні процеси у Галичині досліджували М. Яцків та І. Шумейко [580]. П. Серпенінов займався дослідженням процесів становлення більшовицької влади на території Волині [539]. В праці П. Петлякова відображено політику більшовицької влади стосовно церкви [523]. Всі праці згаданих дослідників містили традиційні хиби радянської історіографії: перебільшення впливу російської революції 1917 р. на процеси на Волині та у Східній Галичині, нехтування специфікою регіонів, приховування негативних явищ політики “воєнного комунізму” на західноукраїнських землях у 1917 – 1920 рр.

На інших методологічних засадах базувались праці дослідників української діаспори. Проте, умови “холодної війни” та відсутність широкої архівної бази зменшують наукову цінність здобутків істориків цієї групи. Однією з перших спроб інтерпретації радянського типу державного управління, встановленого в Україні під час української національної революції 1917 – 1921 рр., було дослідження діаспорного історика Матвія Стахіва. У першій, з чотирьох частин, під назвою “Звідки взялася советська влада в Україні та хто її будував?” автор ставив за мету довести окупаційну сутність радянської влади на території України [544]. Наступне видання становило тритомник, з більш детальним розглядом цієї ж проблеми [543, 545, 546]. Автор здійснив спробу виокремлення спільних і відмінних рис в трьох спробах більшовиків встановити владу в Україні. Для ретельного аналізу особливостей більшовицької політики М. Стахів хронологічно розглядає три українські радянські республіки. На відміну від радянських та сучасних українських

істориків, верхню межу власного дослідження автор окреслює листопадом 1924 р. Він вважає рубіжною межею V-й конгрес Комінтерну та організаційне входження Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ) до складу Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП). Тобто, М. Стахів керувався не дипломатичними чи політичними обставинами, а внутрішньопартійними перепитями розвитку комуністичного руху, що викликає певний подив [546, с. 214-222]. Науковий інтерес стосовно історії Волині присутній в багатотомному циклі книг М. Стахіва “Україна в добі Директорії УНР”, зокрема в томах з третього по сьомий [547-551]. Також автор здійснив спробу висвітлення генези та діяльності українських партій, в тому числі періоду 1917 – 1921 рр. [552].

Яскравим прикладом діаспорного дискурсу є монографія Василя Вериги стосовно встановлення радянської державної моделі в 1920 р. [433]. Автор свідомий того, що не користується архівними джерелами, про що відверто говорить і ставить джерелознавчий аспект теми наступним чином: “Справа в тому, що українські вчені, які перебувають під советським режимом, не можуть правильно використати ані архіви, які там існують, ані живих ще свідків тих подій, бо вони мусять писати не про те, що говорять документи чи свідки-очевидці, але те, що їм наказує комуністична партія” [433, с. XI]. Не можемо в повній мірі погодитись з В. Веригою стосовно здобутків істориків радянського періоду, але потрібно визнати певну тенденційність використання архівних матеріалів, що було зумовлене наявністю значної частини документів РКП(б) і КП(б)У 1919 – 1920 рр. в секретних частинах фондів архівосховищ, які в повній мірі стали доступними для дослідників лишень після 1991 р. Окрім того, В. Верига у монографії не використовував архівні документи щодо української тематики з архівосховищ США, Канади, Німеччини, Австрії, Британії чи Франції, обмежившись наявними опублікованими збірками матеріалів, в тому числі радянськими. Основним об’єктом критики В. Верига обрав вище зазначеного радянського історика Б. Тищика і його фахову монографію щодо ГСРР, якому він дає наступну гостру оцінку: “...писав, щоб дезінформувати

молодше покоління, яке нічого про ті часи не знає” [433, с. XII]. Загалом, праця є яскравою ілюстрацією діаспорної літератури, головною метою якої була гостра полеміка з радянськими істориками. Попри зазначені недоліки, праця В. Вериги є цінною з огляду на альтернативну візію подій 1919 – 1920 рр. та введення нових фактів від сучасників подій, які проживали в Північній Америці. Можна відзначити рецензію В. Вериги на книгу Олега та Олександри Підгайних “The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution”, які здійснили спробу інтерпретації української історіографії з 1917 до 1923 рр. Автори запропонували парадигму подій української революції в контексті концепту Великої Східноєвропейської революції [674].

Цікавою є передмова до книги В. Вериги, написана Василем Маркусем, в якій автор намагається концептуально інтегрувати явище ГСРР в ширший контекст схожих спроб утворення радянських маріонеткових республік, як то Донецько-Криворізька радянська республіка, Словацька радянська республіка (Slovenská republika rád) чи то спроби інтеграції західноукраїнських земель під час Другої світової війни до складу СРСР [502, с. V-X].

Зразком точки зору учасників подій із середовища Дієвої Армії УНР, на події радянсько-польську війну 1919 – 1920 рр., може слугувати збірник спогадів присвячений обороні Замостя від військ 1-ї Кінної армії 29 – 31 серпня 1920 р. Для його авторів та упорядників (М. Садовського, М. Битинського, О. Савченка) характерне трактування подій 1920 р., як боротьбу між силами “борців Заходу” та “червоними східними ордами” “...на тлі велетенського збройного змагу між Сходом і Заходом Європи” [513, с. 3]. Ними проводиться чітка історична паралель між радянсько-польською війною та монгольською навалою в XIII ст. на князівства Київської Русі та країни Східної Європи. Однак, в такому концепті цивілізаційного конфлікту лакунами є вибірковий підхід до розгляду подій 1919 р., коли велись безпосередні бойові дії між майбутніми союзниками – польськими військами та збройними силами армій УНР і ЗУНР на території Волині, Полісся, Холмщини та Східної Галичини. Не враховано також те, що у складі військових частин Червоної Армії, особливо в

1919 р., був великий відсоток українців, а місцеве населення Волині лояльно ставилось до приходу більшовицької влади.

Не можна оминати також праці військового історика Лева Шанковського. У своїй монографії “Українська армія в боротьбі за державність” автор дає картину бойових дій українських військ в 1917 – 1920 рр., в тому числі лютневого наступу 1919 р. на Київ, який в значній мірі розгортався на території Волині [574]. В іншій праці цього ж автора, яка з'явилась друком в 1974 р., об'єктом дослідження стала Українська Галицька Армія. В монографії знаходимо опис бойових дій УГА на території Східної Галичини і Волині, тісно пов'язаних з радянсько-польською війною 1919 – 1920 рр. [573]. Автор завершує виклад історії галицьких військових формувань квітнем 1920 р., коли їхні залишки були реорганізовані більшовиками на чолі з В. Затонським в Червону Українську Галицьку Армію (ЧУГА). Спроба повстання в тилу Червоної Армії бригад ЧУГА значно підірвала оборонний потенціал XII-ї та XIV-ї армій, що дозволило польсько-українським військам досить легко оволодіти в травні 1920 р. Києвом та значною територією Правобережної України [573, с. 263-265]. Такого ж характеру є праця Л. Шанковського “Нариси української воєнної історіографії” та “Нові матеріали до історії визвольної війни 1917 – 1920 рр.” в часописі “Український історик”. В них автор дає перелік численних історіографічних джерел до вивчення подій української національної революції 1917 – 1920 рр. [567 – 572]. Цікавими є рецензії автора, у цьому ж часописі, на книгу І. Нагаєвського “History of the Modern Ukrainian State 1917 – 1923”. У ній рецензент наводить кілька цитат зі звіту до президента В. Вільсона американського генерала Ф. Дж. Кернана, який весною 1919 р. об'їхав значну частину Польщі та Галичини: “Незрушне враження, з яким я виїхав зі Східної Галичини, було, що провідники українців інтелігентні люди і вони ні в якому разі не більшовики... бо це відповідає політиці їхніх ворогів ослаблювати їх як грабіжників і більшовиків” [680]. Також можна згадати інші рецензії Л. Шанковського, які торкаються військово-політичних подій в Україні 1919 – 1920 рр. [679, 681].

Потрібно також відзначити ряд рецензій, в тому ж таки часописі “Український історик” В. Проходи, Т. Мацьківа, Я. Раковські, Д. Сіяка (Сарселя) [677, 676, 678, 682,].

Після проголошення незалежності України в 1991 р. дослідники отримали можливість без контролю партійних органів цензури досліджувати актуальні проблеми української історії. Як наслідок, було видано кілька цікавих досліджень, як правило пов’язаних із введенням в науковий обіг нових раніше невідомих документів. З чисельних дослідників особливо варто відзначити науковий доробок С. Кульчицького, В. Солдатенка, М. Литвина, В. Сергійчука, О. Любовець [489, 494, 495, 542, 497]. Зокрема, професор Станіслав Кульчицький розглядає радянський лад як різновид “мутантної цивілізації”. Про стан досліджень встановлення влади більшовиків в Україні він писав: “Після розпаду СРСР і зникнення з історичної сцени КПРС кількість дослідників комуністичної доктрини та особливостей її реалізації в радянській імперії істотно скоротилася... серйозні вчені її майже не досліджують. Старшому поколінню істориків важко відмовлятися від прищеплених стереотипів, а молодше обирає у тисячолітньому минулому своєї Батьківщини інші хронологічні періоди” [488, с. 78-79]. Успіх більшовиків в Україні С. Кульчицький бачив в організаційному генії В. Леніна та “залізній руці” Л. Троцького, що “забезпечило майже бездоганну тактичну лінію більшовиків на всіх етапах революції” [489, с. 16]. Історик порівняв більшовицькі методи 1919 р. із реформаторськими заходами Петра I, який теж не зупинявся перед насильством в досягненні поставлених цілей.

Один із провідних дослідників проблематики Української революції 1917 – 1920 рр. В. Солдатенко назвав її “апогеєм та вершиною цивілізаційного поступу”. Він поставив революційні події на один щабель із національно-визвольною боротьбою Б. Хмельницького та здобуттям незалежності України [542, с. 3-4]. Водночас він підкреслив, що попри вагоме значення періоду 1919 – 1920 рр. Української революції істориками приділяється йому значно менше уваги, ніж періоду 1917 – 1918 рр. Аналогічним є стан досліджень

революційних подій в регіонах: “...периферія була майже суцільною *terra incognita* для істориків” [542, с. 22]. Більш того, практично відсутні порівняльні дослідження внутрішніх “пружин” розвитку західноукраїнського регіону з українськими землями в складі Російської імперії [542, с. 57-58].

Роль українських партій в Українській революції вивчає О. Любовець. Зокрема, дослідниця відзначає особливу роль УПСР в подіях кінця 1918 – початку 1919 рр., яка з огляду на визнання “трудового принципу” формування Рад схилилась до співпраці з більшовиками [497, с. 214, 226]. Загони лівих есерів були досить активними на території Волинської губернії, справляючи помітний вплив на події в регіоні. Також О. Любовець підкреслює недостатню вивченість процесу інкорпорації членів українських соціалістичних партій до державних, громадсько-політичних, культурно-просвітніх установ радянської влади, в тому числі в регіонах [499, с. 48].

Галицький вектор у політиці уряду РСФРР та УСРР досліджують А. Слюсаренко, С. Пивовар, О. Карпенко, Т. Галицька-Дідух [541, 476, 437]. Ставлення місцевого населення та партій Східної Галичини до політики Галревкому розглянуто в статтях М. Мухіної та Т. Панфілова [342, 520]. Проблеми внутрішньої політики Галревкому, зокрема у церковній політиці та фінансовій сфері, розглянуто у працях Р. Делятинського, Р. Тхоржевського та Г. Марковецької [448, 449, 560, 666]. Однак, масове розсекречення архівних матеріалів та можливості дослідження великої кількості нових актуальних проблем української історії, відсунули проблематику політики більшовиків у західноукраїнських землях 1919 – 1920 рр. на другий план.

Польська історіографія, як і радянська, розпочала аналіз радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр. відразу по її закінченню. Першими дослідниками були польські військові діячі, які брали безпосередню участь у війні. Перемога та усвідомлення історичної ваги Польщі, як оборонниці Європи від більшовицького наступу, наклали відбиток на дослідження цього періоду, сприяючи міфологізації подій. Битва під Варшавою була піднята на один щабель із Грюнвальдської битвою і стала одним із символів відродження

польської державності. На відміну від радянської сторони, яка шукала винуватців поразки у війні, поляки сперечались хто найбільше доклався до перемоги, що викликало не менші суперечки. Перш за все з цією війною у поляків асоціювався начальник держави Юзеф Пілсудський. Його перу належить праця “Рік 1920”, яка була відповіддю на книгу М. Тухачевського “Поход за Вислу” [407]. В ній Ю. Пілсудський описує події від травня до серпня 1920 р., щодо яких вступає у полеміку з радянським опонентом і обґрунтовує підстави польської перемоги у війні. Водночас Ю. Пілсудський віддавав належне силі Червоної Армії, чим намагався підкреслити значущість польської перемоги. Для написання книги було використано значну кількість архівних документів та власні спогади, тому вона є щось середнім між аналітичною працею та мемуарами. Ця праця має особливе значення також у зв’язку з тим, що відображає позицію вищого керівництва під час радянсько-польської війни.

Книги Тадеуша Кутшеби “Київський похід 1920 року” і “Битва над Німаном” є одними з найкращих серед доробку польської міжвоєнної історіографії [603, 604]. У праці стосовно так званого “київського походу” польсько-українських військ автор детально проаналізував військові плани та хід бойових операцій не зупиняючись перед критикою рішень польського військового керівництва. Зокрема, він стверджує що Київ не становив для Ю. Пілсудського великої політичної цінності, як для його союзника С. Петлюри. Тому, при здачі міста без оборони на початку червня 1920 р. він керувався військовими, а не політичними інтересами. Головною метою було дати генеральну битву військам 1-ї Кінної армії сконцентрувавши для цього максимальну кількість військ на території Волині, східніше р. Тетерев [604, s. 338 – 339].

З інших досліджень цього періоду можна виділити працю Болеслава Валігори “Боротьба за Вільно. Окупація Литви і Білорусії в 1918 – 1919 роках Радянської Росією”, в якій проаналізовано причини виникнення та початковий етап радянсько-польської війни у 1919 р. [620]. Також варті уваги книги

Адама Пшибильського “Польська війна 1918 – 1921”, Юліана Стахєвіча “Наступальні операції 3-ї армії на Україні” [610, 616]. Більшість праць цього періоду написано безпосередніми учасниками подій із залученням свідчень очевидців, що накладає певний відбиток емоційності та суб’єктивності на доробок авторів. Тому, до їх використання потрібно підходити з великою долею критики. Водночас, польські автори міжвоєнного періоду користувались документальними джерелами, які не дійшли до нас через лихоліття Другої світової війни.

Однак, попри появу досить великої кількості досліджень у міжвоєнний період багато проблем радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр. залишилось поза увагою дослідників. Це було пов’язано із можливістю доступу до архівних документів лишень військовим фахівцям, яких цікавила вузькопрофесійна проблематика. Натомість польські історики користувались загальнодоступними матеріалами, які не давали змоги висвітлити всю багатогранність конфлікту.

Друга світова війна стала межею, яка розділила польську історіографію навпіл. Створена на польських територіях ПНР взяла курс на зближення із СРСР у всіх сферах життя. Цей процес не оминув й польську історіографію. Тематика радянсько-польської війни потрапила в ранг табуєваних наукових проблем, за чим жорстко слідкувала державна цензура. Дослідження невдалої для СРСР війни могло негативно позначитись на польсько-радянських взаєминах. Для зближення точок зору здійснюються переклади на польську мову твори В. Леніна та праці радянських істориків. Виразом цієї тенденції може слугувати книга “Народження радянської влади” [609], яка є скороченим перекладом “Истории гражданской войны в СССР” від 1943 р. [468]. На основі значних запозичень із радянських схем історії щодо подій 1917 – 1921 рр. здійснював свої дослідження Францішек Ришка, дослідник історії та права Варшавського університету, згодом член-кореспондент Польської Академії Наук. Зокрема, він давав наступні методологічні рекомендації: “по-перше потрібно дати оцінку змінам такого роду, особливо в таких країнах як Польща, де всі акти в сфері свободи сумління мусять бути зроблені в “революційний

спосіб”; по-друге, думка істориків повинна більшою мірою враховувати громадську думку” [612, s. 242].

У 1960 – 1970 рр. ХХ ст. провідне місце у висвітленні радянсько-польських взаємин належить часопису “Z dziejów stosunków polsko-radzieckich”, який видавався Польською Академією Наук. Із великої кількості публікацій варто виокремити декілька, які мають безпосереднє відношення до подій 1919 – 1920 рр. Зокрема, потрібно відзначити статті Алекса Деруги [592 – 595]. У статті “Початок переговорів про союз між Пілсудським і Петлюрою” він зупиняється на значенні Волині та Східної Галичини, які займали провідне місце в польсько-українських контактах у 1919 – 1920 рр. [594, s. 66 – 67]. Цікавою, щодо окреслення теренів Східної Галичини після 1918 р., є стаття професора Ягелонського університету Генріка Батовські “Лінія Керзона і колишня Східна Галичина” [582, s. 170]. Зокрема він наголошує, що до Листопадового зриву 1918 р. не було чітко окреслено поняття “Східної Галичини”, яке формується паралельно зі спробами галицьких українців домогтись своєї державності [582, s. 174 – 175]. Автор визначає її площу в кількості 53 – 55 тис. км., тобто 59 із 74 повітів Галичини. Г.Батовські розглядає проблему розмежування польської та української частин Галичини на Паризькій конференції 1919 р., наголошуючи що польська дипломатія намагалась уникнути розподілу Галичини навіть в критичне для неї літо 1920 р., аж до відмови підписувати Севрський мирний договір [582, s. 174 – 175].

Цікавими стосовно періодизації радянсько-польських відносин є статті Ярослава Юркевіча та Владислава Серчика, в яких знайшла відображення дискусія польських істориків стосовно підходів у визначенні тлумачення початкового періоду радянсько-польських відносин, в тому числі польсько-радянської війни 1919 – 1920 рр.[599, 614]. На нашу думку, слушним є зауваження про одну із причин польсько-українського та польсько-радянського конфліктів: “Польська буржуазія та поміщики володіли в Україні, Білорусії і Литві великими землеволодіннями, промисловістю, мали широко розгалужені інтереси і не мали наміру добровільно їх залишати” [599, s. 20]. Зокрема, до

конфлікту підштовхувала “класова політика” радянської влади на Правобережній Україні, в тому числі й на Волині. Польські великі землевласники склали домінуючу більшість у регіоні, тому стали об’єктом репресивних заходів більшовицької влади, що спонукало керівництво II Речі Посполитої до захисту інтересів впливових представників своєї національності на спірних територіях.

Інший дослідник, Єжи Данелєвіч у своїй статті окреслює період польсько-радянського конфлікту “революційною хвилею” 1918 – 1923 рр. [590]. Автор описує перебіг подій на Люблінщині, яка охоплює частини Холмщини і Підляшшя, під час наступу військ Червоної Армії влітку 1920 р., що дає ширше розуміння радянської політики на Волині та у Східній Галичині.

Заслужують на увагу статті Софії Закс про зовнішньополітичні перипетії навколо галицьких нафтових родовищ та радянсько-польські переговори про державну приналежність Східної Галичини [625, 626]. Зокрема, С. Закс відзначає ключову роль Східної Галичини у поширенні з території РСФРР та УСРР ідеї “всесвітньої революції” в країні Європи, що було основною причиною радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр. [625, s. 70]. Крім того, авторка зупиняється на відмінних умовах на колишніх територіях імперії Габсбургів та українських землях монархії Романових, які врешті зумовили невдачу впровадження “радянського проекту”.

Дослідник Тадеуш Єдрушчак зосереджує увагу на етнополітичних конфліктах, які нуртували всередині відродженої польської держави [598, s. 37 – 38]. Головною проблемою становлення II Речі Посполитої автор визнає конфлікти польської держави з національними рухами етнічних меншин, зокрема українським [598, s. 40]. Полонізаційні заходи польського уряду в Східній Галичині та західній частині Волині спричинили зіткнення з українською та єврейською спільнотою, які чинили збройний та політичний опір, що в 1930-х роках сформувало одну з найболючіших проблем міжвоєнної Польщі. Водночас, витіснення польського населення із Волині та Поділля сприймалось, як порушення “польського стану посідання” і в значній мірі

визначало політику Польщі щодо “східних кресів”. На нашу думку, радянсько-польська війна 1919 – 1920 рр. значною мірою теж була етносоціальним конфліктом, який був наслідком історичного протистояння між українцями, поляками, євреями та росіянами.

Варто відзначити цікаву статтю Єжи Томашевскі, яка описує складнощі інтеграції регіонів з різним минулим в єдину польську державу [618]. “Революція втягнула до активної участі в політичне життя маси людей, які до цього переважно були пасивними та сильно прискорила процес формування їх поглядів і національної свідомості” [618, s. 111]. Не можна погодитись з думкою автора, про те що процес національної самоідентифікації тісно пов'язаний з явищем революції як таким. В більшій мірі це поступальний процес формування “модерних” націй, який був значно прискорений Першою світовою війною. Підмічені особливості є досить цікавими, з огляду на процеси, які відбувались на теренах Волині та Східної Галичини, оскільки вони теж мали різний історичний досвід управління до приходу радянської влади.

Необхідно теж відзначити тези Єжи Томашевскі в збірнику “Шляхи інтеграції суспільства в Польщі XIX – XX століть”, в яких автор звертає увагу на пануючі в політичних колах польської держави переконання, що українське та білоруське населення (“masa etnograficzna”) приречене на асимілювання Росією або Польщею [618, s. 112]. Це надавало польським домаганням певної цивілізаційної “благородної” ролі. Натомість, місцеве населення “східних кресів” під час радянсько-польської війни підтримало Червону Армію, яка вела наступ під гаслами національного та соціального визволення. Більш того, радянська влада створила свої локальні органи влади із залученням місцевого населення, що “вперше в історії дозволило білорусам та українцям брати участь в діяльності влади” [618, s. 113].

Дослідник Анджей Сліш у своїй статті зосереджує увагу на польській комуністичній пресі в Україні та Білорусії в 1917 – 1920 рр. [617]. Описуючи польські газети в Україні він відзначав їх тісну тематичну залежність від перебігу бойових дій на фронті. Робить висновок, що під час радянсько-

польської війни польська преса виконувала агітаційні завдання Червоної Армії для боротьби з військом II Речі Посполитої, особливо в 1920 р. Позицію редакцій польських комуністичних газет стосовно візії радянського ладу в Польщі та Галичини ще в лютому 1919 р. чітко сформулювала газета “Komunista Polski”, яка видавалась в Києві: “...тільки в федерації з Федеративною Російською Республікою лежить майбутнє робітничо-селянської Польщі” [617, s. 195]. Основним регіоном агітації польської комуністичної преси в Україні були Волинська, Київська та Подільська губернії. Можна відзначити, що ще задовго до розгортання польсько-українського наступу в кінці квітня 1920 р., більшовицька преса, в тому числі польська, вела інтенсивну обробку громадської думки стосовно необхідності розпочати похід на Захід. Так, “Głos Komunisty” від 30 березня 1919 р., зазначав: “Сьогодні Варшава є гніздом і оплотом світової контрреволюції, тою перешкодою, що відокремлює революційну Росію від західноєвропейських країн... Спільно з пролетаріатом Росії та України повісимо прапор влади Рад на мурах контрреволюційної Варшави” [617, s. 197]. Необхідно відзначити, що потужна національна пропаганда польської преси зумовила на 1920 р. досить значну активність поляків, в тому числі у складі Галревкому. Рахуючись із сильним польським національним рухом більшовики були змушені коригувати свою внутрішню політику в Східній Галичині та на Волині. Зокрема, польська мова офіційно оголошувалась однією з державних мов, якою велось діловодство в радянських установах ГСРР.

Великий вклад у дослідження проблеми кордонів II Речі Посполитої належить професору Антоні Чубіньскі, який в умовах демократизації країн Східної Європи здійснив деяку корекцію своїх оцінок. У праці “Новітня історія Польщі 1914 – 1983” виданій в середині 1980-х рр. він давав наступну оцінку стану історичних досліджень міжвоєнного періоду: “Якщо Побог-Маліновскі (*Прим.* – відомий польський діаспорний історик) глорифікував, то радянські автори рішучо негативно оцінювали польську державу міжвоєнного періоду” [585, s. 5]. Точкою відліку А. Чубіньскі взяв початок Першої світової війни в

1914 р., з метою здійснити опис процесу розвитку польської державності в 1918 – 1939 рр. В іншій праці “Суперечки про II Річ Посполиту” він називає радянсько-польську війну однією з “білях плям” в історії [587, s. 68 – 69]. У низці статей А. Чубінські предметом дослідження стали революційні рухи в Центрально-Східній Європі та дипломатичні відносини польської держави в 1918 – 1921 рр. [584, 589].

Українська проблематика займає важливе місце в публікаціях польського історика Владислава Серчика. Його праця “Історія України”, вперше видана 1979 р. і перевидана в 1988 р., мала на меті запропонувати “оригінальний погляд на історію України”, з метою польсько-українського порозуміння [613]. Необхідно відзначити характерне для автора певне згладжування гострих історичних протиріч в спільній історії обидвох народів. Стаття В. Серчика про теоретичні проблеми дослідження революції 1917 р., в якій автор висловив сміливе припущення про великі збіги обставин, які врешті привели до цілковитого виходу революційної стихії з під контроль антимонархічних сил, результатом чого став прихід до влади більшовиків [615]. Зокрема, історик наголошує на тому, що значною мірою для В. Леніна революція в лютому 1917 р. теж була несподіваною [615, s. 138]. Він підводить до думки, що політика більшовиків у Росії була низкою імпровізацій, а не закономірно обумовлена ходом історичного процесу.

Не можна оминати працю Дарьї і Томаша Наленч об’єктом дослідження якої стала постать “начального вождя” Ю. Пілсудського. Біографи польського лідера намагались сконструювати збалансований образ польського лідера, який відіграв одну з вирішальних ролей в радянсько-польській війні 1919 – 1920 рр. [512].

Підсумовуючи польську історіографію комуністичного періоду 1940 – 1980-х рр., слухним є визначення дослідника Тадеуша Вавжиньскі: “Публіковані праці мали характер пропаганди і представляли односторонню, радянську, точку зору. Відповідальність за початок війни (Прим. К. Р. –

радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр.) було покладено виключно на польську сторону” [622, s. 6].

Дослідження польської діаспори були більш концептуально розмаїтими. У 1943 р. опубліковано працю Станіслава Грабські “Польсько-радянський фронтір”, в якій зроблено аналіз польської міжвоєнної політики щодо так званих “кресів”. У ній автор, дотримуючись запровадженої Фредеріком Джексоном Тернером концепції “фронтиру”, аналізує польсько-радянські відносини від постання незалежної Польщі до початку Другої світової війни. Зокрема С. Грабські відстоював позицію цивілізаційної вищості культури та гармонійного розвитку на землях Речі Посполитої відносин між польським, українським, білоруським і литовським народами [597, р. 17]. Будучи активним учасником розбудови молодого польської держави міжвоєнного періоду автор постфактум визнає приреченість союзу Ю. Пілсудського – С. Петлюри 1920 р., з огляду на незначну підтримку української національної ідеї селянством та робітництвом Правобережної України [597, р. 19]. Також, С. Грабські згадує нетривалу домовленість про спільні дії в 1920 р. польських військ з підрозділами Н. Махна [597, р. 22]. Оскільки праця писалась в умовах активного обговорення нових кордонів польської держави після завершення Другої світової війни, С. Грабські обґрунтовував необхідність зберегти “креси” у складі Польщі, як бастион проти більшовизму, а також щоб не залишити напризволяще 1,5 млн. поляків, як це сталось після Ризького мирного договору 1921 р. [597, р. 35].

Праця історика Пйотра Стефана Вандіча “Радяно-польські відносини, 1917 – 1921” присвячена зовнішньополітичним аспектам радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр. [621]. В центрі уваги перебуває становлення польської дипломатії як частини Версальської мирної системи повоєнної Європи.

Повалення комуністичного ладу в Польщі відкрило нові можливості перед польською історичною наукою. Вище згаданий історик А. Чубінські на початку 1990-х рр. опублікував працю “Боротьба за східний кордон Польщі 1918 – 1921 роках”, в якій намагався синтезувати досягнення польської історіографії

попередніх десятиліть. Проблему східного кордону міжвоєнної Польщі, в тому числі радянсько-польську війну 1919 – 1920 рр., А. Чубінські аналізував виходячи з концепції “польської війни за східний кордон”. Вона дозволяла розглядати конфлікти Польщі цього періоду з Україною, Литвою та Білорусією, як спадщину Речі Посполитої XVIII ст. [588]. Однак, він констатував, що при вивченні подій 1918 – 1921 рр. існує серйозна проблема з радянськими архівними джерелами [588, s. 302]. Тому, А. Чубінські переважно послуговувався польськими джерелами, що обмежує цінність його праць.

Великий доробок по українській проблематиці належить історикам Збігнєву Карпусу та Вальдемару Резмеру. Їхні праці присвячені проблемам інтернованих вояків у Польщі в 1918 – 1923 рр., національним меншинам у збройних силах II Речі Посполитої, українським збройним формуванням у збройних силах Польщі [367, 368, 600, 601, 611]. Ці дослідження набрали певного політичного забарвлення у зв'язку з російською кампанією так званої “Антикатині” – протиставлення вбивствам у 1940 р. на території СРСР польських військовослужбовців смертей радянських військовополонених у польських таборах під час радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр.

Безпосередньо історії встановлення влади більшовиків у Східній Галичині присвячена праця Міхала Клімецькі. У своїй рецензії український історик І. Ільюшин називає працю колеги “подією як у польській, так і українській історіографії” [675]. Зокрема, М. Клімецькі зауважує, що ГСРР була єдиною радянською республікою, яка після Першої світової війни постала за межами довоєнних кордонів Російської імперії [602, s. 9]. Не можемо до кінця погодитись із цією тезою, оскільки ГСРР, як і радянські республіки в Угорщині, Словаччині чи Баварії, мали творити “міжнародну соціалістичну республіку” тому було неважливо на якій території вони з'являлись [352, с. 189, 204]. Попри це, КПСГ з початку свого існування була складовою частиною КП(б)У, яка планувала плебісцит стосовно державного статусу Східної Галичини. Таким чином, типологія ГСРР серед решти радянських республік ще чекає подальшого ретельного вивчення. Стосовно Східної Галичини автор

користується сумнівним терміном “Східна Малопольща”, а її зайняття військами Червоної Армії називає “окупацією”, хоча стосовно зайняття польськими військами цих теренів він не вживає таких означень. Окрім того, розділ 4 “Буденність Галицької Соціалістичної Радянської Республіки” містить не аналіз історії повсякденності (Alltagsgeschichte), як можна було б вважати із декларованої назви, а лишень розгляд напрямів реалізації Галревкомом своєї політики на місцевому рівні. Попри це, намір автора “показати механізми виникнення та функціонування структур створюваних комуністами в тіні Червоної Армії... відношення мешканців цієї території до більшовиків, Червоної Армії та змін, які несла революція” можна вважати досить вдалим [602, s. 16].

Російські дослідники, після відкриття архівів в 1991 р., намагались не відставати від польських колег в дослідженні радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр. Слід виділити монографію полоніста та україніста доктора історичних наук Ірини Міхутіної “Польсько-радянська війна 1919 – 1920 рр.”, яка здійснена на основі дисертаційного дослідження [510]. Автор обґрунтовує концепцію, що Ю. Пілсудський камуфлював свої загарбницькі плани на східних кордонах Польщі федералістською концепцією побудови держави. І. Міхутіна запропонувала дефініцію “польсько-радянської війни 1919 – 1920 років”, якою покладає вину за розв’язання бойових дій на польську сторону. Ряд статей авторки щодо української проблематики проливають світло на її бачення української складової конфлікту [508, 509].

Не менш цікавою є праця Сергія Полторака “Переможна поразка. Роздуми про радянсько-польську війну 1920 р. напередодні її 75-ліття”, в якій на хвилі зміни методологічних підходів намагається дати зважену оцінку перебігу та результатам війни [527]. Перу цього ж автора належить ґрунтовне історіографічне дослідження радянських здобутків у дослідженні цієї війни [526].

Значний вклад у дослідженні польської проблематики 1920 – 1930-х рр. належить Генадію Матвееву, який переважно концентрувався у своїх дослідженнях на персоні Ю. Пілсудського [504, 504].

Однією з найновіших праць російських дослідників є праця доктора історичних наук Михайла Мельтюхова “Радяно-польські війни. Військово-політичне протистояння 1918 – 1939”, в якій проблематиці радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр. присвячено перший розділ. Автор намагається давати виважені оцінки перебігу подій, конструюючи загальну канву конфлікту [506]. Із робіт, які торкаються особливостей радянської влади в період революції та громадянської війни можна виділити праці Е. Гімпельсона, В. Булдакова, О. Будницького, І. Яжборовської, Я. Бутакова [430, 431, 432, 441, 442, 577].

Західноєвропейські та американські історики представлені рядом робіт, які однак спорадично торкаються особливостей радянської влади на Волині та у Східній Галичині. В першу чергу це книга авторитетного британського історика проблематики радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр. Нормана Дейвіса “Білий орел, червона зірка: польсько-радянська війна і “чудо на Віслі”, 1919 – 1920” [591]. Праця базується на дисертаційній роботі автора 1970-х рр. XX ст., із залученням широкого кола польських та радянських архівних матеріалів. Однак, поряд із досить ретельним викладом матеріалу автор перейняв концептуальні положення польської історіографії, в значній мірі підкріпивши їх своєю авторитетною позицією. З інших праць Н. Дейвіса можна виділити книгу “Європа. Історія”, в якій своє місце знайшла й проблематика радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр. [447].

Серед інших дослідників хотілось би виокремити третю частину з трилогії французького історика Даніеля Бовуа “Боротьба за землю. Польська шляхта на Правобережній Україні між царатом і українським населенням, 1863 – 1914”, в якій проаналізовано передумови і причини запеклої боротьби на Волині та у Східній Галичині в 1919 – 1920 рр. [583].

З англійських дослідників можна виокремити дисертаційну роботу Кіртін Д. Кролл присвячену радянсько-польським переговорам у 1919 –

1921 рр. [635]. Проблематиці революції на території колишньої Російської імперії присвячені праці британця Едварда Кара, американців Річарда Пайпса, Адама Улама, Мартіна Малія [473, 474, 518, 519, 607, 619].

Німецькомовні історики меншою мірою приділяли увагу проблемам радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр. та встановленню радянської влади в Україні після 1918 р. Зокрема, можна відзначити видання 1939 р. Вільгельма Аренца “Польща і Росія, 1918 – 1920”, яке було актуалізоване польсько-радянськими відносин напередодні Другої світової війни, а також книгу австрійського історика Еріха Цольнера “Історія Австрії” [565, 581].

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дисертаційної роботи становлять наступні групи: 1) архівні джерела; 2) опубліковані документи та матеріали; 3) мемуарна література, щоденники; 4) преса. Використані джерела мають різний ступінь достовірності, що вимагає критичного підходу при здійсненні їхнього аналізу. Більшість матеріалів з проблематики знаходяться в архівосховищах на території України. Значний масив документів зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Зокрема, це фонди ВУЦВК (Ф. 1) та РНК УСРР (Ф. 2), які представлені декретами, постановами, протоколами та листуванням між центральними та місцевими партійними, державними і військовими органами; зведеннями НКВД УСРР і бюлетенями Наркомвоєну УСРР, які висвітлюють діяльність силових структур на Волині та у Східній Галичині. Фонди Галицького революційного комітету (Ф. 2189) і Галицької надзвичайної комісії (Ф. 2997) розкривають перебіг становлення та комплекс заходів більшовицької влади на території Східної Галичини у 1920 р. З метою більшої об’єктивності нами використано матеріали політичних опонентів радянської влади, зокрема установ УНР. Матеріали міністерства внутрішніх справ УНР (Ф. 1092), які свідчать про більшовицьку агітації в запіллі Дієвої Армії УНР та бойові дії на українських фронтах.

З Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) використано документацію ЦК КП(б)У (Ф. 1): доповіді, телеграми і накази ЦК КП(б)У, протоколи, доповіді та інформаційні бюлетені органів Південно-Західного фронту, Зафронтбюро Волинського губкому. Залучено матеріали фонду Галоркому (Ф. 37), в якому містяться протоколи діяльності галичан-більшовиків на території УСРР.

В Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДАК України) містяться документи родини Грушевських (Ф. 1235), в яких відклались матеріали стосовно політичних подій 1919 – 1920 рр. в Україні, зокрема спроба встановлення Бойківської радянської республіки в 1920 р.

Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДАЛ України) містить чисельні матеріали стосовно подій 1919 – 1920 рр. на Волині та Галичині. У фонді 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР) знаходяться матеріали дипломатичних та військових установ українських урядів, які розкривають складність становища в цей період. Чільне місце займають матеріали польсько-українських переговорів, наслідком яких стало підписання Варшавського військово-політичного договору між урядами УНР та Польщі, і матеріали часів переговорів у Ризі кінця 1920 р. – першої половини 1921 р. Особливо цікавою є справа 29, в якій містяться так звані “Записки українця”, анонімного автора українського діяча з Рівненщини. “Записки” є щоденником кінця 1919 – 1921 рр., які детально змальовують військово-політичні події на Волині в цей період, в тому числі політику більшовиків влітку 1920 р. Окрім цього, в фонді зберігаються документи 5-ї Херсонської дивізії УНР (спр. 74), переважну більшість якої було сформовано з вояків УГА в 1920 р., і яка приймала участь в 1920 р. радянсько-польській війні. В цьому ж архівосховищі містяться документи Президії Галицького намісництва польського уряду (Ф. 146), яка піклувалась про громадську безпеку на теренах Східної Галичини. Серед матеріалів знаходяться відомості про більшовицьку пропаганду у польському заплілі, настрої галицького населення та заходи антибільшовицького характеру польської

влади. Особливу цікавість складають репортажі із звільнених від більшовиків міст Тернопільщини осіню 1920 р. Деякі матеріали знаходимо у фонді Легіону Українських Січових Стрільців (Ф. 353), зокрема звернення полковника Романа Сушка, командира бригади 6-ї Січової дивізії в 1920 р., який брав участь в наступі на Київ у травні 1920 р., з пропозицією приймати до складу новостворених дивізій армії УНР добровольців з колишніх вояків УГА.

Важливі матеріали містяться в Державному архіві Львівської області (ДАЛО). Особливу цікавість мають справи Наукової Комісії товариства по вивченню історії оборони міста Львова і південно-східних воєводств (Ф. 257), в яких знаходяться декрети Галревкому, документи діяльності Заліщицького та Чортківського повітових революційних комітетів, агітаційні матеріали радянської та польської сторін, перехоплені депеші командування Червоної Армії. Фонд Львівського повітового управління державної поліції (Ф. 108) містять матеріали польської поліції про настрої громадськості щодо радянсько-польської війни та заходи боротьби з комуністичною пропагандою.

Важливий корпус архівних матеріалів зберігається в Державному архіві Тернопільської області (ДАТО). Тут містяться важливі матеріали діяльності повітових ревкомів ГСРР, які висвітлюють заходи радянської влади. Зокрема, фонди Гусятинського (Ф. Р-2285), Підгаєцького (Ф. Р-2288), Борщівського (Ф. Р-2290), Чортківського (Ф. Р-2309), Збарзького (Ф. Р-2367), Тернопільського (Ф. Р-2368), Буцацький повітові ревкоми (Ф. Р-2827). Також тут знаходяться матеріали Тернопільського районного військового комісаріату (Ф. Р-2368) та революційного комітету с. Настасова (Тернопільський повіт) (Ф. Р-2286), які дозволяють розглянути різні сфери діяльності влади ГСРР. Документація Тернопільської повітової команди державної поліції (Ф. 278) зосереджує матеріали польських каральних органів стосовно прихильників комунізму та колишніх службовців державних органів ГСРР. Матеріали Крем'янецької повітового управління українського товариства "Просвіта" (Ф. 348), дають можливість сформулювати уявлення про позицію українських культурно-освітніх установ Волині, стосовно політики влади УСРР.

Архівні матеріали по Волинській губернії містяться в Державного архіві Житомирської області (ДАЖО), де зосереджувались губернські центральні установи. Тут відклалась документація Волинського губернського революційного комітету (Ф. Р-2686), який виконував керівну роль в політиці більшовиків у всіх сферах суспільного життя. Архівні фонди Волинського губернського революційного комітету (Ф. Р-2686), Волинського губернського Статистичного Бюро (Ф. Р-276) та Волинського губернського воєнно-революційного трибуналу (Ф. Р-1820) значно розширюють вивчення багатоманітності заходів радянської влади.

Документація повітових установ Волинської губернії представлена в Державному архіві Рівненської області (ДАРО). Фонди Рівненського повітового революційного комітету (Ф. Р-466), Дубенського військово-революційного комітету (Ф. Р-467) та Рівненської повітової Ради народного господарства (Ф. Р-549) дають можливість прослідкувати заходи більшовиків на місцевому рівні Волинської губернії.

Матеріали фондів Луцької міської управи (Ф. 3) та Луцького повітового староства (Ф. 36) Державного архіву Волинської області відображають заходи польської влади проти членів ревкомів та функціонування загонів міліції під час перебування більшовиків у м. Луцьку. Залучені фонди Ковельського повітового ревкому (Ф. Р-213), Ковельського повітового військомату (Ф. Р-3152), Луцького повітового військомату (Ф. Р-316), Луцької повітової міліції (Ф. Р-378) і фонд спогадів учасників Громадянської війни (Ф. Р-1261) дозволяють дослідити функціонування органів радянської влади у різних галузях Західної Волині.

Певна кількість різнопланового матеріалу міститься у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (ЛННБ України). Особливо, цікавий фонд В. Чайкіна (Ф. ЧК 63 (Чайкін), де представлені мемуари автора, який у 1920 р. ніс особисту охорону приміщення Галревкому. Певний інтерес мають справи фонду окремих надходжень (Ф. О/Н-

251 спр.1, 4, 11), де знаходяться листівки Галревкому, радянських органів Волинської губернії та армій Південно-Західного фронту.

Важливу групу джерел дисертації становлять опубліковані документи та матеріали. Значну частину матеріалів опубліковано ще в радянський період. У 1917 – 1921 рр. з метою інформування ширших кіл громадськості з радянською політикою з'явилися збірки радянських документів дипломатичного та законодавчого характеру. Серед них збірники радянських декретів, постанов і наказів урядів РСФРР та УСРР, декрети Галицького революційного комітету (Галревкому), які відображають політичні та соціально-економічні ініціативи більшовицької влади [335, 336, 354, 355]. Тематична збірка підготовлена Народним комісаріатом іноземних справ УСРР “Радянська Україна і Польща” висвітлювала радянсько-польські відносини 1917 – 1921 рр. [356].

Після Другої світової війни були опубліковані значні масиви документів радянських військових і цивільних установ, які дають змогу провести аналіз основних напрямів їхньої діяльності. Основна їх маса опублікована після 1953 р., коли із смертю Й. Сталіна архівні фонди передано відомчими установами в архіви на загальне зберігання, що уможливило їх опрацювання та публікацію. До загального характеру збірників періоду 1917 – 1921 рр. можна віднести публікацію дипломатичних документів, діловодства військового характеру та матеріалів цивільних установ [324 – 328, 331, 332, 349, 357].

Окремої уваги заслуговують тематичні збірники документів, які висвітлюють діяльність радянської влади на території Волині та Східної Галичини [316, 321, 346, 350]. Недоліком цих збірників є включення великої кількості матеріалів преси, які є досить тенденційними, тому вимагають критичного підходу при їх опрацюванні. Досить часто при публікації архівних матеріалів зустрічаються “купюри” (частини документів, які не увійшли до публікації), що значно зменшує наукову цінність таких збірників. Водночас, широкий спектр залучених матеріалів, в тому числі польських та українських національних урядів, дають можливість скласти комплексне уявлення про предмет дослідження. Деяку кількість матеріалу про перебіг встановлення

влади більшовиків на Волині та у Східній Галичині та її соціально-економічні заходи можна почерпнути зі збірників документів з історії окремих міст [340, 351, 358].

Проголошення незалежності України змінило пріоритети дослідження української історичної науки, що спричинило скорочення кількості публікацій документів радянської влади 1917 – 1921 рр. У збірниках опублікованих в цей період знаходимо певну кількість архівних матеріалів, які були недоступні дослідникам в радянський період [330, 341].

Досить цінні для нашої тематики публікації документів здійснили історики української діаспори. Зокрема, ще 1933 р. вийшла друком у Львові збірка “Українсько-московська війна 1920 року в документах”, яка складалась із оперативних документів Штабу Армії УНР [360]. Після Другої світової війни з'явився збірник документів Симона Петлюри та документи зібрані Теофілом Горникевичем в австрійських архівах, зокрема третя та четверта частини, де вміщено документи щодо подій в Україні 1919 – 1920 рр. [353, 364, 365] Важливе значення має збірник документів про українсько-польські відносини у 1918 – 1922 рр., виданий українським діаспорним істориком Тарасом Гунчаком у 1983 році [374].

У Російській Федерації теж вийшло кілька збірників, що мають відношення до тематики дисертаційного дослідження. Зокрема, у 1994 р. побачив світ збірник “Польско-советская война 1919 – 1920”, до якого увійшли архівні документи розсекречених фондів РДАСПІ, ДАРФ та РДВА [347]. Згодом було опубліковано переписку більшовицького керівництва, де важлива роль відводилась подіям в Україні 1917 – 1921 рр. [315]. Наслідком інтенсивного обговорення в наукових та політичних колах проблематики Катині, російська сторона розпочала кампанія контрзаходів, ядром якої було обрано проблему смертей полонених червоноармійців в польських таборах військовополонених у 1919 – 1922 рр. В наслідок актуалізації теми групою російських та польських істориків здійснено публікацію збірника документів під назвою “Красноармейцы в польском плену в 1919 – 1922 гг.” [337].

З польських публікацій архівних матеріалів можна виділити “Список втрат Війська Польського. Загиблі та ті що померли у війнах 1918 – 1920”, яка була опублікована Військовим історичним бюро у 1934 р., що дає уявлення про інтенсивність військових кампаній II Речі Посполитої [370]. Важливими для розуміння планів польського керівництва у 1919 – 1920 рр. є публікація документів, епістолярної спадщини та статей Ю. Пілсудського у 10-ти томному виданні, особливо 5 – 8 томи [371 – 373]. Необхідно відзначити публікацію часів ПНР протоколів польської Державної ради оборони періоду Варшавської битви у серпні 1920 р., а також інших архівних матеріалів [362, 365, 369]. Із сучасних польських збірників можна виділити публікацію Кароля Йонца стосовно німецького фактору в радянсько-польській війні 1919 – 1920 рр., яка базується на документах із Політичного архіву міністерства зовнішніх справ ФРН (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*) [366].

Мемуарні джерела поділяються на такі основні групи: 1) праці безпосередніх учасників української революції під прапором УНР; 2) спогади західноукраїнських провідників боротьби за українську державність; 3) радянські мемуари активних учасників подій; 4) праці польських учасників подій. На нашу думку, саме така структура вивчення та аналізу такої суперечливої групи джерел, як мемуарна література, дає змогу як найповніше висвітлити різні точки зору на проблему політичних та соціально економічних перетворень більшовиків часів радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр.

До першої групи можна віднести мемуари, щоденники та епістолярну спадщину провідників української національної революції 1917 – 1921 рр., оскільки саме вони були першими творцями української візії подій 1917 – 1921 рр. зі всіма її позитивами та хибами. До неї належать праці лідерів українських соціалістичних партій: “Відродження нації” та “Щоденник” В. Винниченка, “Україна в огні й бурі революції” І. Мазепи, “Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 – 1920 рр.” П. Христюка [381 – 384, 402, 412 – 414, 415]. Автори шукали причини поразок та намагались виправдатись за втрачений шанс в розбудові власної державності. Окрему

підгрупу складають спогади консервативних діячів українського руху таких як “Спогади” П. Скоропадського, “Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 роки)” Д. Дорошенка [408, 388]. Окрему підгрупу складають спогади військових та громадських діячів [387, 390, 405].

Наступну групу становлять спогади діячів ЗУНР та ЗО УНР, які мали дещо інший погляд на події 1919 – 1920 рр., що відбувались на теренах Волині та Східної Галичини. До робіт авторів цієї групи належать праці О. Назарука, М. Лозинського, Б. Колодія, М. Тарнавського, А. Кравса, В. Курмановича, Н. Гірняка та інших сучасників [386, 395, 396, 399, 401, 403, 404, 409]. Головним моментом, який різнив їх від попередньої групи, було відношення до Варшавських угод 21 – 24 квітня 1920 р., які оформили союз С. Петлюри з Ю. Пілсудським. Поступка лідера Директорії УНР на користь Польщі територією Східною Галичиною і західною частиною Волині негативно сприймалась західноукраїнськими політичними та громадськими діячами. Зокрема, досить поміркований М. Лозинський робив наступний висновок: “Побоювання галичан щодо політики Петлюри супроти Польщі сповнилися в розмірах далеко більших, ніж можна було сподіватися” [401, с. 201].

Важливе місце серед джерел радянсько-польської війни та історії розвитку більшовицької влади на теренах західноукраїнських земель складає доробок радянських авторів. Перші спроби дослідження зазначеної проблематики радянськими авторами було здійснено у 1920 – 1930-х рр. Великий пласт склали спогади державних і військових діячів періоду громадянської війни і радянсько-польської війни: В. Затонського, В. Антонов-Овсієнка, О. Єгорова, М. Тухачевського, Г. Гая [376 – 379, 385, 391, 393, 394, 410].

Польські мемуаристи представлені двома групами. Перша це спогади військових та урядовців II Речі Посполитої опубліковані у 1920-1930-х рр. XX ст. Зокрема, спогади С. Камінські, генерала К. Рашевські, П. Гречка, а також мемуари польського міністра фінансів (31 серпня – 9 грудня 1919 р.) Л. Білінські [416, 418, 419, 422]. Інша група мемуарів це публікація спогадів польських жителів “східних кресів”. Нами було використано праці М. Дунін-

Козіцької та С. Коссака-Щуцької [417, 420]. Обидва твори є досить емоційними, просякнуті польським націоналізмом, але дають унікальну картину Правобережної України, яка у 1919 – 1920 рр. була епіцентром української революції та ареною польсько-українсько-більшовицького протистояння.

Матеріали преси 1919 – 1920 рр. є важливим джерелом, яке доповнює картину вивчення подій української революції 1917 – 1921 рр. Однак, цензурні обмеження військового часу та агітаційний характер підбору матеріалів, значно понижує цінність цієї групи джерел. При підготовці дисертаційного дослідження нами були використані різні за походженням періодичні видання 1918 – 1920 рр. З більшовицької преси використано газети “Правда” (Орган ЦК КП(б)У і ВУЦВК) (1919 р.), “Селянська правда” (Орган Волинського губернського комітету КП(б)У) (1919 р.), “Известия Волынского губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов” (1919 р.) та “Галицький комуніст” (Орган Крайового комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, Східної Галичини та Буковини) (1919 – 1920 рр.) [649, 650, 651 – 654, 657, 660, 661]. Також, залучено матеріали військових частин Червоної Армії, які перебували на території Східної Галичини, зокрема 1-ї Кінної та XIV-ї армій [636, 662, 663]. З періоду що передував встановленню радянської влади на території Волинської губернії використано публікації газет “Волинь”, “Волынскія Народныя Известия” та “Нова Рада” [645, 646 – 648, 656]. Окрім цього, для об’єктивності, залучено газети волинських органів Директорії УНР, таких як “Селянська думка” (Орган Спілки громадських організацій, м. Бердичів) (1919 р.), “Вільна Україна” (квітень 1919 р., м. Рівне) та “Вістник Волинського губернського комісара Директорії Української Народної Республіки” (лютий, серпень – вересень 1919 р., м. Житомир) [637, 639 – 644, 658, 659].

Отже, по темі радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр. є значна кількість різноманітних за якістю та кількістю видів джерел та досліджень. Проте, велика частина їх досить побіжно описує перебування більшовицької влади на території Волині та Східної Галичини, зосереджуючись переважно на подіях

загальноукраїнського масштабу. Залучення матеріалів різних сторін конфлікту (українських, польських, російських) покликане допомогти критично підійти до аналізу фактів та усталених в історіографії оцінок подій. Окрім того, значний комплекс архівних матеріалів, які використано при написанні дисертації, допоміг максимально конкретизувати перебіг встановлення та функціонування радянських органів влади на теренах Волині та Східної Галичини. Таким чином, обраний підхід дає змогу проаналізувати одну з малодосліджених сторінок Української революції 1917 – 1921 рр.

РОЗДІЛ 2

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ НА ВОЛИНІ ТА У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1919 – 1920-Х РОКАХ

2.1. Військово-політичне протистояння на теренах Волині в 1919 р.

Війна, як екстраординарний момент в історії людства, змушує до максимального напруження всіх зусиль воюючих держав та їх спільнот. Конфлікти ХХ ст., в тому числі Перша світова війна 1914 – 1918 рр., були прямим втіленням епохи інтенсивного технічного поступу та механізації всіх сторін суспільного життя, у першу чергу в сфері військово-промислового виробництва. Ще Френсіс Бекон пов'язував початок Нової доби в історії людства із активним використанням пороху, океанськими плаваннями та початком книгодрукування [596, р. 445]. Тобто, зброя, транспорт та засоби передачі інформації були визначальними чинниками переходу людства до модерного періоду історії.

Отруйні бойові гази, авіація, танки, кулемети, радіо ось далеко не весь перелік “досягнень людства” у мілітарній царині. Крім виготовлення зброї, воюючі держави максимально мобілізували всі людські та матеріальні ресурси своїх народів. Саме розвинутий військово-промисловий потенціал був запорукою військових перемог на полі бою. Військова сфера накладала відбиток на всі сторони суспільного життя, зумовлюючи необхідність існування розгалуженого бюрократичного апарату для швидкого та ефективного державного управління.

Призов на військову службу до лав масових армій та поширення загальнодоступної освіти стали основними чинниками залучення мешканців аграрних периферій до новопосталих національних проектів країн Європи. “Уявні спільноти”, за твердженням Бенедикта Андерсона, були результатом поступу в сфері науки та техніки, які творились освіченими, об'єднаними однією культурою, мовою та інформацією елітами [423, с. 69 – 70]. Стрімка урбанізація, як наслідок промислової революції, теж відіграла вагому роль у становленні модерних європейських націй. “Неписьменні селяни залишались

релігійно обмеженими у поглядах та ксенофобські налаштованими до людей з іншим діалектом та з інших місцевостей, хоч вони теж дуже добре відрізняли іноземців з далеких країн” [596, р. 498]. Саме руйнування аграрних спільнот (сільських общин) шляхом залученням до індустріального виробництва, що вимагало певного рівня знань, поширення освіти, проживання в компактних міських громадах, які мали доступ до інформації про події в навколишніх регіонах, дало можливість витворити новий тип людини-громадянина, який чутливо реагував на всі коливання у соціально-політичній сфері. Поява буржуазії сприяла трансформації суспільних відносин, а поява книг, газет, телеграфу, телефону, залізниць сприяла консолідації та самоусвідомленню модерних націй, як “Ми”. Інтенсивний інформаційний обмін витворював нову політичну еліту, яка гуртувалась в партії, а поява парламентаризму дала безпосередній інструмент впливу на державу керованою монархом та аристократією. Г. Мольтке ще у 1890 р. зазначав: “Пристрасть юрби, амбіції партійних лідерів і громадська думка введена в оману промовами та пресою... елементи, які можуть виявитись сильнішими, ніж воля тих хто править” [596, р. 542].

Карл Маркс та мислителі соціалістичного напрямку, попри прозорливість у питаннях соціально-економічних відносин, не надавали серйозного значення національному фактору: “На зміну старій місцевій і національній замкнутості та існувавшій за рахунок продуктів власного виробництва приходить усесторонній зв'язок і усестороння залежність націй один від одної... Національна односторонність і обмеженість стає все більш і більш неможливою...” [501, с. 36]. Космополітичні прагнення “пролетаріату” повинні були нівелювати всі умовності етнічної та державної приналежності, висовуючи на перший план економічні інтереси класу загалом: “Робітники не мають батьківщини... Разом із антагонізмом класів всередині націй впадуть і ворожі відносини націй між собою” [501, с. 53]. Однак, підйом хвилі модерного націоналізму, який охопив Європу в XIX ст., в значній мірі нівелював логіку економічних реалій “часів “Капіталу” К. Маркса. Для осіб відірваних від старих спільнот головним

ідентифікатором “своїх” стає етнічна приналежність, яка починає гуртувати індивідів у нації. Там де національні ідентичності та кордони збігались було отримано величезний імпульс для державного розвитку (Британія, Франція). Натомість, там де кордони не співпадали з національним самоототожненням етносів, які входили до складу державних утворень, виникали “лінії конфліктів”.

Всі вищезначені тенденції були в повній мірі актуальні для українців в межах Російської та Австро-Угорської імперій на межі XIX і XX ст. Один із таких розломів пролягав через терени Волині та Східної Галичини, де відбувалось зіткнення в рамках Російської та Австро-Угорської імперій новопосталої, до кінця ще не скристалізованої, аграрної української нації, із урбанізованими російським, німецьким та, частково, польським та єврейським, національними проектами. Напередодні загальноєвропейського конфлікту в основних геополітичних гравців у Східній Європі були свої плани стосовно західноукраїнських земель. Так, Російська імперія планувала завершити об'єднання “споконвічних руських земель”, що виражалось в претензіях на Галичину, Буковину та Закарпаття. Союзники по Четверному блоку теж мали свої проекти: Австро-Угорщина претендувала на Волинь та Поділля, а Німеччина – на Царство Польське, українські губернії з Донбасом та причорноморськими портами [564, с. 342].

Новопосталий націоналізм народів імперій в умовах Першої світової війни здетонував, чим спричинив хаос на території Центрально-Східної Європи. Mitteleuropa, бездержавні народи якої перебували в “летаргічному сні”, пробуджувалась шляхом національно-культурного відродження, усвідомленням індивідами своєї національно-етнічної тотожності. Парламентаризм у Австро-Угорщині та революційні події революції 1905 р., які привели до постановня Державної Думи, вивели національне питання на передній план нагальних проблем імперських урядів. Патріотична ейфорія перших днів війни 1914 р. швидко змінилась незадоволенням соціальними реаліями. Вирішити їх передбачалось шляхом створення національних державних проектів. Таким

чином, саме Перша світова війна стала руйнівником старих монархій та завершила трансформацію переважно аграрних спільнот у модерні нації. Розпочався перехід від *Gemeinschaft* (громади, общини) до *Gesellschaft* (суспільства). Маса вояків, які вийшли за межі своєї округи та познайомились з іншою реальністю, стали рушійною силою докорінних змін у всіх сферах суспільного життя. Непотрібно нехтувати й чинником військової пропаганди, яка в часі війни активно підігрівала національні почуття народів, які входили до складу держав-супротивників. “Мистецтво пропаганди – не брехати, але говорити швидше вибірккову правду із додаванням правди, яку хочуть почути слухачі” [606, р. 36]. Зокрема, в написаній П. Мілюковим заяві з нагоди оголошення російським урядом війни Австро-Угорщині, яка була заслухана на засіданні Державної Думи 26 липня 1914 р. як консолідована позиція партії кадетів, йшлося: “Ми боремось за визволення Батьківщини від іноземної навали, за визволення Європи і слов’янства від германської гегемонії, за визволення всього світу від нестерпного тягару все збільшуючої кількості зброї” [424, с. 43]. Вже у листопаді 1916 р. ним же була виголошена промова в якій він публічно звинуватив імператрицю Олександру Федорівну та прем’єр-міністра Б. Штюрмера в національній зраді та веденні таємних сепаратних переговорів з Німеччиною [424, с. 48]. Яскравим прикладом таких загравань з національними почуттями українців були “Союз визволення України” та галицькі організації галичан-москвофілів (Карпато-руський визвольний комітет і Руська народна рада Підкарпатської Русі) [670, с. 120], які фінансувались урядами Австро-Угорщини, Німеччини та Росії. “Спусковою гашеткою” змін безумовно була поразка країн Четверного блоку та Російської імперії в Першій світовій війні.

Невдача стратегії “blitzkrieg” в першу чергу далась взнаки пересічним громадянам, оскільки з кожним місяцем все більше розбурхувалось приспані національні та соціальні протиріччя. Яскравим прикладом цієї ситуації була Волинь та Східна Галичина. Волинська губернія, із центром у Житомирі, була яскравим прикладом прифронтового регіону, де війна в повній мірі наклала свій

відбиток на життя мешканців. Маючи стратегічне значення, як прикордонна українська губернія з найбільшою протяжністю кордону із потенційним супротивником – Австро-Угорщиною, в господарському плані територія була однією з найменш розвинутих серед українських губерній. “Війна приголомшила суспільство масовими мобілізаціями чоловіків до війська. У міру її затягування зростали ціни на продовольство і предмети першої необхідності, знижувався життєвий рівень більшості робітників, селян та трудової інтелігенції...“Скальпель війни” безжально зрізав досягнення сільськогосподарської економіки України...” [534, с. 6].

Ейфорія перших місяців революції 1917 р. у Росії відбувалась на фоні гострої політичної боротьби [615, s. 154]. З приходом до влади Тимчасового уряду в Петрограді, українські політичні сили скористались вдалим моментом і створили свій представницький орган – Центральну Раду. М. Грушевський у березні 1917 р. так бачив ситуацію: “В вільній Російській республіці не може бути невольних народів, так само як не може бути невольних людей...” [656, с. 2]. Однак, центральний російський уряд не бажав зміцнення українських колег, тому позбавив Центральну Раду контролю над регіонами, де реальна політична влада зберігалась в руках комісарів Тимчасового уряду.

Найважливішим чинником, який визначав всі реалії життя на Волині, був Південно-Західний фронт, який у липні 1917 р. проходив по р. Стохід західніше Луцька. На Волині розташовувалась російська Особлива армія (штаб біля Луцька) та 11-а армія (Крем'янець), які налічували близько 300 тис. чоловік [668, с. 387 – 389]. Окупація німецько-австрійськими військами західних повітів губернії та величезна кількість російських військ, які потрібно було забезпечити продовольством, амуніцією та помешканнями, визначали ситуацію в краї. Окрім того, військова невдача та пацифістська пропаганда революційних партій сприяла масовому дезертирству в середовищі військовослужбовців. Учасник подій на Волині в 1917 – 1924 рр. П. Філоненко так описує пануючі настрої, яким піддався сам автор: “За дезертирство мені, як старшині, грозила кара смерті, але риск – благородне діло” [411, с. 7].

Революційна хвиля перетворень російської революції 1917 р. спричинила падіння авторитету органів влади Тимчасового уряду і виникнення нових управлінських центрів, у вигляді Рад солдатських і робітничих депутатів. Близькість фронту та перебування фронтових і тилкових частин на території губернії вносила фактор нестабільності. Соціальні експерименти Тимчасового уряду привели до переважання серед рядових військовослужбовців прихильників соціалістичних ідей есерів та меншовиків. Солдатські комітети, розташовані у повітових центрах, вагомо впливали на ситуацію в регіоні, вносячи елемент нестабільності та хаосу.

На початку жовтня 1917 р. в Житомирі проведено губернський з'їзд селян і солдатів, на якому прийнято резолюцію з вимогою про передачу влади на місцях органам “революційної демократії”. На прохання губернського комісара Волині А. В'язлова було надіслано комісара міністерства внутрішніх справ Назаренка, який після об'їзду Старокостянтинівського повіту відмовився продовжувати роботу з аргументацією, що “такої поганої губернії і таких поганих людей, як на Волині, він не зустрічав” [457 с. 14].

Після жовтневого перевороту в Петрограді та невизнання Центральною Радою Ради народних комісарів (РНК), як центральної влади, між ними розпочинається конфронтація. Єдиним прошарком суспільства на який змогла опертись українська влада була малочисельна українська інтелігенція. В умовах чисельної переваги в містах та містечках Волині єврейського, російського та польського населення, українські місцеві ради опинились на маргінесі. В умовах анархії, ситуативну підтримку українській владі висловлювали міські думи. Зокрема, Луцька міська дума 30 жовтня 1917 р. прийняла резолюцію, в якій рішуче засуджувала захоплення влади більшовиками. Вихід із патової ситуації вона бачила у негайному створенні нової єдиної центральної влади, яка “може ще врятувати республіку і революцію”.

Селянство Волині, яке було переважно українським, в першу чергу цікавило земельне питання, стосовно якого Центральна Рада чітко змогла висловитись лишень 9 (22) січня 1918 р. На цей момент селянство, під впливом

більшовицької агітації, вже самостійно вирішило його, здійснивши самозахоплення поміщицьких земель. Солдати, переважно вихідці із села, підбурювали селян до погромів панських маєтків, незаконної вирубки лісу, конфіскації худоби та меблів [411, с. 7 – 8]. Такого штибу рухи у середині 1917 р. охопили всі прифронтові повіти губернії (Луцький, Рівненський, Острозький, Старокостянтинівський, Крем'янецький, Житомирський), що значно підірвало цукрову галузь, яка була провідною у губернії [316, с. 23 – 47; 638]. Під впливом радикальних гасел із вимогами соціальної справедливості в період з 23 вересня по 5 жовтня 1917 р. селяни Волинської, Подільської та Київської губерній здійснили погроми близько 200 поміщицьких маєтків [457, с. 12]. Зокрема, за рекомендацією Старокостянтинівської Ради солдатських, робітничих і селянських депутатів селяни розпочали самозахоплення панської землі. Схожі процеси за керівництва військовослужбовців відбувались в Рівненському та Ізяславському повітах [457, с. 12 – 13].

Поряд із погромами відбувалась агітація за бойкот виборів депутатів до Всеросійських Установчих зборів, які все ж таки відбулись 26 – 28 листопада 1917 р. Зокрема, через вороже ставлення місцевого населення Крем'янецька повітова виборча комісія була змушена переїхати до Рильська (Курська губернія). Схожа ситуація була у Рівненському повіті, де активну антивиборну агітацію проти складання поіменних списків виборців вело керівництво Дерманського монастиря [460, с. 164]. Варто відзначити, що на виборах по списку № 11 перемогла з великою перевагою над конкурентами Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР). Вона отримала 70,2 % голосів (549 тис. 332 голоси) і отримала право делегувати на Установчі збори 9 депутатів із 10. Ще одним представником від Волині став представник польської громади Я. Липковський, який отримав 9,4 % (73 тис. 524 голоси). Варто відзначити, що більшовики на Волині зазнали повного фіаско – лишень 4,2 % (33 тис. 318 голосів) [460, с. 168].

Більшовицький переворот 25 жовтня 1917 р. у Петрограді та формування Ради народних комісарів, на чолі з В. Ульяновим-Леніним, мало далекосяжні

наслідки, в тому числі для Волині та Східної Галичини. Війська фронту, які перебували під великим впливом агітації більшовиків, лівих есерів та анархістів, сформували Військово-революційний комітет (ВРК) Південно-Західного фронту у Бердичеві (голова Г. Разживін). Верховним головнокомандуючим всіх фронтових військ став прапорщик М. Криленко, який напередодні захоплення влади більшовиками очолював армійський солдатський комітет XI-ї армії та добре орієнтувався в ситуації на цій ділянці фронту. Невдала спроба перевороту більшовиків у Києві на початку листопада 1917 р. та зусилля генерального секретаря військових справ С. Петлюри, по створенню із українських частин єдиного Українського фронту, значно прискорило конфронтацію з РНК. Результатом протистояння став ультиматум РНК Центральній Раді від 4 (17) грудня 1917 р. Типовим зразком фронтової реальності була картина, яку описав В. Петрів серед військ Західного фронту: “Большевицька агітація велася в межах полку вперто та настирливо. Козакам вказували, що... Центральна Рада є лишень збіговисько дрібної буржуазії, яка тільки тимчасом надягнула червону маску, щоби розвалити єдиний фронт всіх трудящих” [406, с. 266].

Розагітовані солдати на з'їзді делегатів Особливої армії в Рівному 4 листопада 1917 р. заявили про підтримку РНК. Делегати з'їзду 5-го армійського корпусу XI-ї армії створили свій ВРК. Про антидемократизм таких органів свідчить наступне повідомлення такого ВРК: “Всіх, хто не підтримує нового уряду і Військово-революційного комітету, будь то офіцер чи солдат, негайно арештовувати...” [316, с. 77 – 78]. Таким, чином Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів відходили на другий план, а вся повнота влади переходила до зрадикалізованих ВРК, які практично повністю склались із немісцевої людності. Така ситуація була характерна практично для всіх центрів Волинської губернії: Луцька, Рівного, Дубно, Старокостянтинова, Крем'янця, Шепетівки, Новоград-Волинського. Поза такими тенденціями залишалась лишень губернська “столиця” – Житомир.

В цьому плані показовим є досвід влади в Луцьку. Місцевий військово-революційний комітет, в особі новообраного командира 126-ї дивізії Особливої армії прапорщика О. Дмитрієва, 13 листопада 1917 р. захопив місто і звільнив із тюрми прихильників більшовицької РНК. Проведено арешти офіцерів та керівництва луцької міської управи, яка не визнавала влади військревкому [457, с. 15 – 16]. Завдяки “силі багнета” 4 грудня 1917 р. у Луцькій Раді солдатських, робітничих і селянських депутатів взяли гору прихильники більшовиків, яким вдалось подолати опір меншовиків та правих есерів. Згодом, після нічного маршу, заколотники опанували Рівне. Відразу було здійснено перевибори місцевої Ради солдатських і робітничих депутатів, оскільки вона теж контролювалась меншовиками та есерами, і розпочато виконання декретів РНК РСФСР [340, с. 83].

Особливістю процесу захоплення влади на Волині в кінці 1917 – початку 1918 р. була виключна домінуюча роль збільшовизованих солдат Південно-Західного фронту, які на фоні процесу масової демобілізації військ об’єднувались в загони мародерів для здійснення грабіжницьких акцій. Попри дестабілізуючий вплив своєї пропаганди, РСДРП(б) на Волині була малочисельною. Лишень у кінці вересня 1917 р. більшовики спромоглись на створення фронтового бюро в Бердичеві [457, с. 10]. Згодом було обрано ВРК Особливої армії. Основним їхнім супротивником на Волині виступила Українська рада у Рівному, яка вирішила виконувати накази Центральної Ради, а не ВРК. Конфлікт був неминучим.

Лояльні до створеної у Петрограді РНК солдатські кола на Волині оголошували про виконання всіх перших декретів більшовицької влади. Створювались загони “Червоної Гвардії”. Зокрема, у Луцьку виникло аж два таких формування: один на базі піхотного полку, на чолі з прапорщиком О. Дмитрієвим, другий – кінний на чолі з В. Кіквідзе [457, с. 17]. Саме ними 28 грудня 1917 р. здійснено повторне захоплення Рівного і Дубно, де заарештовано армійську раду, непідконтрольну більшовикам. Опір збільшовизованим військам намагались чинити місцеві українські ради та

губернський комісар С. Куриленко, який звернувся до комісара Центральної Ради при Південно-Західному фронті А. Певного з проханням “вжити заходів до звільнення Луцька від більшовиків” [457, с. 17].

Відповіддю українських військ Центральної Ради стала операція по розгрому більшовицьких ВРК. 3 грудня 1917 р. 1-а українська дивізія (104-а) 1-го українського корпусу (командуючий П. Скоропадський), під керівництвом полковника М. Капустянського та прапорщика Золотаренка, завдала удару по фронтовому ВРК 11-ї армії, який знаходився в районі Шепетівка – Старокостянтинів. Під час операції було взято в полон майбутнього командуючого Південно-Західним фронтом О. Єгорова [557, с. 212 – 211]. Вже 4 грудня 1917 р. вони рушили на Бердичів, де заарештували більшовицький ВРК Південно-Західного фронту. Це тимчасово дезорганізувало управління більшовицькими військами.

У відповідь більшовики в чергове зайняли Рівне, яке поряд із Сарнами, було вузловою залізничною станцією, через які відбувалось забезпечення більшовицьких загонів у Білорусії та Росії зброєю зі складів Південно-Західного фронту. Війська О. Дмитрієва та лівого есера В. Кіквідзе, які перебували в коаліції з більшовиками, за одними даними 15 грудня, за іншими – 26 грудня 1917 р. прибули залізницею із Луцька. “У зв’язку з малочисельністю українських сил, більшовики увійшли до Рівного безперешкодно. Експресів не було. Українська охорона знята. Більшовики заявили, що вони прибули в розпорядження військово-революційного комітету” [351, с.47; 557, с. 214]. Однак, розсіяні українські війська зібравшись на станції Здолбунів, у ніч на 31 грудня 1917 р. несподівано контратакували. Було арештовано місцевий ВРК на чолі з Шпігелем (Гусарським) і захоплено 5 млн. царських рублів, надісланих М. Криленком для здійснення “пролетарської революції”, які разом з полоненими відправлено до Києва. Більшовики були змушені скерувати до Центральної Ради парламентарів для звільнення в’язнів та повернення “каси”.

9 січня 1918 р. революційний комітет у Житомирі, до якого входили в тому числі й більшовики (Б. Борисов, М. Кост), здійснив спробу проголошення у місті радянської влади [461, с. 9]. Але опір військ вірних Центральній Раді перешкодив спробі опанування більшовиками всієї території губернії.

ВРК на Волині проводили повітові селянські з'їзди, зокрема 26 січня 1918 р. у Луцьку. Також намагались, згідно з декретом РНК "Про мир", встановлювати контакти із німецько-австрійськими військами, для ведення мирних переговорів. Здійснювались спроби спонукати селян до самовільного розподілу поміщицької землі. Згаданий, повітовий з'їзд селян Луцького повіту звернувся до РНК з проханням про вжиття заходів, щодо зниження цін на товари першої необхідності, а також будівництво шкіл у селах [457, с. 18].

Поряд з цим, відбувалась розбудова місцевих органів більшовицької влади. Створювались Ради бідняцьких і наймитських депутатів, селянські земельні комітети. Сучасник так влучно підсумував радикальні зміни, які відбувались в цей час на Волині: "Розбурхані, як те море, були українські села" [411, с. 8].

На початку січня 1918 р. комісар Центральної Ради на Південно-Західному фронті А. Певний спробував атакувати Рівне та Луцьк. Йому вдалось у Луцьку звільнити членів української ради, після чого він вирушив на Сарни, де теж збирались збільшовизовані війська та підходило підкріплення з Білорусії. Водночас, загін В. Кіквідзе 19 січня 1918 р. зайняв Бердичів, після чого спробував вести наступ на Житомир та Рівне. Вдало використовуючи можливості залізниці, більшовики втретє займають Рівне. Однак, наступ на губерньський центр закінчився невдало, через запеклий опір військ вірних Центральній Раді (бл. 3 тис. чол), які 28 січня 1918 р. залишили Київ та відійшли до Житомира [557, с. 339 – 340].

Долю протистояння вирішив Берестейський мир 27 січня 1918 р. укладений між державами Четверного союзу та представниками Центральної Ради. За ним німецько-австрійські війська надавали військову допомогу Центральній Раді для боротьби з більшовиками. Генерал Е. Людендорф, під час переговорів, так окреслив ситуацію: "...німецьке головне командування має

намір діяти, бо коли стояти на східному фронті бездіяльно, большевики поб'ють Фінляндію і Україну” [151, арк. 6]. 5 лютого 1918 р. німецькі війська розпочали загальний наступ на фронті. Вже 5 (18) лютого був зайнятий Луцьк [184, арк. 2], 7 (20) лютого – Рівне, 11 (24) – Житомир, 1 березня 1918 р. – Київ [507, с. 74].

Таким чином, можна відзначити, що бойові дії збільшовизованих військ Південно-Західного та Румунських фронтів проти військ вірних Центральній Раді носили хаотичний та неорганізований характер. Це було зумовлено особливостями збільшовизованих військ, які були схильні швидше до мародерства, ніж до впертої боротьби. Непослідовна політика Генерального Секретаріату Центральної Ради не дозволила вчасно сформувати українське військо, яке повинно було захистити УНР від зовнішніх загроз.

Попри військову поразку більшовики активно розбудовували на Волині мережу підпільних військово-революційних комітетів, яких на жовтень 1918 р. нараховувалось 39 [461, с. 11]. Основним їх завданням було ведення підривної роботи шляхом створення партизанських загонів, передача розвідувальних даних Червоній Армії та ведення більшовицької пропаганди і агітації серед місцевого населення.

Для цього були сприятливі соціально-економічні підстави, оскільки гетьман П. Скоропадський вирішив опертись на підтримку великих підприємців та землевласників. Це сприяло поширенню невдоволення соціальною політикою уряду, що вилилось у всеукраїнський страйк залізничників. Вони вимагали збереження надбавки в розмірі 50 руб. в місяць “на дороговизну”, виплату заборгованості по платні, а також вимагали дозволити розрахунок “керенками” нарівні з іншими грошовими знаками (царськими рублями, українськими гривнями, австрійськими коронами та місцевими бонами) [316, с. 134 – 135]. Саме осередки страйку на волинських залізничних вузлах у Здолбунові, Сарнах і Коростені дали поштовх загальноукраїнському залізничному страйку. Результатом, якого стали перебої

у постачанні продуктів харчування, в тому числі в колишні прифронтові райони, що поставило Волинську губернію в скрутне продовольче становище.

У сільській місцевості більшовики підбурювали селян до самозахоплення земель, що мало на меті підірвати економічні підвалини Української держави та дестабілізувати внутрішню ситуацію [316, с. 147 – 151]. На Волині існували значні місцевості, де більшовицька пропаганда досягла значних успіхів, в результаті чого селяни чинили збройний опір продовольчим реквізиціям німецько-австрійських військ. До таких належали місцевості навколо Дубровиці, Сарн, містечка Романів і Миропіль (Новоград-Волинський повіт) [411, с. 9]. Саме тому, Волинська губернія стала першою в Україні, де за наказом гетьманського уряду від 6 листопада 1918 р. було введено військовий стан [435, с. 93].

Протягом літа – осені 1918 р. з території РСФРР, із так званої “нейтральної смуги”, здійснювалось постачання зброї та боєприпасів антигетьманським партизанським загонам. На окуповану німецько-австрійськими військами територію України таємно переходили лідери українських більшовиків Ф. Сергєєв (Артем), В. Затонський, С. Косіор, Ю. Коцюбинський, роботою яких керувало Тимчасове центральне бюро по організації підпільної роботи при ЦК РКП(б). Створено Центральний всеукраїнський військово-революційний комітет під керівництвом А. Бубнова [668, с. 44, 68, 209, 286 – 287, 288]. Ним планувався замах на гетьмана П. Скоропадського під час його візиту до Німеччини, який мав стати сигналом до загального повстання. Для здійснення терористичного акту підготовлені терористи отримали від Л. Троцького близько 4 млн. руб. [435, с. 90 – 91]. Проте, замах не вдався через ефективну роботу контррозвідки гетьманських спецслужб. Більшовицькі агітатори поширювали серед деморалізованих німецьких солдат ідеї світової революції та контактували із їхніми солдатським радами.

Невдача повстання в середині 1918 року та тимчасовий арешт Х. Раковського і Д. Мануїльського змусили більшовиків згорнути активну

підривну діяльність [435, с. 90]. Але кон'юнктура змінюється із поразкою Німеччина та Австро-Угорщини у Першій світовій війні.

Капітуляція держав Четверного союзу неминуче вдарила по протезованому німецько-австрійськими силами режиму гетьмана Павла Скоропадського. Революційні заворушення у Німеччині та Австрії пожвавили сподівання соціалістичних партій на близькість пророкованої К. Марксом “всесвітньої пролетарської революції”. Так, на VI-у Надзвичайному всеросійському з'їзді Рад В. Ленін 8 листопада 1918 р. заявив делегатам: “...ми ніколи не були настільки близькі до міжнародної революції, як зараз” [338, с. 164].

Підписання 11 листопада 1918 р. Комп'єнського перемир'я між Німеччиною та державами Антанти, стало відправною точкою для російських більшовиків. Того ж дня, у зв'язку з революційними подіями в Німеччині, РНК РСФРР дав розпорядження Реввійськраді Республіки розпочати підготовку до наступу на територію України [542, с. 585]. Блискавично, 13 листопада, було ліквідовано невігідний Берестейський мирний договір з центральними державами, що розв'язало руки для повернення втрачених територій, в тому числі й України.

Паралельно з цим велась інтенсивна підготовка до повномасштабних наступальних бойових дій. 13 листопада 1918 р. на адресу голови Унечського відділення¹ РКП(б) Іванову надійшла телеграма за підписом В. Леніна, в якій давалось наступне завдання: “Тепер, вкрай важливо, щоб революційні солдати Німеччини прийняли негайно дієву участь у визволенні України... Час не терпить. Не можна втрачати ні години” [525, с. 63]. Того ж дня голова РНК РСФРР у телеграмі в Орел, з приміткою “для українців”, давав наступну вказівку: “Вважаю надзвичайно важливим, щоб у всі прикордонні пункти з Україною ви... відповідаючи від мого імені вдячність за вітання революційних солдатів Німеччини, звернулись до них з проханням допомогти швидкими і

¹ Примітка: Унеча – місто в сучасній Брянській області Російської Федерації.

рішучими діями визволити Україну. Нехай революційні солдати Німеччини докінчать почату ними славно німецьку революцію арештом білогвардійців на Україні і визволенням України. Не хай живуть революційні солдати Німеччини на Україні!” [339, с. 206]. За влучним спостереженням американського дослідника Террі Мартіна, більшовицьке керівництво намагалось використати принцип В. Вільсона про право націй на самовизначення для того, щоб заручившись підтримкою національностей колишньої Російської імперії здійснити революцію у всіх неросійських регіонах [503, с. 11].

Оголошення 14 листопада 1918 р. П. Скоропадським грамоти про майбутню федерація з небільшовицьким російським урядом став приводом до повстання [435, с. 96]. Бій під Мотовилівкою 18 листопада 1918 р. та нейтралітет німецьких військ схилив шальки терезів протистояння на користь В. Винниченка та С. Петлюри [404, с. 12 – 16]. Вже 14 грудня повстанські загони під проводом отамана Зеленого (Данила Терпила) входять до Києва під червоними прапорами, із гаслами “Вся влада Радам” та з великим портретом Т. Шевченка [481, с. 42]. Капітуляція гетьманських військ дозволила Директорії 19 лютого 1919 р. тріумфально увійти до Києва.

Антигетьманське повстання соціалістичних кіл, на чолі з Директорією, збіглося із початком наступу більшовицьких військ із “нейтральної смуги”, яка розділяла територію Української держави та РСФРР. Контакти В. Винниченка з більшовиками, щодо повалення уряду П. Скоропадського, розпочались ще з літа 1918 р., коли в Києві перебувала мирна делегація РСФРР на чолі з Х. Раковським та Д. Мануїльським, яка мала укласти мирну угоду між Українською Державою та Радянською Росією [435, с. 89].

Початок повстання Директорії 15 листопада 1918 р. став сигналом до наступу з “нейтральної смуги” партизанських загонів та регулярних частин Червоної Армії на українську територію. Зокрема, тут були сконцентровані: 1-а та 2-а Українські повстанські дивізії, Московська робітничка дивізія, 9-а дивізія, 2-а Орловська бригада та два панцерні потяги – разом близько 8 тис. вояків [525, с. 67]. Зазначені військові частини розпочали активні бойові дії із

прикордонними німецькими гарнізонами та українськими з'єднаннями. Для управління цими військами 17 листопада 1918 р. було створено Реввійськграду Групи військ Курського напрямку (Й. Сталін, Г. Пятаков, В. Затонський). Війська очолив добре знайомий з українською справою В. Антонов-Овсієнко [379, с. 14]. Лев Троцький 18 листопада 1918 р. у Воронежі виголосив промову під назвою “На сторожі революції”, в якій зазначив: “Через Київ прямує пряма дорога до поєднання з австро-угорською революцією, подібно як через Псков і Вільно прямує шлях до поєднання з німецькою революцією. Наступ на всіх фронтах! Наступ на західному фронті, наступ на південному фронті, на всіх революційних фронтах” [588, с. 36]. У схожому ключі звучала ключова теза “Маніфесту до народу України”, за підписом голови Тимчасового робітничо-селянського уряду Григорія Пятакова: “В повному єднанні з Революційною Росією, робітниками Німеччини і Радянськими частинами колишньої Австро-Угорської держави повинні Ви організувати опір, вставши всі, як один, в лави соціалістичної армії України. Настає останній і рішучий бій світового капіталу з світовим пролетаріатом...Залізним, незламним і грізним маршем йде світова революція...Близький час гибелі англійського і північно-американського капіталізму...” [355, с. 5].

Того ж таки 15 листопада 1918 р. війська Західного району оборони РСФРР перетворюються в Західну армію (до 10 тис. вояків) для наступу в Білорусії та Прибалтиці [471, с. 16]. До її складу увійшла 17-а стрілецька дивізія, яка згодом з території Білорусії інтенсивно допомагала більшовицьким військами на Поліссі та у північній Волині, намагаючись відсікти українським військам Директорії відступ із Києва [479, с. 21].

Згаданий вище, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України було сформовано 28 листопада 1918 р. на російській території у м. Суджі (Курська губернія). Такий крок мав позбавити видимості окупації російськими військами українських земель [668, с. 546 – 547; 435, с. 8]. Варто відзначити, що це відбулось вже в процесі наступу більшовицьких регулярних та партизанських частин, які розпочали рух згідно директиви Реввійськгради Групи військ

Курського напрямку від 20 листопада 1918 р., з наступним обґрунтуванням: “В підтримку військ Тимчасового робітничо-селянського уряду України, які починають наступ проти контрреволюційних банд...” [325, с. 545]. Цікавою деталлю є те, що Тимчасового робітничо-селянського уряду для України ще не існувало, але публічно наступ вже виправдовувався його підтримкою. У своєму маніфесті більшовицький уряд “іменем повсталих робітників і селян” оголосив владу гетьмана П. Скоропадського поваленою. Самого ж гетьмана і його міністрів оголошено “поза законом” [355, с. 2 – 3].

Падіння Української Держави та виїзд гетьмана за межі України спричинили вакуум влади і черговий період ескалації громадянської війни. Попри спроби Директорії налагодити державний апарат та опанувати ситуацію в країні наступ більшовицьких військ спонукав до чергового військового протистояння. Сучасник Д. Донцов так описує діяльність нового українського уряду в грудні 1918 р. – січні 1919 р.: “В колах Директорії – безлад і протрація... Директорія йде вліво. Вакханалія. Всіх викидають з посад, хто не є соціалістом. Нічого не розбудовують, рабське мавпування большевизму” [389, с. 124 – 125].

26 листопада 1918 р. губернський староста Волинської губернії Д. Андро телеграфував Міністерству внутрішніх справ Української Держави в Києві, що авангард більшовицьких військ розпочав рух з м. Мозир (Мінська губернія) через Калінковічі на Овруч. Він пропонував звернутись за допомогою до німецьких військ, інакше “...буду змушений псувати шляхи вибухами” та здійснювати розбір залізничної колії [19, арк. 260].

Вже 25 листопада 1918 р. на території Волині з'являється Дубровицький комуністичний повстанський полк, який формувався з поліських селян та прийшлих із Білорусії червоноармійців. Ведучи партизанські бої в районі Луниця, проти Північної групи УНР (отаман В. Оскілко), вони захопили військові склади на станції Сарни, з яких озброїли новостворений 1-й Поліський партизанський полк [457, с. 23; 426, с. 52]. Однак, військам отамана В. Оскілка вдалось взяти під свій контроль значну частину Волинської губернії.

Станом на 29 листопада 1918 р. повстанці контролювали Житомир, Рівне, Сарни, Дубно, Радзивилів, Волочиськ [436, с. 8 – 9].

Одним з елементів загального наступу військ Червоної Армії було повстання в ніч з 30 листопада на 1 грудня 1918 р. розагітованих більшовиками робітників в Овручі проти вірних військ та загонів Державної варти гетьмана П. Скоропадського [461, с. 13]. Використавши заколот місцевих спільників війська Червоної Армії в ході бойових дій зайняли Овруч, а 5 січня 1919 р. – губернський центр Волині Житомир [316, с. 161, 165]. Таким чином, створювалась реальна загроза оточення військ Директорії в Києві. У телеграмі від 6 січня 1919 р. до Москви, голова Військової ради повстанських комуністичних частин Білорусії і заходу України Олександр Ільїн, який був надісланий на Волинь у ранзі уповноваженого ЦК РКП(б), просив допомоги: “Зміцніть наш тил, пришліть гроші, одяг і взуття, дайте командний склад, а ми допоможемо робітникам Києва та інших міст” [457, с. 24].

Наступ частин Червоної Армії у січні 1919 р. із території Білорусії, в напрямі Мозир – Коростень і Луцинець – Сарни – Рівне, мав ціллю завдати удар у фланг військам УНР, які розташовувались на території Волинської губернії. 28 січня 1919 р., сюди перекинуто з Лівобережної України Сірожупанну (Сіру) дивізію, сформовану під час Першої світової війни на кошти Австро-Угорщини, з колишніх російських військовополонених. Регулярна українська дивізію завдала контрудар з району Коростеня на Овруч, що на певний час убезпечило північне крило військ УНР [529, с. 83]. Однак, це ненадовго стримало переважаючі більшовицькі військ, які вже 30 січня 1919 р. повторно оволоділи Овручем.

Для розуміння стратегічних планів більшовиків показовою є метаморфоза Дубровицького військово-революційного комітету, який виник у листопаді 1918 р. Одним з його керівників був Микита Лясковець, який водночас займав посаду комісара Дубровицького комуністичного повстанського полку. 21 листопада 1918 р. війська ВРК атакували м. Дубровицю, що у радянській історіографії отримало назву “Дубровицьке

збройне повстання”. На початку січня 1919 р. полк було перейменовано у 21-ий Волинський український стрілецький полк і підпорядковано 17-ій стрілецькій дивізії Червоної Армії [668, с. 418]. З початком наступу Червоної Армії на Волині в січні 1919 р. Дубровицький ВРК був перетворений на Військову раду повстанських комуністичних частин Білорусії і заходу України, яка мала поширити партизанський рух на західну частину Волині, Східну Галичину, Пінщину і Берестейщину. Згадані терени ще перебували під контролем військ УНР, ЗУНР чи відновленої Польщі, що окреслювало коло потенційних супротивників. Перешкодою у здійсненні цих планів стали успішні бойові дії польських військ на Волині. Тому, 1 квітня 1919 р. 21-й український полк як самостійну бойову одиницю ліквідовано. Після цього, М. Лясковець очолив Рівненську повітову ЧК, а далі Волинську губернську ЧК [668, с. 323 – 324].

Загальному хаосу на Волині сприяла грабіжницька поведінка частин армії УНР, які були під значним впливом українських есерів, таких як “чорний курінь” отамана Гуцола та полк імені Винниченка (командуючий отаман Гришко) [542, с. 588]. За даними С. Кульчицького на осінь 1917 р. УПСР налічувала до 75 тис. членів, тобто була однією з найвпливовіших українських політичних партій [489, с. 27]. Фактично вони були “п’ятою колоною”, яка вносила розлад у спроби Директорії втримати фронти. Це створювала умови для виникнення “селянських повстанських республік”, як от в районі Деражні чи Кам’янець-Подільського. В першій половині 1919 р. вони були досить сильним чинником у регіоні, з яким були змушені рахуватись всі сторони протистояння.

Станом на початок лютого 1919 р. вся Лівобережна Україна була під контролем більшовиків, а 5 лютого 1919 р. частини Першої української радянської дивізії (начальник І. Локатош [668, с. 318]) вступили до Києва поспішно залишений українськими установами, які евакуювались до Вінниці. Погіршив загальну стратегічну ситуацію конфлікт військ Директорії із білогвардійськими формуваннями, яких підтримав десант Антанти на півдні України, що позбавило С. Петлюру чорноморських портів.

Успіхи Червоної Армії зими – весни 1919 р. в значній мірі були результатом ефективної більшовицької агітації серед волинян. У лютому – березні 1919 р. в тилу військ армії УНР прокотилась хвиля селянських повстань. Володимир Антонов-Овсієнко, описуючи події першої половини 1919 р., відзначав, що просуванню червоноармійських частин у західному напрямі “сприяло повстання селянства на Волині, яке значною мірою дезорганізувало ворожий тил”. У кінці березня 1919 р. селянські повстання проти Директорії охопили Дубенський, Острожський і частково Рівненський повіти. “Повстало все селянство, навіть сільські жінки з дубками в руках громили петлюрівців. Бій тривав чотири дні, причому петлюрівці зазнали величезної поразки (близько 2000 забитих), селяни захопили силу зброї (майже 100 кулеметів). Брало участь у повстанні близько 10 тисяч чоловік” [378, с. 79 – 81].

Іншим центром опору планам встановлення влади більшовиків у межах колишньої Російської імперії стала Польща. Спробу відновити польську державність було здійснено ще 5 листопада 1916 р. на основі колишніх земель Речі Посполитої, які входили до складу Німеччини та Австро-Угорщини, у вигляді Королівства Польського. Підконтрольне Берліну і Відню державне утворення мало бути спадковою монархією із власною конституцією [504, с. 292]. Представником місцевої польської громадськості з осені 1917 р. стає регентська рада, яка контролювалась німецьким генерал-губернатором Г. Безелером.

На противагу останній, державні кола Російської імперії намагались запевнити поляків у бажанні після завершення військових дій відновити польську державу на основі етнічних земель, які будуть у складі імперії Романових. 17 (30) березня 1917 р. новопосталий російський Тимчасовий уряд виступив із заявою, що всі етнічні польські землі будуть об’єднані у польській державі, яка буде у військовому союзі з демократичною Росією [504, с. 24].

Переворот більшовиків у Петрограді 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. та прихід до влади нової сили на початках не віщував зростання конфронтації.

Прийняття 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. II-им Всеросійським з'їздом Рад декрету про мир та 2 (15) листопада 1917 р. декларації прав народів Росії, яка визнавала право народів на самовизначення, аж до відокремлення, мало слугувати передумов для порозуміння між польською та радянською сторонами. Однак, вже на переговорах у Бресті з представниками держав Четверного союзу в грудні 1917 р. більшовицька делегація зазначила, що не визнає Королівство Польське, як виразника інтересів польського народу [446, с. 25]. Більш того, радянська делегація заявила, що "...вважає єдиним владним господарем в Польщі польський робітничий клас" [490, с. 311]. Вимушене підписання РСФРР мирного договору в Бресті *de facto* було визнанням Королівства Польського, оскільки у складі німецького посольства в Москві діяло представництво Регентської Ради.

Напружені відносини між польськими та радянськими колами залишались і надалі. Народний комісар закордонних справ РСФРР Г. Чічерін у листі від 22 червня 1918 р. до одного з членів Регентської Ради Польщі називав її не інакше як "органом німецької окупації" [323, с. 372]. Натомість, декретом від 29 серпня 1918 р. керівництво РСФРР оголосило недійсними угоди царського уряду, щодо розподілу Речі Посполитої у XVIII ст. (стаття 3), що мало свідчити про мирні наміри РНК РСФРР [323, с. 460].

Революційні події у Відні та Берліні спонукали польські кола до більш рішучих дій стосовно відновлення польської державності. У жовтні 1918 р. Регентська рада у Варшаві взяла на себе цілковите управління адміністрацією Королівства Польського. Але через поразку Четверного союзу 12 листопада вона передала свої повноваження Ю. Пілсудському і самоліквідувалась. Останній отримав можливість до скликання польського сейму, який розпочав роботу у лютому 1919 р., зосередити у своїх руках всю цивільну і військову владу. Сформований соціалістичний уряд Е. Морачевського визнав Ю. Пілсудського "начальником держави" і розпочав соціальні реформи [504, с. 297 – 298; 446, с. 25]. Російський історик Г. Матвеев так означає стратегічні плани польського лідера: "Він абсолютно не вірив у міцність

створюваної в Парижі системи європейської і світової безпеки, тому вважав необхідним включити до складу Польщі ряд спірних територій на сході і заході, а також підвищити її силу за рахунок створення власної системи союзів” [504, с. 298 – 299]. Польський історик Антоні Чубіньські робить наступний висновок, що Ю. Пілсудський перш за все мав намір максимально розчленувати і ослабити Росію. Одному з провідних дипломатів на Паризькій мирній конференції Леону Васілевські, він так викладав своє бачення ситуації: “Все те, що Польща в сенсі кордонів отримає на заході, буде подарунком коаліції (Антанти – *Прим. К. Р.*), бо там нічого власним силам не завдячуємо. Натомість, здобуткам на сході будемо завдячувати виключно собі, нашим власним силам” [585, с. 70]. Увага Ю. Пілсудського до східних меж була природною з огляду на його походження із східних “крес”. Його планом було створення на східних кордонах Польщі надійного захисного бар'єру з боку Росії, тому велику увагу відводив становищу в Україні [492, с. 4 – 7].

Польські еміграційні кола, які гуртувались навколо створеного у серпні 1917 р. у Парижі Польського національного комітету, під керівництвом Р. Дмовського, виступали за необхідність відновлення польської державності в межах кордонів 1772 р. Майбутній лідер ендеків (націонал-демократів) вважав, що “справу Східної Галичини можна рішити лише остаточною ліквідацією “українського бунту” [451, с. 435]. Польська делегація на Паризькій мирній конференції намагалась переконати лідерів держав Антанти у законності своїх вимог. Однак, тринадцятий пункт звернення американського президента В. Вільсона до конгресу США дотримувався етнографічного принципу формування польської держави: “Повинна бути створена незалежна Польська держава, яка буде включати території із беззаперечно польським населенням. Цій державі має бути забезпечено безперешкодний і безпечний вихід до моря і гарантовано політичну, економічну і територіальну незалежність міжнародним договором” [375]. Великі сподівання Р. Дмовський покладав на сформовані у Франції польські військові частини під командуванням генерала Ю. Галлера, які планував перекинути до Польщі.

Поряд із урядом Ю. Пілсудського на польських етнічних територіях діяли ще кілька урядових “центрів”: у Любліні – Народний уряд (голова Ігнацій Дашинські), у Познані – Головна народна рада, у Кракові – Польська ліквідаційна комісія (Polska Komisja Likwidacyjna) [504, с. 296]. Остання була створена 28 жовтня 1918 р. і повідомила центральну владу Австро-Угорщини, що перебирає від австрійської адміністрації всю повноту влади на всій території провінції – Королівства Галиції та Лодомерії (Königreich Galizien und Lodomerien).

Австрійський намісник у Львові генерал Кароль фон Гуйн також був попереджений, що делегація Ліквідаційної комісії прибуде 1 листопада 1918 р., з ціллю перебрання від нього влади над краєм [494, с. 32]. У зв'язку з цим, виконуючи вказівки Української національної ради, українські військові формування превентивно здійснили захоплення влади у Львові, а згодом взяли під свій контроль всю територію Східної Галичини. Того ж дня розгорівся військовий конфлікт із польськими колами на вулицях Львова, який переріс у польсько-українську війну. Польські урядові кола заявляли територіальні претензії до сусідів, обґрунтовуючи своє право на кордони Речі Посполитої станом на 1772 р. Таким чином, поява польської держави неминуче вела до зіткнення з інтересами російських політичних еліт та національними силами в Україні, Білорусії та Литві.

Опір надмірним польським прагненням чинила Британія і США, що виявилось весною 1919 р. на Версальській мирній конференції під час дебатів у комісії з польсько-українського порозуміння (голова британський генерал Л. Ботта) [421, с. 17; 451, с. 441 – 442]. Оскільки держави Антанти сподівались на нетривалість більшовицької влади в Росії, спірні території польсько-російського прикордоння мали стати темою майбутніх переговорів. Така невизначеність давала можливість Ю. Пілсудському розпочати наступ на сході, чому сприяла евакуація німецьких військ із підконтрольної військовій адміністрації території Обер-Осту (Oberbefehlshaber der gesamten deutschen Streitkräfte im Osten).

Паралельно з польським наступом, вслід за відступаючими німецькими військами, також рухались частини Червоної Армії від Балтики до Чорного моря. На кінець лютого 1919 р. підрозділи Вермахту утримували район Білостоку, для завершення виведення своїх військових з'єднань до Східної Пруссії. Ще 14 листопада 1918 р. в Петрограді була створена Комуністична партія (більшовиків) Литви і Білорусії (КП(б)Литви і Білорусії), на чолі з Вінцасом Міцкявічюсем (псевдо Капсукас), що яскраво ілюструє наміри більшовицького керівництва. 8 грудня 1918 р. вона оголосила про створення Литовсько-Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки (Літбелу).

Постало питання контролю над Вільно. Попри слабкість литовського парламенту – Таріби, який в такій ситуації був змушений переїхати до Каунаса (Ковно), опір більшовикам вчинили місцеві польські кола. Ними було створено відділи самооборони на чолі з генералом Владиславом Вейткою [588, s. 38]. 1 січня 1919 р. польським добровольцям вдалось роззброїти місцеві загони Червоної Гвардії та нейтралізувати Віленську Раду робітничих депутатів. Проте підхід 5 січня 1919 р. регулярної Псковської дивізії Червоної Армії вирішив долю протистояння за місто [444, с. 126 – 127]. Це був початок неоголошеної жодною стороною радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр.

Волинь, поряд із Литвою та Білорусією, теж стала територією боротьби між польськими, радянськими та українськими військами. Вже в кінці грудня 1918 р. польські частини самооборони взяли під контроль Холмщину і спробували оволодіти Володимир-Волинським повітом [585, s. 41]. Опір їм намагались чинити війська УНР, під керівництвом отамана В. Оскілка. Але вже в січні 1919 р. регулярні польські війська, на чолі з генералом Стефаном Маєвскі, вдалось зайняти Володимир-Волинський (24 січня), а на початку лютого – Ковель, що відкрило їм шлях для наступу в центральні райони Волині [623, s. 20]. Директорія опинилась в умовах ведення бойових дій на два фронти.

Залишення на початку лютого 1919 р. Києва військами корпусу Січових Стрільців (командуючий полковник Євген Коновалець) вкрай негативно

відобразилось на бойових якостях військ Дієвої армії УНР. М. Капустянський так описував стан військ корпусу Січових Стрільців у кінці лютого 1919 р.: “На жаль, переважно від майже безперервних 4-місячних боїв... а головно моральна депресія від активної ворожости збільшеного населення до військ Директорії погрожувала при дальшій боротьбі на бойовому фронті можливою деморалізацією Січовиків – цієї дотепер найміцнішої та твердої в боях частини” [472, с. 80]. Несподіваний удар червоноармійських підрозділів 18 лютого 1919 р. дозволив їм зайняти Коростень і Фастів [379, с. 265], а в середині березня Житомир і Бердичів [426, с. 52; 530, с. 104 – 108]. Вперті бої довели перевагу більшовицьких військ, яким вдалось відкинути війська Дієвої Армії УНР далеко від підступів до Києва. Таким чином, військам Червоної Армії вдалось стратегічно охопити українські війська, які знаходились на Волині, із півночі та півдня. За безініціативність та втрату Бердичева 12 березня 1919 р. було усунуто з посади командира Сірожупанної дивізії військ УНР Михайла Палія [671, с. 325]. Червоноармійські підрозділи продовжували розгортати наступ в напрямі Шепетівки.

21 березня 1919 р., після перегрупування, війська УНР провели контрнаступ силами корпусу Січових Стрільців та частинами Північної групи (командуючий В. Оскілко, уродженець Волинської губернії), в напрямі Бердичева – Коростеня [426, с. 54 – 59; 484, с. 98 – 99; 671, с. 318]. Як результат, на деякий час вдалось вибити війська 1-ї Української радянської дивізії, начальником якої з 11 березня став М. Щорс, із Житомира та Коростеня [525, с. 89]. Січові Стрільці були зупинені червоноармійцями лишень на станції Бородянка, що за 30 км. на захід від Києва, куди був змушений особисто прибути народний комісар військових справ УСРР М. Подвойський [525, с. 95 – 96].

Однак, прорив більшовицьких військ на Поділлі нівелював ці успіхи. Більш того, 19 березня 1919 р. червоноармійські підрозділи зайняли важливий стратегічний пункт Жмеринку, чим розкололи Дієву Армію УНР на дві частини, які втратили між собою зв'язок. Наступ частин корпусу Січових

Стрільців 21 – 29 березня 1919 р. на Бердичів не мав успіху, а контрнаступ військ Червоної Армії на початку квітня 1919 р. привів до значних територіальних втрат.

Перехопивши ініціативу червоноармійські війська 8 квітня увійшли до Коростеня, 12 квітня – Житомира, 20 квітня – Звягеля (Новоград-Волинського). Як результат, на військовій нараді скликаній С. Петлюрою 11 квітня 1919 р. у Здолбунові низка військових керівників (військовий міністр Г. Сиротенко, Є. Коновалець, О. Осецький) виступили за укладення перемир'я з більшовиками. Натомість командуючий Північною групою військ УНР В. Оскілко та начальник Оперативної управи військового штабу В. Сінклер виступали за перемовини з Польщею та продовження бойових дій з Червоною Армією [402, с. 146]. У листі до голови французької місії у Варшаві В. Оскілко зазначав, що на нараді вимагав від С. Петлюри “ліквідації польського фронту і скупчення всіх сил на большевицькому фронті, але моя позиція зустрінулася з ясно вираженими большевицькими тенденціями в штабі Дієвої армії, була одкинута...” [159, арк. 1].

Запеклі бої точились за лінію Рівне – Шепетівка – Крем'янець, які були останніми територіями в руках Директорії. Із заходу наступали війська II Речі Посполитої, які у березні – травні 1919 р. зайняли Ковель і Луцьк, зі сходу і півночі – війська Червоної Армії. Військові дії ускладнювались важкими погодними умовами та відсутністю розгалуженої системи шосейно-залізничних шляхів, що ускладнювало оперативне переміщення українських військ. Так, у Рівненському повіті лишень половина доріг була із твердим покриттям, а також лишень 1/5 з них мала водовідводи та захист від підтоплення, що було особливо актуальним під час весняного танення снігу [231, арк. 8].

На зайнятих Червоною Армією територіях Волині розпочинається створення революційних комітетів. Але досить швидко “невідповідна місцевим умовам політика радянської влади викликала повстання селянства...” [497, с. 218]. У тилу більшовицьких військ, в тому числі й на Волині, піднялась хвиля селянських повстань на придушення яких з фронту було направлено до

21 тис. бійців. Це врятувало від повного розгрому війська Дієвої Армії УНР. Необхідно зазначити, що випадки селянських повстань були й у запіллі Директорії. Зокрема в кінці лютого 1919 р. в Чуднові та Янушполі на Волині вибухнули більшовицькі повстання, які підтримували місцеві залізничники та селяни [484, с. 93; 530, с. 104].

28 – 29 квітня 1919 р. проти С. Петлюри підняв повстання командуючий Північною групою військ Дієвої Армії УНР отаман В. Оскілко, чим послабив обороноздатність фронту. Як результат, в середині травня 1919 р. район Дубно – Рівне – Старокостянтинів – Проскурів було зайнято бригадами М. Щорса, а 20 травня 1919 р. підрозділам Червоної Армії вдалось зайняти Крем'янець. Таким чином, “на південь аж до границь Галичини “фронт” стояв відкритим” [398, с. 55]. Більш того, “червоним” вдалось зайняти Волочиськ і вони спробували перейти на територію Східної Галичини, але були вибиті контратакою частин Галицької армії, під командуванням отамана Алоїза Ляєра [451, с. 440]. Критичний стан військ УНР на Волині так описував очевидець: “Коли би большевикам було вдалося розбити Групу СС, то з Північною дивізією вони були би упоралися також скоро. Частини Армії УНР в цьому випадку були б мусіли відступити до Галичини, а Волинь була би стала тереном змагань польської і большевицької армій” [398, с. 57]. Тільки відчайдушна атака 1-го полку Січових Стрільців 22 травня ліквідувала цей небезпечний прорив супротивника і відновила контроль над Крем'янцем [398, с. 65 – 67; 484, с. 105].

Варто згадати про позицію керівництва ЗО УНР та Начальної команди Галицької Армії щодо просування Червоної Армії в напрямку р. Збруч. Ще під час польсько-українських мирних переговорів 27 – 28 лютого 1919 р. місія Антанти пропонувала галичанам: “З нашою допомогою ви розіб'єте большевиків і відзискаєте втрачену територію, а тоді не з порожніми руками прийдете на мирову конференцію” [451, с. 437]. С. Петлюра теж переконував керівників ЗО УНР прийняти мирні пропозиції місії Ю. Бертелемі [556, с. 149]. Однак, запропоновані умови, із втратою нафтового району Борислав –

Дрогобич, були неприйнятними для Є. Петрушевича. На мирній конференції у Парижі польська делегація намагалась переконати Антанту, що Дієва Армія УНР та Галицька Армія, якщо не більшовики, то в значній мірі знаходяться під їх впливом, а уряд ЗО УНР ніби погодився пропустити війська Червоної Армії через Східну Галичину до Угорщини. Хоча перемовини між керівництвом ЗО УНР та більшовиками закінчились безрезультатно, польська дипломатія використала цей факт для дезінформації керівництва країн Антанти, намагаючись подати УГА як союзників Радянської Росії [399, с. 449; 451, с. 440; 556, с. 149]. Наступ польських військ Ю. Галлера, який розпочався 14 травня 1919 р. з району Ковель – Володимир – Волинський – Грубешів у південно-східному напрямі, теж трактувався як направлений проти Червоної Армії. Хоча насправді був спрямований на розгром Галицької Армії. Кампанія польської дезінформації мала наслідком, що в Парижі за участі Вудро Вільсона, Ллойд Джорджа, Жоржа Клемансо, Сіднея Соніно та Луїса Боти проведено зустріч з українськими представниками. Основною темою було відношення УНР та ЗО УНР до більшовизму, готовність воювати з ним та причини конфліктів з Польщею [451, с. 441 – 442]. Врешті-решт, листом від 27 червня 1919 р. генеральний секретаріат мирної конференції інформував українську сторону, що польським військам дозволено вести бойові дії до р. Збруч включно, що *de facto* означало передачу контролю над Східною Галичиною польським військам [451, с. 443 – 444].

Розгром Холмської групи військ Директорії під Луцьком військами Ю. Галлера привів до виходу польських військ на позиції зайняті Червоною Армією, що було частиною стратегічного задуму по зіткненню польських та більшовицьких військ між собою [399, с. 448]. В результаті поляками було окуповано Луцьк, Рівне, Дубно та Сарни [184, арк. 4; 462, с. 22 – 23; 464, с. 27]. Свідок тих подій, Тетяна Кібрік, описуючи вступ польських військ до Луцька 16 травня 1919 р., відзначала, що місцеві поляки, яких було багато в місті, з квітами зустрічали війська [184, арк. 4]. Директорія була змушена виїхати до Тернополя, на територію Західної Облaсті УНР, і розпочала переговори про

перемир'я з польським урядом [392, с. 101; 594, s. 45 – 67]. До Варшави вирушив представник УНР Борис Курдиновський, згодом, у червні, його змінив Сергій Дельвіг, у серпні – Пилип Пилипчук, а з осені 1919 р. місію порозуміння з польською стороною взяв на себе Андрій Лівицький [623, s. 23]. Тобто, переговори між Польщею та УНР тривали практично весь 1919 р. з метою пошуку союзника проти спільного супротивника – більшовиків.

На початку червня 1919 р. війська Директорії спробували провести контрнаступ, завдяки завершенню переїзду через територію Румунії Запорізького корпусу, який однак був повністю роззброєний румунськими військами [561, с. 10; 400, с. 12]. Спочатку наступ розгортався досить успішно. Було зайнято Камянець-Подільський, який став тимчасовою столицею УНР, а 6 червня 1919 р. – Проскурів і Старокостянтинів [466, с. 36 – 37]. Наступу українських військ повинно було також сприяти підписання генералом Дієвої армії УНР С. Дельвігом 16 червня 1919 р. перемир'я з польськими військами. Однак, Є. Петрушевичем, з огляду на розгортання Чортківської “офензиви” (наступу), відмовився виконувати умови домовленості. Більш того, це поклало початок значного погіршення відносини всередині українського табору, що в кінцевому результаті привели до Варшавської угоди між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським.

Проте підтягнувши підкріплення військам Червоної Армії вдалось відкинути частини Дієвої Армії УНР на вихідні позиції до р. Збруч. Становище врятував перехід 16 липня 1919 р. на територію Наддніпрянської України військ Галицької Армії. Об'єднані українські війська 2 серпня 1919 р. розпочали генеральний наступ на Київ і Одесу. Вже 19 серпня 1919 р. об'єднані українські війська зайняли Новоград-Волинський, 20 серпня – Бердичів, а 21 серпня – Житомир [477, с. 112].

Просуванню українських військ сприяли селянські антибільшовицькі повстання, учасники яких встигли відчутти на собі наслідки політики “військового комунізму”. Один з повстанців, П. Філоненко, згадував: “Населення було по нашій стороні; молоді озброїлись і почали руйнувати

залізницю, що сполучувала Шепетівку і Коростень...” [411, с. 11]. Однак, каральні експедиції більшовиків, за непокору винищували цілі села [411, с. 11].

30 серпня 1919 р. війська III-го Галицького корпусу, під командуванням Антіна Кравса, увійшло до Києва. Однак, тріумф тривав недовго. Того ж дня, з лівого берегу Дніпра, в Київ увійшли білогвардійські війська генерала М. Бредова. Нетривала сутичка та переговори зумовили відхід українських військ за межі м. Києва. До середини вересня 1919 р. тривали вперті бої військ УНР із більшовиками за м. Житомир. Підкріплення надіслане із Білорусії та вдалий прорив групи І. Якіра із Південної України вирішило долю протистояння за губерньський центр Волині на користь більшовиків.

24 вересня 1919 р. розпочались бої між військами УНР та підрозділами Збройних сил Півдня Росії, які підпорядковувались Антону Денікіну. Це дало змогу більшовицьким військам утримувати до кінця 1919 р. плацдарм навколо Житомира, Коростеня та Овруча. Критична фронтова ситуація привела до укладення Зятківської угоди 17 листопада 1919 р., між представниками Галицької Армії та ЗСПР. Вона зробила можливим наступ денікінських військ в глибоке запілля Дієвої Армії УНР. Під час судового слідства комісії Галицької Армії генерал М. Тарнавський так змалював безвихідь ситуації: “До большевиків іти – я не хотів. До Поляків – не можу. Румунія замкнула свої границі” [170, арк. 1 зв.].

Розвал українського фронту був використаний денікінськими військами: 14 листопада без бою було зайнято Бар, наступного дня кубанська кіннота займає Рівне [483, с. 258]. До кінця листопада 1919 р. ними було зайнято Старокостянтинів, Жмеринку, Проскурів. Залишки Дієвої Армії УНР опинились у невеликому районі південно-західної Волині, названому “трикутником смерті” (район Остропіль – Любар – Миропіль). В таких умовах С. Петлюра з урядом виїжджає до Польщі, а війська УНР із 6 грудня 1919 р. вирушають у Перший Зимовий похід, під командуванням генерал-хорунжого М. Омеляновича-Павленка.

2.2. Варшавська угода та новий етап радянсько-польської війни в 1920 р.

Невдалий наступ денікінських військ на Москву привів до широкомасштабного контрнаступу військ Червоної Армії восени 1919 р. В грудні 1919 р. червоноармійські частини на території Правобережної України, практично без спротиву, розпочинають рух в напрямі Одеси. Цікаво, що війська Червоної Армії на Правобережній Україні не були чисельними: XII-а армія нараховувала 45 тис. військовослужбовців, а XIV-а (без 41-ї дивізії) – 35 тис. чоловік [318, с. 658 – 659]. Мілітарні успіхи Червоної Армії пояснюються взаємним виснаженням основних супротивників (армій УНР, Галицької Армії, ЗСПР) та великим розмахом епідемії тифу.

Більшовиками поширювалось звернення до “робітників і селян України”, за підписом В. Леніна, в якому запевнялось, що вони самі будуть визначати своє життя. Інший провідник російських більшовиків, Л. Троцький заявляв: “Коли денікінські банди будуть розбиті остаточно, тоді трудове населення звільненої України саме вирішить, як йому жити з Радянською Росією. Ми всі віримо і знаємо, що трудовий український народ висловиться за найтісніший братський союз з нами” [318, с. 517]. Водночас, голова Реввійськради Республіки у внутрішній переписці не приховував справжніх планів Червоної Армії в Україні: “Українською” армією буде та армія, що вступає до України... Жодних самочинних українських формувань, як з повстанських загонів, так і зі щойно мобілізованих, не повинно бути допущено... На одному-двох прикладах безжального розгрому партизанських банд та їхніх гнізд, якщо ці банди не захочуть визнати регулярних військових властей, показати, що в цій царині радянська влада не жартуватиме” [482, с. 214].

Поразка ЗСПР та блокування їх залишків на Кримському півострові дозволила лідерам більшовиків повернутись до спроб поширення “пролетарської революції” на країни Європи. Але для цього спочатку потрібно було здолати опір II Речі Посполитої.

План нового наступу на Захід розробляв начальник операційного відділу Польового штабу РВР РФСРР Б. Шапошніков. Зокрема на всій протяжності польського фронту планувалось використати 171 тис. піхотинців і 18 тис. кіннотників, тобто 20 дивізій піхоти і 5 дивізій кінноти. Безпосередньо на Волині планувалось використати 4 дивізії піхоти і 1 дивізію кінноти, що говорить про другорядність цього напрямку в радянських планах [604, s. 132]. В Україні було зосереджено XII-у і XIV-у армії РСЧА, які після поповнення їх 1-ю Кінною армією С. Будьонного, мали в другій половині травня 1920 р. розпочати наступ проти польських військ. Головний наступ РСЧА мав розгортатись на території Білорусії силами Західного фронту (командуючий М. Тухачевський).

Концентрування військ Червоної Армії, для ведення наступальної операції, було помічено польським військовим керівництвом. Військовий історик А. Пшибильські згадує: "...в першій половині квітня стало відомо, що значні сили супротивника концентруються на північному фронті в Білорусії і що там, а не на Україні, варто очікувати російського наступу" [610, s. 136]. Однак, помилкові розрахунки польської розвідки сприяли польсько-українському порозумінню.

Підписання у Варшаві, між представниками Ю. Пілсудського та С. Петлюри, 21 квітня політичної та 24 квітня військової угод, відкрило в 1920 р. новий етап радянсько-польської війни. Не в останню чергу цей військово-політичний союз був викликаний "антиросійським комплексом" самого Ю. Пілсудського [628, s. 225], якому сучасники дорікали за велику увагу до проблем східних кордонів, натомість байдужість до західних меж Польщі. За договором від 21 квітня Польща визнавала Директорію на чолі з С. Петлюрою, а за § 4 польська сторона зобов'язувалась "не заключувати ніяких міжнародних угод, направлених проти України..." [458, с. 221]. Взамін на обіцянки мілітарної та матеріальної допомоги С. Петлюра погодився на включення Східної Галичини та Західної Волині до складу польської держави. За умовами військової конвенції Варшава визнавала Армію УНР союзним військом і

польські військові мали забезпечити всім необхідним майном створення трьох українських дивізій (§ 12). В свою чергу українська сторона зобов'язувалась: “§ 6. З моменту розпочаття спільної акції проти большевиків, Український уряд зобов'язується доставляти продукти для польської армії...” [458, с. 223]. Окрім того, з початком наступу на зайнятих українських територіях український уряд міг розпочинати створення власної адміністрації, як цивільної так і військової [458, с. 224]. Недаремно ще сучасники відмітили схожість Варшавської угоди із Берестейським договором 1918 р. між Центральною Радою та державами Четверного союзу [153, арк. 23 зв]. Найбільш дражливим моментом було те, що делегати С. Петлюри погодились на інкорпорацію Польщею Холмщини, Підляшшя, Західної Волині та Східної Галичини. Ще у кінці 1919 р. галицькі представники спільної місії УНР у Варшаві спостерігаючи за спробами дипломатів С. Петлюри домовитись із поляками заявляли про “...повну несвідомість і недостачу знання відносин у західній УНРеспубліці..., а тепер мала би бути віддана (*Прим. К. Р.* – Східна Галичина) на поталу нахабности Польщі” [168, арк. 7].

Після Варшавської угоди між керівництвом УНР та ЗО УНР відбувся розкол. Суть розходжень відображає декларація-протест зборів членів Української національної ради у Відні в кінці квітня 1920 р. в якій заявлялось, що оскільки Є. Петрушевич, як представник ЗО УНР на давав згоди і не підписував таку угоду, то С. Петлюра згідно закону Трудового конгресу від 28 січня 1919 р. не має права одноосібно укладати міжнародні угоди, які торкаються Східної Галичини [168, арк. 71 – 71 зв]. Представники Української національної ради подали протест проти таких дій С. Петлюри, який не зважаючи на відсутність згоди Є. Петрушевича, як очільника ЗО УНР, погодився на підписання угоди. Більш того, галицькі делегати на українсько-польських переговорах С. Витвицький, А. Горбачевський та М. Новаківський теж відмовились ставити свої підписи [168, арк. 71 – 71 зв].

Без захвату зустріли повідомлення про укладення Варшавської угоди й на терені Наддніпрянської України [497, с. 235]. Ще у березні 1920 р. польська

військова адміністрації зазначала про хиткість свого становища та зростання ворожості місцевого населення: “Населення Волині вороже налаштоване до польської влади, навіть значно гірше, ніж при вступі наших військ” [539, с. 37]. Однак, спеціальним наказом Ю. Пілсудського у квітні 1920 р. було включено Ковельський, Луцький і Володимир-Волинський повіти до складу Люблінського воєводства. Поширення польської цивільної влади на територію західних районів Волині та чутки про Варшавську угоду С. Петлюри не сприяли позитивним настроям населення. У повідомленнях місцева польська адміністрація повідомляла Варшаву: “Маємо спроби виступів селян, що часто повторюються то тут, то там. Крім того, селяни... не бажають виконувати накази наших властей і коритися, дивлячись на Схід” [539, с. 38]. Наслідком опору були також страйки залізничників, як наприклад у квітні 1920 р. [539, с.37].

Не менш цікавою була позиція держав Антанти, які попри визнання примату “14 пунктів Вілсона”, які декларували право народів на самовизначення, підтримали на Паризькій мирній конференції імперські амбіції російського представника В. Маклакова. Український дипломат С. Томашівський інформуючи Є. Петрушевича про перебіг дипломатичної боротьби у 1920 р., повідомляв, що більшовики переконують британських лейбористів, в тому що “Петлюра контр-революціонер, що він іде з реакційними колами Польщі...” [151, арк. 2]. Більш того, британський військовий міністр Вінстон Черчилль у британській пресі відгукувався про “російських большевиків і петлюрівські банди”, як про явища одного порядку [151, арк. 3]. Не сприяло міжнародному визнанню УНР і те, що британський прем'єр-міністр Ллойд-Джордж був “переконаний противник не лише большевизму, але й взагалі соціалізму...” [151, арк. 2 зв].

Неоднозначним було становище в середині самого польського суспільства, щодо напрямку руху молодого польського державності. Г. Зеліньські наводить наступну цікаву характеристику відношення польських військових до власних політиків, під час радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр.: “Одні були за

Пілсудським, і то жовніри, що походили з колишніх підросійських земель. Жовніри, які походили з колишніх підавстрійських територій, в більшості були за Вітосом і Дашинським, а жовніри, які походили з колишніх німецьких чи пруських земель, найбільше підтримували Падеревського і Дмовського, а про Дашинського говорили, що той є правий комуніст і Вітос теж підтримує комунізм, бо хоче земельної реформи” [628, s. 224 – 225].

25 квітня 1920 р. об’єднані польсько-українські війська розпочали наступ проти військ Червоної Армії. У польській історіографії він отримав назву “київський похід”, хоча по суті це була військова операція на території всієї Правобережної України, від р. Припять до р. Дністер, з допоміжними операціями на території Білорусії [604, s. 42; 624, s. 6]. Момент несподіванки дав змогу досягти значних успіхів союзникам. 3-а Польська армія прорвала оборонні позиції XII-ї армії РСЧА та форсованим маршем рушили до р. Дніпра. Вже на другий день наступу польсько-українські війська зайняли Житомир, Радомишль, Коростень, чому сприяло підняте 23 – 27 квітня 1920 р. повстання 2-ї та 3-ї бригад Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА) в районі Козятина та Вінниці [386, с. 161 – 167; 623, s. 25]. Вцілілі вояки були інтерновані польськими військами і відправлені до польських концтаборів. У наступі на Київ також брала участь сформована з українських військовополонених польських концентраційних таборів 6-а Січова Стрілецька дивізія (командуючий полковник генерального штабу Марко Безручко) [513, с. 29 – 30]. 6 травня союзницькі війська, зокрема українські стрільці, увійшли до Києва [604, s. 109]. Саме вони брали участь у польсько-українському військовому параді на вулицях Києва 9 травня 1920 р. [492, с. 42 – 43; 513, с. 30].

На відміну від товаришів, 1-а бригада ЧУГА (командир Михайло Баран) залишилась на позиціях і дала запеклий бій польським військам під Чудновом, де понісши величезні втрати відступила в напрямі Києва. В той же час, із 1-го Зимового походу по більшовицькому запіллi повернулись частини армії УНР, з’єднавшись із 3-ю Залізною дивізією ген. О. Удовиченка в районі Ямполья. До

9 травня 1-ій дивізії піхоти легіонерів і 15-ій дивізії піхоти польських військ вдалось зайняти плацдарм на лівому березі р. Дніпра, в районі Броварів [610, s. 142]. Наказом головнокомандуючого польських військ від 8 травня 1920 р. № 4304/III оголошувалось: “В польському інтересі є якнайшвидший відступ власних військ із зайнятих територій і встановлення добросусідських відносин з новопосталої української державою... Польська окупація України має бути розрахована не на роки, а на місяці” [604, s. 57].

У зв'язку з переходом у наступ польсько-українських військ 25 квітня 1920 р. ВЦВК РСФРР опублікував маніфест “До польських робітників, селян і солдат”. В ньому зверталась увага на моменті несподіванки для радянських республік, а також з точки зору політики РКП(б) роз'яснювались справжні причини війни польському населенню: “Не вірте вашому уряду, якщо він скаже вам, що ви захищаєтесь від загарбницьких планів радянського уряду... ви йдете проливати кров за мільярди... Ви йдете завойовувати для польських панів чужі землі... Ви заклепуєте кайдани у себе на ногах і увіковічнюєте своє рабство”. Маніфест закінчувався закликком “Геть польський уряд, поміщиків і капіталістів!”, що відверто показує наміри здійснити радянізацію Польщі [554, с. 158 – 159].

30 квітня 1920 р. Л. Троцький оголосив тези “Польський фронт і наші завдання”, в яких теж недвозначно говорилося про перемогу: “Шляхта і буржуазія Польщі будуть розгромлені. Польський пролетаріат перетворить свою країну в соціалістичну республіку”. Для реалізації такої мети одним з головних завдань ставилось: “Всі партійні, радянські і професійні організації повинні негайно розгорнути саму широку і напружену агітацію по всій країні, не обмежуючись містами, а доходячи до самих глибоких селянських низів, з ціллю роз'яснення всьому населенню Росії змісту нашої політики стосовно Польщі, історії наших спроб досягнути миру, завдання польського наступу на нас та історичного змісту нашої війни з білогвардійською Польщею” [359]. Такі заходи зумовили підйом пропаганди у центральній та місцевій пресі. Наголос робився на підйомі патріотичних та національних почуттів для організації

опору агресору, що інколи доходило до химерних поєднань гасел на зразок “за єдину, неподільну Червону Русь” [554, с. 31].

Виконавши стратегічне завдання виходу до р. Дніпра польські війська з 12 травня перейшли до стратегічної оборони, виконуючи наказ Ю. Пілсудського від 28 квітня 1920 р. про стратегічне припинення наступу [492, с. 25]. Це врятувало XII-у і XIV-у армії РСЧА від повного розгрому, дало їм змогу поповнитись підкріпленням, які змінили розгромлені частини. Наприклад, командуючому XII-ї Армії С. Меженінову та члену РВР армії М. Муралову вдалось врятуватись від полону лишень аеропланом [492, с. 24]. Війська Червоної Армії отримали значне підкріплення, загальна кількість якого склала близько 73 тис. чоловік, переважно кіннотників. Зокрема, з Туркестанського фронту перекидались: 25-а Чапаєвська дивізія (командир І. Кутяков), з Уралу – Башкірська кавбригада (командир М. Муртазін), кавбригада Г. Котовського із 45-ю стрілковою дивізією (командир І. Якір), з під Перекопу – 8-а кавдивізія Червоного козацтва (командир В. Прімаков) [454, с. 135]. Найзначнішим підсиленням була 1-а Кінна Армія під командуванням С. Будьонного, перекинута з Північного Кавказу, яка по дорозі на фронт вела бої з партизанськими з'єднаннями анархістів Н. Махна.

Вже 14 травня 1920 р. розпочав наступ Західний фронт Червоної Армії, який був головним напрямком операцій, а з 26 травня його підтримали війська Південно-Західного фронту. Останні мали ціллю оточити і розгромити київську групу польсько-українських військ [454, с. 136]. Однак, військам XII-ї армії не вдалось подолати оборонні позиції польських військ в районі Чорнобиля. З півдня удару завдавала Фастівська група військ, а з 27 травня до наступу підключились передові частини 1-ї Кінної армії, які вели наступ на містечко Липовець, але теж невдало. Підхід основних сил військ дозволив командирі 1-ї Кінної армії С. Будьонову 5 червня 1920 р. розпочати новий наступ в напрямі Козятин – Попільня, на стику Поділля та Волині. Польські позиції було прорвано біля Сквири і швидким наступом зайнято Козятин, чим перервано залізничне сполучення київської групи польсько-українських військ із

Вінницею. Вже 7 червня війська С. Будьоного займають Бердичів і Житомир, де знаходився штаб польських військ на чолі з Ю. Пілсудським. Водночас 7 – 10 червня Фастівська група Червоної Армії змогла прорвавши польську оборону зайняти Таращу, Білу Церкву, Фастів, Сквиру, і відрізати польські війська від Житомира. Врешті, військам XII-ї армії вдалось форсувати Дніпро біля Чорнобиля і теж перерізати сполучення по залізниці Київ – Коростень. Польські війська потрапили у великий оперативний “мішок”, який мав великі шанси перетворитись в “котел”.

12 червня 1920 р. атакою з лівого берегу Дніпра 58-ї дивізії XII-ї армії вдалось оволодіти Києвом, оскільки польські війська поспішно покидали місто намагаючись уникнути розгрому, користуючись проривом оточення військами 6-ї, 9-ї польських дивізій та підрозділом Станіслава Булак-Булаховича біля Бородянки [536, с. 326 – 327]. Вийшовши у тил польським військам кіннота С. Будьонного завдала удару в напрямі Києва із заходу, чим вирішила хід битви за столицю України. Відступаючі польські війська відновили контроль над Житомиром, влаштувавши великий погром місцевого єврейського населення.

Розгортаючи вдалий наступ 12 червня війська 1-ї Кінної армії повторно зайняли Житомир [119, арк. 20], а станом на 17 червня зайняли Немирів, Вапнярку, Тульчин, Гайсин, Жмеринку. Польсько-українські війська розпочали стратегічний відступ по всьому Південно-Східному фронті. Тому, 20 червня підрозділи РСЧА зайняли Коростень, Зв'ягель (сьогодні Новоград-Волинський), Любар. В цей час, залишені при відступі підпільні організації КП(б)У на Волині, різко активізують свою діяльність. Вони здійснили спробу підняти повстання в Чуднові і таким чином перерізати шляхи відступу Київській групі польських військ на Шепетівку [119, арк. 20]. Цей задум вдавсь лишень частково, але мав значення для швидкого просування військ 1-ї Кінної Армії на захід. Перемоги Червоної Армії дали змогу РНК РСФРР оголосити 16 червня 1920 р. відозву про похід військ РСЧА на допомогу “трудящим” Польщі.

Станом на 28 червня 1920 р. радянсько-польський фронт проходив по лінії Сарни – Старокостянтинів – Проскурів. Командуючий польським Південно-

Східним фронтом Е. Ридз-Смигла зробив спробу перехопити ініціативу і оточити основні сили ударної 1-ї Кінної армії в районі Острога. Однак, перевага у мобільності дозволила червоноармійським частинам вийти з під удару і контратакою 4 липня зайняти Рівне, бої за який тривали тиждень. Атакуючі дії були підтримані військами XII-ї армії, яка продовжила наступ на захід від Сарн. Саме на цій ділянці фронту вела ар'єргардні бої 6-а Січова Стрілецька дивізія армії УНР [537, с. 23; 623, s. 24]. Тим часом, XIV-а радянська армія зайняла Старокостянтинів, Шепетівку, Проскурів і вийшла до Камянець-Подільського, який був тимчасовою столицею УНР.

На 9 – 10 липня 1920 р. більшовицькі війська вийшли до р. Збруч, оборону нижньої течії якої взяли на себе війська УНР [454, с. 149]. Загальний відступ 3-ї польської армії, до складу якої входила 6-а Січова Стрілецька дивізія, у кінці липня – початку серпня 1920 р. спричинив відступ українських військ. Спочатку вони відійшли на позиції по р. Стрипі, а з 18 серпня за р. Дністер [405, с. 419 – 420].

Головна сила Південно-Західного фронту – 1-а Кінна армія спрямувала свої атаки на південний-захід, для зайняття Східної Галичини, де планувалось проголосити Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку під управлінням Галревкому. У зв'язку з цим ще 10 липня РВР Південно-Західного фронту видала відозву “Арміям Південно-Західного фронту” до червоноармійців, в якій наголошувала, що вони “прийшли в Галичину не за тим, щоб поневолити та завоювати, не для того, щоб притіснити та рабувати мешканців... а для того щоб знищити там ярмо ненависних панів та капіталістів і допомогти утворити свою власну Робітничо-Селянську Владу” [311, арк. 4]. Учасник подій І. Бабель на такий заклик відреагував наступним чином: “Наказ важливий і розумний, чи виконають його барахольники? Ні” [380, с. 244].

Після зайняття 26 липня Тернополя, XIV-а армія мала завдання нанести удар по Львову із південного-сходу та півдня, тоді як 1-а Кінна Армія – зі сходу і північного-сходу. Швидкий наступ військ Червоної Армії дав можливість опанувати всю Тернопільщину, східні повіти Львівщини та північні повіти

Станіславівщини. Саме до Тернополя із Жмеренки переїхав Галицький Революційний Комітет (Галревком), який оголосив на території Східної Галичини Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку (ГСРР). Її керівництво на чолі із досвідченим більшовицьким діячем, учасником жовтневого перевороту, Володимиром Затонським, уродженцем Західного Поділля, розпочало створення мережі ревкомів, які мали закріпити радянську владу та надати необхідну допомогу наступаючим червоноармійським з'єднанням. Часопис “Галицький комуніст”, орган Галицького організаційного комітету КП(б)У, у липні 1920 р. давав таку характеристику стану політичної роботи напередодні бойових дій: “Захоплення настроями мирних балачок взагалі страшно зле відбилось на Червоній армії і особливо загрожуючі негативні наслідки дало в червоних частях, які були розташовані на протишляхецькому фронті”. Запоруку успішних операцій Червоної Армії влітку 1920 р. галицькі комуністи бачили в тому, щоб “Робітничо-селянська влада розгойдала тил і міцною робітничо-селянською рукою по революційному взяла за чуба обивателя і примусила його працювати на армію” [531, с. 21 – 22].

З кінця липня 1920 р. частини 1-ї Кінної армії розпочали наступ на львівському напрямі зайнявши Броди, Золочів та Буськ. Однак, польські війська здійснили спробу знищити основні сили “червоної” кінноти влаштувавши удар із Бродів та Берестечка, який завершився 3 серпня оточенням останніх. Бої тривали до 13 серпня в ході яких військам С. Будьоного вдалось вийти з “котла” ціною залишення зайнятих територій.

З наближенням на початку липня 1920 р. польсько-радянського фронту в Ковельському повіті вибухнуло повстання селян і місцевих залізничників під проводом місцевих комуністів. Їм вдалось на певний час розпорошити польський гарнізон і підрозділи поліції в Ковелі та звільнити з тюрми політичних в'язнів [316, с. 386]. Партизанські загони руйнували залізничні шляхи і мости, що змусило польську владу вдатись до застосування регулярних військових підрозділів для придушення повстання. Керівник Волинського округу управління східних земель повідомляв польський уряд, що в липні

1920 р. спостерігається активність більшовицьких партизанських загонів у сільській місцевості, які “в ряді місць нараховують по кілька десятків чоловік”. Також він інформував про “великий вплив різних агітаторів, які підбурюють населення до виступів” [457, с. 31]. Така активність спостерігалась також у Славуті, Шепетівці, Крем'янці, Острозі та Рівному [321, с. 59].

Водночас, XII-а армія РСЧА продовжувала наступ у західній Волині зайнявши 3 серпня 1920 р. Луцьк, а наступного дня важливий залізничний вузол Ковель [184, арк. 6]. Після виснажливих боїв вона продовжила повільний рух в напрямі Холма, зайнявши Володимир-Волинський. Головна ударна сила – 1-а Кінна армія була спрямована на південний-захід для допомоги XIV-й армії, яка вела позиційні бої по р. Стрипі на Тернопільщині.

В цей час війська Західного фронту РСЧА (командуючий М. Тухачевський) зайняли Брест і безпосередньо загрожували Варшаві. Через значні втрати польське військове командування ліквідувало Південно-Східний фронт залишивши тільки Південний фронт (командуючий генерал В. Івашкевич), до складу якого входили війська УНР. Чисельність українського війська в цей час становило близько 8 тис. бійців, а після залишення в середині серпня 1920 р. фронту частинами 5-ї Херсонської дивізії (командуючий А. Долуд), під Городенкою, яка складалась переважно з колишніх вояків УГА, що неоднозначно поставились до Варшавської угоди, зменшилась до 5 тис. вояків [623, с. 26]. За це зазначену дивізію позбавили персональної назви – “Херсонської” і до середини вересня 1920 р. вони в документах зазначається як 5-а дивізія армії УНР [360, с. 243].

З 12 серпня 1920 р. 1-а Кінна армія здійснює другу спробу оволодіти Львовом. Паралельно прорив польського фронту здійснює 8-а кінна дивізія Червоного козацтва, яка стрімким рейдом через Ходорів – Жидачів – Стрий – Миколаїв вийшла в глибокий тил польсько-українських військ спричинивши велику паніку та підйом антипольських виступів. Одним з них був переїзд з боку чеського кордону групи пробільшовицькі налаштованих солдат на чолі з Ференцом Бекешем, який проголосив у Сколе створення Бойківської

Радянської Республіки, яка проіснувала кілька днів та викликала жорстокий терор з боку польської військової влади [131, арк. 148 – 158]. Цей епізод, який отримав назву “стрийський рейд” 8-ї кавалерійської дивізії “Червоного козацтва”, був апогеєм військових успіхів Червоної Армії на теренах Східної Галичини.

Водночас, у гірських районах Східної Галичини розпочалось повстання гуцулів проти польських поліції та залог. У селах Перегінську та Жаб'є було створено повстанські комітети. Більшовицька пропаганда намагалась використати повстання подаючи його як виступ прорадянських сил надрукувавши відозву “До гуцулів і всіх бідняків Прикарпаття” [329, с. 78 – 79]. Це мало свідчити про щире очікування населенням Східної Галичини приходу військ Червоної Армії та підтримку заходів Галревкому. Однак, насправді повстанці себе артикулювали не як прихильники більшовиків, а “іменують себе військом Петрушевича” [360, с. 188]. У зв'язку з цим справжнє забарвлення загонів Ф. Бекеша та повстанців-гуцулів потребує додаткового вивчення, з метою встановлення їх справжніх політичних вимог.

Попри це потрібно зазначити, що через терор та репресії польської влади українське населення Східної Галичини досить лояльно зустріло війська Червоної Армії. Окрім традиційних мітингів, які організовувались політвідділами “червоних” частин у населених пунктах, у документах знаходимо відомості про певну підтримку населенням більшовицьких військ, а також надання останнім розвідувальних даних про польські війська та армію УНР. Це можна пояснити неоднозначним відношенням до Варшавської угоди між Польщею та УНР [360, с. 191, 197, 200, 210].

Командування Південно-Західним фронтом РСЧА, під керівництвом О. Єгорова, окрилене успіхами на Волині та Галичині, обґрунтовували потребу самостійного наступу із метою захоплення Львова та виходу до кордону з Угорщиною. Тоді, як первинно Південно-Західний фронт мав виконувати допоміжні завдання відносно стратегічного Західного фронту, з напрямом наступу на Люблін – Холм. Суперечки щодо оперативних цілей врешті стали

причиною поразки військ Червоної Армії в кампанії 1920 р. радянсько-польської війни. Незважаючи на суперечки народний комісар військових справ Л. Троцький видав наказ № 233 “На Варшаву!” згідно якого давалась вказівка зайняти Варшаву і таким чином на мажорній ноті завершити півторарічний конфлікт.

Загроза поразки Польщі у конфлікті із більшовицькими республіками колишньої Росії викликала реакцію у держав Антанти. На міжнародній конференції в Спа одним із провідних питань було встановлення кордону між Польщею та Радянською Росією, яке безпосередньо торкалось статусу Східної Галичини. За результатами конференції 14 липня 1920 р. міністр закордонних справ Великобританії лорд Дж. Керзон вислав у Москву ультиматум: РСФРР і Польща мали негайно розпочати мирні переговори у Лондоні, польські війська відводились за “лінію Керзона” (умовна межа польських етнічних територій): Гродно – Брест – Рава-Руська – Карпати. Водночас, Дж. Керзон вимагав припинення бойових дій Червоної Армії проти військ Врангеля та визнання його самостійного статусу. Для прийняття умов відводилось тиждень часу. В разі негативної відповіді Антанта обіцяла “всіма засобами” підтримати Польщу, аж до оголошення війни Радянській Росії. В. Ленін так відреагував на ноту Керзона у телеграмі Є. Скляньському: “Міжнародне становище, особливо пропозиція Керзона (анексія Криму за перемир'я з Польщею, лінія Гродно – Білосток), вимагає скаженого прискорення наступу на Польщу...” [536, с. 330]. У зв'язку з відмовою радянської сторони припинити наступ на польському фронті запланована мирна конференція в Лондоні не відбулась [556, с. 152 – 153].

Практичні кроки допомоги Польщі здійснювали уряди Франції та США. Французькі військові передали польській стороні значні запаси зброї та військової амуніції, які перевозились американськими торговими суднами в Данциг. Однак, німецькі докери бойкотували розвантаження цих суден. Відмовилась пропустити через свою територію військову допомогу й Чехо-Словаччина, яка була у стані військового конфлікту з Польщею за Цешинську

область [538, с. 6]. Франція також надіслали значну місію військових інструкторів, на чолі з героєм Першої світової війни генералом М. Вейганом, які мали надати допомогу польському Генеральному штабу в боротьбі з РСЧА. Таким чином, радянсько-польська війна в 1920 р. загострила до краю міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі, загрожуючи дестабілізацією всього регіону.

Через погані метеорологічні умови, які перешкоджали радіозв'язку, та саботаж виконання наказу головнокомандуючого РСЧА С. Каменєва РВР Південно-Західного фронту, було затримано передачу 1-ї Кінної армії до складу Західного фронту в найбільш відповідальний момент Варшавської битви. Це мало фатальні наслідки для результатів всієї радянсько-польської війни, що згодом стало об'єктом суперечок різних груп радянських воєначальників стосовно причин поразки Варшавської операції. Не досягнувши успіху в штурмі Львова, з 20 серпня 1920 р. війська 1-ї Кінної армії розпочали рух у напрямі Любліна, з метою надання допомоги військам М. Тухачевського. Їм вдалось розсіяти польську групу генерала Ю. Галлера (13-а піхотна та 2-а кінна дивізії) в боях під Белзом, що дозволило вийти до Замостя [538, с. 7].

Контрнаступ військ Ю. Пілсудського на р. Вепж 16 серпня 1920 р., який спричинив крах Західного фронту Червоної Армії був результатом хорошого планування та національного підйому в Польщі, що дало змогу значно збільшити чисельність польських військ [605, s. 111 – 113]. У величезне оточення потрапила більшість військ Західного фронту М. Тухачевського, в результаті чого велика кількість потрапила до польського полону чи перейшла німецький кордон Східної Пруссії, де була інтернована. Одним із епізодів, який забезпечив польську перемогу, була оборона Замостя українсько-польськими військами, під керівництвом командира 6-ї Січової дивізії армії УНР М. Безручка, куди вели наступ переважаючі сили 1-ї Кінної армії [537, с. 26]. Впертий опір незначних військ оборонців дозволив завершити зосередження польським військам генерала Сікорського [427, с. 10 – 14]. Цьому епізоду належне віддавав генерал М. Вейган та російський військовий теоретик генерал

М. Головін. Останній, назвав оборону Замостя настільки незначними силами, із використанням маневрування в тилу супротивника, безприкладним зразком в історії [537, с. 26]. В свою чергу, В. Ленін дав наступну характеристику невдалого штурму Варшави: “...величезна поразка, колосальна армія в 100 000 в полоні або в Німеччині. Одним словом, – гігантська, нечувана поразка” [536, с. 336]. Загальні втрати Червоної Армії склали близько 240 тис. бійців.

Розгром Західного фронту і наступ польських військ в свою чергу змусили до відступу частини Південно-Західного фронту. Дослідник П. Суслов давав таку оцінку польського контрнаступу: “Нашим частинам доводилось зустрічатись вже з якісно іншим супротивником: націоналістичний туман заступав перед ним класово-визвольний прапор Червоної армії” [554, с. 89]. З 30 серпня 1920 р. війська 1-ї Кінної армії відходять із району Замостя на правий берег р. Західний Буг до Володимира-Волинського [538, с. 8]. На початку вересня на радянсько-польському фронті не відбувалась активних бойових дій, що підсилювало сподівання О. Єгорова та Реввійськради Південно-Західного фронту щодо можливості третього штурму Львова. Відновлення наступу польських військ 12 вересня 1920 р. було настільки сильним, що Південно-Західний фронт Червоної Армії розсипався на друзки, перетворившись на окремі групи військ, які хаотично відступали і вели ар’єргардні бої. Розгром XII-ї і XIV-ї армій дозволило військам Ю. Пілсудського 14 – 18 вересня зайняти Володимир-Волинський, Луцьк, Ковель, Рівне, Тернопіль вийшовши на береги річок Горинь і Збруч.

Армія УНР форсувавши Дністер завдала удару по лівому фланзі XIV-ї армії. Сміливі дії кінної дивізії А. Омеляновича-Павленка дозволили оволодіти Бучачем, Чортковом, Заліщиками та створити реальну загрозу оточення більшовицьких військ в районі Тернополя. Наступ військ УНР спричинив паніку серед більшовицького керівництва Галревкому, яке терміново покинуло ГСРР, переїхавши до Жмеринки. Поспішна евакуація установ Галревкому врятувала не одне життя в’язнів Галицької надзвичайної комісії (ГалЧК). Підсилена 6-ю Січовою Стрілецькою дивізією армія УНР продовжувала

розвивати наступ і станом на 24 вересня фронт проходив по лінії р. Горинь – Старокостянтинів – Проскурів – Нова Ушиця, а на початку жовтня 1920 р. досяг смуги Коростень – Житомир – Старокостянтинів – Жмеринка [513, с. 337].

Українським військам вдалось зайняти невелику частину західного Поділля із Камянець-Подільським, куди переїхав уряд УНР. Польський сейм виступив проти продовження бойових дій, на що сподівався С. Петлюра, виступаючи за початок сепаратних мирних переговорів. Ю. Пілсудський на початку жовтня у Станіславові повідомив українських союзників про наміри припинення бойових дій. Але запевнив, що забезпечить зброєю та амуніцією війська УНР, якщо зможуть самостійно вести бойові дії на українській території [536, с. 337].

Військові поразки Червоної Армії схилили керівників РНК РСФРР розпочати з 17 серпня польсько-радянські переговори у Мінську. Згодом, вони продовжились у Ризі, де завершилися укладенням прелімінарного миру між Польщею та РСФРР і УСРР, за умовами якого з 18 жовтня вступало в силу загальне перемир'я на польсько-радянському фронті. Такі кроки польської дипломатії були прямим порушенням Варшавської угоди та одностороннім розривом союзу з УНР [538, с. 6; 623, с. 27]. Таким чином, польський союзник залишив війська УНР сам на сам із Червоною Армією. 10 листопада 1920 р. війська XIV-ї армії більшовиків перейшли у наступ на Поділлі завдавши остаточної поразки військам Армії УНР, які були змушені 21 листопада відступити за р. Збруч, де вони були інтерновані польськими військами [562, с. 184 – 186].

Ризькі мирні переговори між делегаціями Польщі, РСФРР та УСРР тривали з 21 вересня 1920 р. Окрім основних делегацій, на конференцію прибули делегації УНР та ЗО УНР, які мали представляти інтереси українських урядів. В перебігу переговорів між сторонами голова радянської делегації А. Іоффе виступив з ініціативою проведення плебісциту в Східній Галичині, який мав визначити статус цієї території [556, с. 153]. З метою обґрунтування

радянських інтересів у Галичині на конференцію прибула делегація від ГСРР, яку очолював М. Баран. Проте невдалі військові дії на фронтах радянсько-польської війни і термінова необхідність припинення бойових дій спонукала радянську делегацію відмовитись від цієї ініціативи.

Переговори в Ризі завершилися укладенням 16 березня 1921 р. мирного договору, який закріплював за Варшавою західні повіти Волинської губернії та Східну Галичину. Окрім цього, радянська сторона зобов'язувалась сплатити контрибуцію у розмірі 30 млн. рублів золотом, а також передати 2 тис. локомотивів. Компроміс між польською та радянською стороною завершив збройне протистояння 1919 – 1920 рр., яке не враховувало волевиявлення населення Волині та Східної Галичини.

Підбиваючи підсумки спроби заволодіння Східною Галичиною, керівник Галревкому В. Затонський у телеграмі від 23 вересня 1920 р. на ім'я В. Леніна робив такий висновок: “До настільки серйозної справи як перенесення соціальної революції і радянської влади в Європу, хоча й зубожілої, ми були досить погано підготовлені...” [320, с. 14]. Локальні успіхи, завдяки вдалому використанню національних моментів більшовиками в Східній Галичині та на Волині, не змогли радикально змінити військово-політичну ситуацію на користь Червоної Армії. Однак, здобутки та прорахунки військової кампанії 1920 р. були враховані та використані під час зайняття західноукраїнських та західнобілоруських земель в 1939 р.

Отже, динамічний перебіг радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр. мав Правобережну Україну за один з найактивніших театрів бойових дій. Стратегічне розташування регіону спонукало всі ворогуючі сторони докладати значних сил по оволодінню ним. Більшовицьке керівництво в стратегічному плані мало намір використати територію Волині та Східної Галичини для поширення комуністичних ідей на країни Центрально-Східної Європи, чому перешкодила військова поразка Червоної Армії під Варшавою, Львовом і Замостям.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ВОЛИНІ В 1919 – 1920-Х РОКАХ

3.1. Формування більшовицьких органів влади

Волинська губернія напередодні Першої світової війни була індустріально найменш розвинутою з українських земель у складі Російської імперії. Густота населення була найнижчою серед українських губерній – до 60 осіб на км², тоді як на Поділлі та Київщині складала до 120 осіб на км² [515, с. 38]. Динаміка зростання чисельності населення Волинської губернії наступна: у 1897 р. нараховувалось 1 млн. 456 тис. осіб, у 1914 р. – 2 млн. 340 тис. осіб [515, с. 40]. Основна маса населення (91,2 %) займались сільським господарством. Станом на 1921 р. це число не дуже змінилось – 88,6 % [457, с. 5, 37]. У сільському господарстві переважали волиняни-українці (89 %) [524, с. 68; 608, s. 62].

Загальна кількість орної землі в губернії складала 5 млн. 868 тис. 88 десятин, з яких 39 % (2 млн. 250 тис. 909 десятин) належало селянам [344, с. 80]. Середнє селянське господарство становило від 3 до 5 гектарів землі. Однак, 63,9 % волинських селян були безземельними або малоземельними, в той час як 2587 великих землевласників розпоряджались 2 млн. 44 тис. 93 десятинами ріллі (35,6 %). Сільське господарство Волині перебувало під повним контролем великих землевласників. Так, у січні 1915 р. дворяни та чиновники володіли на Волині 2 млн. 20 тис. десятин землі, з яких половина була зайнята лісом, тоді як на Київщині цей показник складав – 1 млн. 330 тис. , Херсонщині – 1 млн. 250 тис., Катеринославщині – 1 млн. 070 тис. десятин [645, с. 8]. До Першої світової війни найбільшими землевласниками Волині були родини князів Сангушків і Радзивилів, Потоцьких, Терещенків [457, с. 6].

Церковно-монастирські землі в межах губернії складали 91 тис. 799 десятин [457, с. 6]. Решта землі належала державі чи належали банківським установам. Водночас великі землевласники володіли 80 % лісів [608, с. 43].

У травні 1919 р. волосний ревком Перерославської волості зафіксував розміри земельних та лісових угідь волості. З 16 тис. 612 десятин – 7 тис. 933,5 десятини були в “громадській власності”, тобто націоналізовані землі колишніх великих землевласників і церкви. У приватній власності перебувало 8 тис. 390 десятин, ще 288,5 десятин складали чиншові землі. Однак, земля селян, у вартісному еквіваленті, була менш цінною порівняно з “громадською” – 897 тис. 927 крб. порівняно з 976 тис. 394 крб. [196, арк. 37 зв.]. Саме цей аспект визначав особливість ситуації Волинської губернії, де з травня 1917 р. розпочалось масове незаконне вирубування приватних лісів, самозахоплення поміщицької землі та випасання худоби на приватних лугах [316, с. 22 – 117].

Напередодні революції 1917 р. на території Волинської губернії промисловість не була провідною галуззю господарства регіону: станом на 1911 р. налічувалось 419 великих підприємств, із загальним числом робітників у 25 000 чоловік [343, с. 42]. На 1921 р. на території повітів Волині, які відійшли до Польщі, робітники становили 16,8 %, з яких 12,4 % були жителями сіл [457, с. 37]. Через географічні та історичні особливості промисловість була розпорошеною по губернії, з переважанням переробки сільськогосподарської продукції та деревообробної галузі господарства. У Луцькому повіті нараховувалось 72 промислових заклади, в тому числі водяні та повітряні млини, в яких було зайнято лише 769 робітників. Така ж ситуація була в інших повітах: у Ковельському повіті – 32 підприємства (259 робітників), Володимир-Волинському повіті – 60 (332 робітники) [344, с. 269 – 270]. Таким чином, існуючі промислові робітники були малочисельною верствою, яка в своїй масі не була цілком відірваною від традиційного сільського господарства. Зокрема, в лісовій промисловості Волині домінували українці (76 %), що пояснюється

сезонністю робіт [524, с. 71]. Таким чином, Волинь, як агарний регіон, згідно постулатів марксизму, не зовсім підходив для побудови комунізму.

Серйозної шкоди господарству України завдали руйнування Першої світової війни 1914 – 1918 рр. Якщо до 1914 р. в Україні збирали в середньому 405 млрд. пудів зерна, то в 1917 р. тільки 2 млрд. пудів [542, с. 130]. Не сприяли відбудові господарства й наступні військові конфлікти 1917 – 1920 рр. Особливо це стосувалось Волинської губернії, яка 7 років була в епіцентрі бойових дій. Зокрема, у 1919 р. Рівненська повітова рада народного господарства повідомляла: “Територія повіту, як найближчий тил фронту, постійно була зайнята військовими частинами, лазаретами, летучками. Меблі, звичайно, всі викидувались зі шкіл, при цьому багато втрачено, багато взято військами на паливо, поламано” [231, арк. 9]. За офіційними підрахунками польської влади, на теренах повітів Волинського воєводства, тобто повітів, які відійшли до Польщі станом на 1 січня 1923 р., нараховувалась 212 тис. 481 зруйнованих і спалених будинків [457, с. 39].

Важкий гуманітарний стан посилювало перебування біженців із територій колишньої Російської імперії, де теж відбувались бойові дії. Зокрема, тільки з території Царства Польського Крайова нарада у справах біженців в межах Волинської губернії, станом на січень 1918 р., взяла на облік 6,5 тис. біженців [514, с. 185], без врахування військовополонених та іноземних підданих. Такий стан речей значно підвищував рівень криміногенності в регіоні. Зокрема, начальник міської міліції Луцька у вересні 1917 р. так змальовував становище: “Населення міста Луцька, останнім часом, з напливом великого числа біженців та іншого прийшлого елемента, збільшилось більше ніж вдвоє. З'явилося багато злочинних осіб, які здійснюють у місті щоденні крадіжки, грабунки та інше” [173, арк. 2]. За підрахунками Луцького відділення Київського комітету надання допомоги єврейському населенню потерпілому від військових дій станом на осінь 1917 р. тільки у Луцьку було більше 5 тис. біженців, з яких 600 дітей [173, арк. 109].

Антигетьманське повстання Директорії з 15 листопада 1918 р. поклало відлік новому витку громадянської війни в Україні. Військові успіхи Червоної Армії на Волині, яким сприяв заколот отамана В. Оскілка та наступ польських військ у Західній Волині дозволив розпочати встановлення більшовицької влади на зайнятій території.

Згідно декрету № 3 Тимчасового робітничо-селянського уряду “Про організацію влади на місцях”, який виступав у ролі тимчасового положення, передбачалось, що скликати Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів можна “не раніше встановлення елементарного ладу і очищення від білогвардійських контр-революційних банд відповідних місцевостей” [355, с. 7]. Натомість, “із безумовних прихильників радянської влади” створювались “невеликі рухливі” військово-революційних комітетів (ВРК). В першу чергу організаційним ядром були місцеві комуністи та їх підпільні структури. Георгій Пятаков давав чітко зрозуміти, що “...місцеві Ревкоми не є виборними”. Тому, їхній склад міг бути в будь-який момент змінений постановою вище стоячого відділу внутрішніх справ. Першочергово ВРК зосереджувались “на боротьбі з контрреволюцією і встановленні найсуворішого революційного порядку” [355, с. 7]. На залізницях, телеграфних і телефонних станціях передбачалось створення “Ревкомів спеціального призначення” [355, с. 8]. У селах із прихильників більшовиків формувались комітети бідноти (комбіди). Члени КП(б)У мали ретельно слідкувати, щоб до їх складу не проникли куркулі [355, с. 7].

Станом на 12 березня 1919 р. діяли Житомирський, Новоград-Волинський, Ізяславський повітові революційні комітети, а також підпільні ревкоми в Заславському, Новоград-Волинському, Острозькому, Дубенському, Рівненському, Луцького, Крем'янецькому та Старокостянтинівському повітах [477, с.110]. Зокрема, 17 березня 1919 р. після зайняття міста перейшов на легальне становище Житомирський повітовий ревком, роботу якого очолив більшовик Михайло Кручинський. У роботі активну роль відігравали члени КП(б)У С. Уланов-Зінов'єв, М. Кухарчук, Ф. Ігнатенко, М. Іляшкевич,

Фуфнянський [196, арк. 7]. Від Червоної Армії у роботі ревкому брали участь Кузьмінський, Бараков, Горчаков, Журбенко. Окрім більшовиків, у роботі Волгубревкому також брали участь боротьбисти С. Лютий і В. Ястржембський [477, с. 111]. Варто відзначити, що на початковому етапі технічний персонал (діловоди, рахівники, друкарки) частково залишився з часів органів влади Директорії. Так, діловод підвідділу землеустрою Волгубревкому Олександр Березянський був прийнятий на посаду ще 4 лютого 1919 р., коли в Житомирі знаходились органи влади УНР [197, арк. 1].

З розширенням зайнятої більшовицькими військами території Волині ревком набув губернського статусу. Так, 19 квітня 1919 р. ним було видано наказ № 1 “До створення Рад та їх губернського з’їзду” в якому проголошував всю повноту влади в межах Волинської губернії. В процесі діяльності сформувались наступні відділи Волгубревкому: відділи управління, військовий, продовольства, фінансовий, земельний, юстиції, народного господарства, праці, соціального забезпечення, охорони здоров’я, освіти тощо [229, арк. 6]. Наприклад, на основі декрету РНК “Про організацію відділів управління” в преамбулі обґрунтовувалось створення останнього з метою “...встановлення більш міцного і безпосереднього зв’язку Рад між собою (і) центром...який по суті згуртовує не тільки загальнополітичну роботу, але й загальногосподарське місцеве життя, для поточної адміністративної роботи по управлінню Губернськими і Повітовими Радами...” [229, арк. 3]. Відділ управління складався з наступних підвідділів: загального, канцелярії, інформаційно-інструкторського, підвідділу радянської міліції, комісії по боротьбі з контрреволюцією [196, арк. 34 зв.; 197, арк. 1 – 1 зв.]. При інформаційно-інструкторському відділі у травні – серпні 1919 р. видавалась газета “Известия”, яка виконувала роль інформаційного бюлетеня Волгубревкому [197, арк. 6 зв., 24].

Військовий відділ першочергово займався вилученням у населення вогнепальної і холодної зброї, яка оголошувалась “власністю Української Радянської Соціалістичної Республіки” [355, с. 9]. Декрет № 6 Тимчасового

робітничо-селянського уряду зазначав, що особам, які використовували найману працю під страхом розстрілу заборонялось зберігати зброю [355, с. 10]. Крім цього, відділ вів облік військовозобов'язаних, підготовлених командних кадрів, коней та засобів пересування, створював вербувальні пункти, проводив навчання військовій справі робітників та радянських співробітників, формував маршові роти для поповнення військових частин Червоної Армії, забезпечував їх постачання продовольством та спорядженням, допомагав у веденні агітацію серед військовослужбовців.

Продовольчий відділ, з червня 1920 р. Особливий продовольчий губернський комітет (Опродкомгуб), займався обліком “всіх продовольчих запасів даної місцевості”, предметів першої необхідності, вів їхню заготівлю згідно хлібної монополії та планів продрозверстки, завідував млинами, встановлював правила обліку та вивозу продовольства за межі підконтрольної території [229, арк. 6 зв.].

Відділ фінансів займався веденням бухгалтерії, складанням бюджетів та кошторисів, збором податків, наглядав за діяльністю банків та підприємств, здійснював збір надзвичайного податку з буржуазії.

Земельний відділ вів облік всього земельного фонду, здійснював розподіл земель між безземельними та малоземельними громадянами, завідував лісами, озерами, ставами, плантаціями цукрового буряку, кінними заводами; створював зразкові радянські господарства, колективні артіль, комуни; забезпечував їх необхідними знаряддями праці, посівними матеріалом; надсилав інструкторів на місця для правильного ведення земельної політики згідно нормативних документів УСРР [229, арк. 6].

Відділ юстиції займався організацією революційних трибуналів, народних судів, кримінально-слідчих комісій, забезпечував кадрами штати колегії правозахисників, народних слідчих, створював відділення запису цивільних станів (народження, шлюбу, смерті, розлучень, зміни прізвищ), контролював виконання декретів, постанов, наказів та розпоряджень центральних органів радянської влади.

Рада (відділ) народного господарства вів облік промислових підприємств, забезпечував їх сировиною і паливом, контролював виробничий процес націоналізованих заводів та фабрик, займався обліком та розподілом виготовленої продукції, веденням статистики. Пріоритетним напрямом було державне будівництво та ремонт державних будівель [229, арк. 6 зв.].

Відділ праці займався загальним регулюванням взаємовідносин між робітниками та працедавцями, налагодженням системи страхування працівників від хвороб, виробничих травм, створював біржі праці, профспілки, проводив громадські роботи для безробітних, забезпечував робітників житлом, харчуванням, здійснював втілення “робітничого контролю” – формував спеціальні комісії із співробітників радянських органів влади, комуністів та робітників, які контролювати роботу закладів виробництва.

Відділ соціального забезпечення здійснював нагляд за притулками, дитячими садками, будинками престарілих; допомагав непрацездатними, інвалідам, вагітним жінкам, хворим і пораненим червоноармійцям; боровся з жебрацтвом, створював трудові артілі для дітей та інвалідів; надавав соціальну допомогу населенню від пожеж, погромів, природних лих [229, арк. 6].

Відділ охорони здоров'я забезпечував надання медичної допомоги населенню, керував роботою лікарень, госпіталів, санаторіїв, забезпечував боротьбу з епідеміями, здійснював націоналізацію аптек та облік фармацевтичних виробів, санітарний нагляд у населених пунктах тощо.

Відділ народної освіти боровся з неписьменністю шляхом загального навчання населення, здійснював управління школами, культурно-освітніми закладами. На нього покладалась освітня реформа з переходом до єдиної трудової радянської школи. Відділ вів облік і розподіл вчительських кадрів, створював бібліотеки, хати-читальні, музеї, вистави, проводив мітинги та публічні лекції [229, арк. 6].

Контроль за роботою всіх підрозділів повітових і волосних ревкомів здійснювала робітничо-селянська інспекція. Створювані нею летючі комісії здійснювали перевірку всіх міських і губернських об'єктів [178, арк. 16].

Однак, через “канцелярську волокиту, бюрократизм, закостенілість та інші “принади” радянського апарату”, згідно зізнання заступника народного комісара внутрішніх справ УСРР Степана Власенка із розпорядження губернським і повітовим виконкомам від 21 червня 1919 р., місцеві органи управління були малоефективними. Констатувався “...застій і відірваність Губернських і Повітових Виконкомів від центру і повітів від волостей” [229, арк. 63]. З огляду на це, на фоні гострого браку паперу, постанова РНК УСРР зобов’язувала місцеві органи влади максимально скоротити діловодство, що мало покращити оперативність роботи [229, арк. 12 – 12 зв.]. Робились спроби чисток радянських органів влади та залучення співробітників до КП(б)У. Однак, в умовах частих партійних мобілізацій ці спроби покращення ефективності були малоуспішними.

На місцевому рівні створювались повітові, волосні, міські та сільські революційні комітети із структурою, яка нагадувала центральні установи. Вони були уповноважені перебирати на себе всю повноту місцевої влади. Зокрема, у кінці травня 1919 р. був створений та укомплектований кадрами Дубенський ВРК, під керівництвом В. Рикуна [230, арк. 20]. Окрім того, згідно постанови Раднаркому УСРР було заборонено родичам працювати в одному відділі радянських установ чи якщо родич був керівником відділу [229, арк. 2]. Також, циркуляр НКВС УСРР забороняв у всіх радянських установах справляння релігійних обрядів (молебнів, панахид), а також перебування у державних будівлях релігійних зображень (ікон, картин, статуй), які мали бути передані до найближчих церков. Всі релігійні церемонії дозволялись зі згоди Президії місцевого виконавчого комітету або ревкому [229, арк. 9].

Для допомоги у формуванні та контролі за функціонуванням місцевих радянських органів влади Волинський губревком надсилав інструкторів-ревізорів [196, арк. 16, 17 – 18]. Вони володіли правом створенням додаткових відділів у складі ревкомів, їх контролем та заміною особового складу, у разі грубих порушень. Крім того, інструктори збирали інформацію про настрої місцевих громадян, їхнє відношення до Червоної Армії, продовольчої та

соціальної політики радянської влади. Після завершення інспекційної поїздки інструктори склали докладний звіт.

Згідно маніфесту Тимчасового робітничо-селянського уряду всі законодавчі акти попередніх урядів оголошувались “незаконними і не підлягаючими до виконання”. Всі хто змушував їх виконувати підлягали “розстрілу на місці” [355, с. 3]. Таким чином підривалась основа діючого правового порядку. Більшовицький уряд оголошував про майбутнє скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, якому він передасть владу.

Всі фабрики, заводи, банки, торгівельні підприємства, рудники оголошувались власністю “українських трудящих мас”. Власники мали передавати їх органам радянської влади згідно розпоряджень революційної влади. Декларувалось негайне відновлення роботи залізниць, шахт, заводів і фабрик. Всі поміщицькі землі з живим і мертвим інвентарем негайно конфісковувались і передавались безкоштовно у користування селянам. Оголошувались скасованими всі борги робітників і селян [355, с. 3].

Водночас створювались повітові партійні комітети КП(б)У та осередки комуністичної спілки молоді України (КСМУ). Члени КП(б)У становили своєрідну еліту, з якої формувалась вища ланка органів управління радянської влади. За сприяння місцевої радянської влади комуністам доручалось формування у сільській місцевості комітетів бідноти та чітке виконання продовольчої політики більшовиків [229, арк. 4]. Зокрема, в Острозькому повіті нараховувалось 14 комуністичних осередків, у Дубенському – 15, у Рівненському – 17, Луцькому – 16, Ковельському – 18, Володимир-Волинському – 22, Крем'янецькому – 16 осередків [457, с. 25].

Особлива увага зверталась на більшовицьку агітацію та залучення до своїх лав молоді. На основі прийнятих рішень I-го з'їзду спілок робітничої та селянської молоді 29 жовтня 1918 р. у Москві здійснюється система заходів стосовно виникнення мережі лояльних до РКП(б) молодіжних організацій Російської комуністичної спілки молоді, яка повинна була функціонувати під контролем партії [461, с. 7 – 8]. У квітні 1919 р. в Харкові під патронатом

КП(б)У проведено нараду делегатів від Харківської, Катеринославської, Миколаївської, Одеської губернських парторганізацій, які прийняли рішення про формування організаційного бюро для скликання всеукраїнського з'їзду КСРМ [461, с. 16].

29 квітня 1919 р. з подачі заздалегідь створеної ініціативної групи Волинського губернського комітету КП(б)У, під керівництвом Ройзена (Разіна), в Житомирі було створено комуністичну спілку робітничої молоді, куди увійшла молоді робітники міських друкарень, електростанції, майстерень, службовці радянських установ тощо. Обрано міський комітет у складі 9 чоловік, який очолив М. Мітін [461, с. 12 – 13]. Створено наступні комісії: військову, господарчу, фінансову, культурно-освітню, самоосвітню і спортивну. Сформовано тимчасовий губернський комітет КСРМ (О. Байко, М. Мітін, Ю. Рушайло), який мав здійснити підготовку губернського з'їзду осередків КСРМ Волині [461, с. 17]. Проте основним завданням комсомольської організації була військова підготовка молоді для вступу до Червоної Армії. Саме з метою політичної пропаганди відкривають “школи політичної грамоти”, безкоштовні бібліотеки, читальні, клуби, які мали стати осередками комуністичної пропаганди політики РКП(б) і КП(б)У [653]. В них проводились лекції, збори, мітинги. У кінці травня 1919 р. направлено до Києва, на курси червоних командирів, групу молодих комуністів з Волині. Із погіршенням становища на фронтах Житомирський КСРМ 20 червня видав відозву “До юного пролетаря”, в якій закликав вступати “сміливо до Червоної Армії – армії робітників і селян” [461, с. 13].

В Києві з 26 червня по 1 липня 1919 р. відбувся Перший всеукраїнський з'їзд КСРМ. На ньому були представлені 110 осередків, із загальною чисельністю членів до 10 тис. членів. Від Волинської губернії було представлено лишень 8 делегатів: від Житомирського осередку – 2, Овруцького – 2, Рівненського – 2, Новоград-Волинського – 1, Острозького – 1, Крем'янецького – 1 [651]. З'їзд обрав ЦК і затвердив статут, за основу якого взято статут Російської комуністичної спілки молоді (РКСМ). КСРМ України

визнавалась складовою частиною РКСМ, від якої отримувала інструкції для виконання [461, с. 16 – 17]. Таким чином можна констатувати, що КСРМ була створена ЦК КП(б)У з цілю мобілізації молоді для потреб армії та ведення пропаганди серед молоді.

Імпульс таким починанням дала II Волинська губернська конференція КП(б)У, яка відбулась у червні 1919 р. в Житомирі. Зокрема, одним із питань порядку денного був розгляд успіхів праці серед молоді губернії. Доповідачем виступав М. Мітін, який окреслив необхідність “у кожному місті, в кожному селі створити осередки спілки комуністичної молоді, які будуть вогнищами соціалістичної культури”.

З 1 червня члени КСРМ були зобов’язані проходити військову підготовку [461, с. 20]. Також велась інтенсивна пропаганда щодо боротьби з місцевими “контрреволюціонерами та куркулями”. Членів КСРМ Житомира та інших осередків залучали до роботи в губернському партійному комітеті (спочатку представником був О. Байко, пізніше М. Мітін) та місцевому Відділі народної освіти. Волинським губернським КСРМ видавалась газета “Красный клич”, яка мала слугувати рупором більшовицької пропаганди. Але брак кваліфікованих кадрів та фінансових ресурсів перешкодив широкому розгортанню агітаційних заходів КСРМ [461, с. 18]. Тому, ще більш парадоксальним виглядає проведена у липні – початку серпня 1919 р. інструкторами ЦК КП(б)У, ЦК КСРМ та місцевих працівників Волгубревкому чистка рядів волинських осередків КСРМ.

Поширення впливу на провінцію для губернського комітету КСРМ Волині було стратегічним завданням. Для цього в ролі інструктора-організатора надсилається один із керівників волинського комсомолу О. Байко, який створює ряд осередків у Ізяславському та Старокостянтинівському повітах [461, арк. 18]. До середини серпня 1919 р. інструктори-організатори забезпечили появу відділень КСРМ в Овручі, Новоград-Волинському, Шепетівці, Острозі та Рівному [651]. В цій справі було повне сприяння з боку місцевих повітових революційних комітетів, які надавали кадри, кошти та літературу для роботи осередків. З метою навчання та перевірки лояльності

повітових та волосних кадрів останніх направляли до Житомирського міського осередку КСРМ. Часто такі делегати виконували роль кур'єрів місцевих парторганізацій та радянських органів влади до губернського чи республіканського центру, через яких здійснювалось забезпечення грішми та літературою.

9 липня 1919 р. ЦК РКП(б) оприлюднив відозву: “Всі на боротьбу з Денікіним!”. Хоча вона в першу чергу адресувалась українським губерніям Лівобережної України, загальні засади відозви були використані також для фронту, що проходив через Волинь. Зокрема, В. Ленін закликав до масової мобілізації всіх сил для боротьби з політичними опонентами. В першу чергу це торкнулось мобілізації значної частини членів КП(б)У та інших її підрозділів (профспілок, КСРМ).

Для концентрації всіх зусиль на опір військам Польщі та УНР 13 – 14 серпня 1919 р. проведено Волинський губернський з'їзд КСРМ, на який прибуло лишень 14 делегатів, у зв'язку з чим з'їзд вирішено вважати конференцією, щоб затушувати організаційний провал [316, с. 283]. На ньому були присутні представник Волинського комітету КП(б)У Ястржембський, члени ЦК КСРМ та Одеського осередку КСРМ. Було обрано Волинський губернський комітет КСРМ, до якого увійшли О. Байко, М. Мітін, Бекер, Ванський, Лисак [654]. Провідним питанням конференції стала мобілізація всіх членів КСРМ на протиукраїнський фронт, який наближався до Житомира. Внаслідок надзвичайних заходів осередки КСРМ Овруча, Острога та Рівного були цілком мобілізованими до складу РСЧА [316, с. 279], а 1 серпня 1919 р. у Житомирі проведено мобілізацію членів міської організації КП(б)У та КСРМ, з яких створили комуністичний батальйон, тобто для виконання ролі карального загону по боротьбі в запіллі з антибільшовицькими партизанськими загонами та стягнення продрозкладки [316, с.283]. Тобто виконували роль каральних загонів по боротьбі з жителями, які чинили опір більшовицьким перетворенням.

Наступ об'єднаних українських військ спричинив масову евакуацію всіх більшовицьких державних та громадських установ. 14 серпня 1919 р. війська

УНР зайняли Рівне та Сарни, а вже 20 серпня було взято губернський центр – Житомир. Всі більшовицькі органи самоліквідувались або евакуювались у район Коростеня та Овруча, з перспективою виїзду на територію Білорусії. Згідно наказу заступника наркома внутрішніх справ Червякова від 13 липня 1919 р., всі співробітники евакуйованих губернських і повітових ревкомів підлягали суворому обліку і обов’язковому виконання своїх функцій. “Всіх хто не погоджується працювати віддавати під революційний і партійний суди, виключати (з) партії” [229, арк. 37, 39]. Таким чином, на працівників радянських установ було поширено трудову повинність.

Частина членів КП(б)У та ревкомів залишалась на зайнятій супротивником території творячи підпільну мережу. Зокрема, у Луцьку діяв осередок під керівництвом С. Гарба та Г. Штернберга, у Ковелі – Б. Сильванського. Такі організації вели агітацію серед селян щодо саботування заходів польської та української адміністрації з огляду на швидке повернення більшовицької влади. Польське військове командування повідомляло, що “в районі Рівне, Дубно, Ямполь існують місцеві загони більшовиків, чисельність яких зросла до 10 тис. чоловік” [316, с. 134, 163, 173].

Прорив Південної групи XII-ї армії І. Якіра змінив баланс військових сил урівноваживши потенціали українських та більшовицьких сил. Крім того перебування на теренах Волині польських військ та підхід з вересня 1919 р. військ Збройних Сил Півдня Росії (ЗСПР) витворило унікальну ситуацію, яка врівноважила військові потенціали супротивників. Після залишення Києва в другій половині 1919 р. головним осередком більшовицьких військ на території України стає Коростень. Концентрація великої кількості військ та незрозуміла ситуація між військами УНР та ЗСПР дало змогу військам 44-ї дивізії РСЧА здійснити перегрупування сил та завдати удару по 3-му Галицькому корпусу та Корпусу Січових Стрільців вибивши їх частини 19 вересня із Житомира, а 23 вересня з Новоград-Волинського.

В цей період вся повнота влади на Волині належала Комітету оборони Волинської губернії, який був покликаний шляхом мобілізації всіх людських та

матеріальних ресурсів зупинити наступ військ УНР на Київ. Окрім того його владні повноваження поширювались на західні райони Київської губернії (Бердичівський, Радомишльський повіти), які контролювались військами Червоної Армії та через евакуацію радянських органів влади втратили зв'язок із центральною владою [119, арк. 1 – 1 зв.]. Керував роботою комітету М. Васильєв [477, с. 112]. Крім військових та адміністративних функцій Комітет оборони мав повноваження контролювати партійні організації КП(б)У. Зокрема, у жовтні 1919 р. слідча комісія Комітету оборони здійснювала слідство над співробітниками Ананьївського паркому КП(б)У, який з Південною групою військ Червоної Армії евакуювався на Волинь [119, арк. 2].

Відступ радянських військ з України та зайняття Лівобережжя та півдня України військами ЗСПР практично не торкнулось Волині. Денікінські війська осінню 1919 р. зайняли лишень південні волості Житомирського та Новоград-Волинського повітів, а також нетривалий час володіли Старокостянтинівським повітом. Водночас набуло поширення явище так званих “селянських республік”, які не визнавали жодної влади. У прифронтовому тилу більшовицьких військ, в районі Чуднів – Бердичів – Полонне, діяли повстанські загони отаманів Д. Соколовського, волинська повстанська група Шепеля [482, с. 205 – 214; 576, с. 7, 26, 29]. Однак, згодом значна частина повстанців підтримали заколот отамана О. Волоха направлений проти армії УНР і висловили готовність співпрацювати з радянською владою на політичній платформі партії “боротьбистів” [482, с. 205]. 10 грудня 1919 р. в Овручському повіті вибухнуло повстання мобілізованих XII-ю армією селян, яке не без зусиль вдалось придушити [482, с. 206]. Тому, членом Реввійськради XII-ї армії В. Затонським було віддано вказівку про арешти або винищення всіх повстанських отаманів на зайнятій Червоною Армією території [482, с. 214]. Активний учасник процесу боротьби з селянськими повстаннями в Україні Р. Ейдемман характеризує ситуації на початку 1920 р. зауважував, що антиповстанська боротьба “розумілась військовим керівництвом лишень як необхідність знищення живої сили активного бандитизму і зводилась до

безсистемної боротьби з тою чи іншою бандою...” [576, с. 5]. Саме тому вона була малоефективною не даючи відчутного результату. Водночас, в Острозькому і Крем'янецькому повітах зайнятими польськими військами у жовтні 1919 р. теж вибухнули значні селянські повстання, що демонструвало несприйняття управлінських методів польської військової адміністрації.

Сприятливі військові умови з грудня 1919 р. дали змогу розпочати відновлення мережі органів радянської влади на зайнятій території. У зв'язку з цим 13 грудня 1919 р. Реввійськрада XII-ї армії РСЧА видала наказ, яким розпускала Волинський комітет оборони. Натомість було обрано новий Волинський губернський ревком. Його головою став С. Філіпов, “товариш голови” (заступник) Б. Борисов, члени ревкому М. Васильєв і П. Волков, секретар Зубець [477, с. 112].

У кінці жовтня 1919 р. Волинський губернський комітет інформував ЦК КП(б)У: “Селянство на Волині налаштоване петлюрівським духом і пронизане антисемітизмом, але в місцях, де погуляли польські банди, там селянство в половині свого складу очікує на прихід радянської влади”. Ще на початку листопада 1919 р. було створено осередки КСРМ в Житомирі, при профспілкових організаціях робітників друкарень і металообробних підприємств, а також в Коростені [461, с. 230]. 1 листопада 1919 р. відбулись загальні збори Житомирської організації КСРМ на якій був присутній Д. Мануїльський. Житомирська організація була визнана однією з найкращих на Правобережній Україні. Основним питанням була мобілізація 50 % членів організації виконуючи рішення II з'їзду РКСМ (жовтень 1919 р.). Було відтворено Волинський губком КСРМ (О. Байко, М. Мітін, Рушайло, Карпов, Леонідова), який відновив роботу своїх комісій. Окрім цього до губкому було направлено члена губернського комітету КП(б)У для безпосереднього спрямування діяльності осередку. Зокрема, тільки комітетом за листопад 1919 р. було надруковано і розповсюджено 2 тис. відозв до робітничої молоді та 4 тис. – до сільської молоді [461, с. 24].

В січні 1920 р. радянською владою у Волинській губернії проведено безпартійну селянську конференцію та з'їзд комнезамів, а згодом підготовлено делегатів на V-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів [119, арк. 1, 3, 5]. Також, серед досить вже збіднілого населення проведено “Тиждень збору білизни” для Червоної Армії.

Потрібно зазначити, що на Волині були сильні впливи Української Партії Соціалістів-Революціонерів (УПСР), особливо її лівого крила, яке оформилось у партію “боротьбистів”. Його представники схилилось до співпраці з КП(б)У ще у середині 1919 р. Складна політично-соціальна ситуація на Волині змушувала більшовицьку владу бути тактовною та обережною у своїй діяльності. Виявом такої стратегії був політичний союз із українськими соціалістичними партіями, такими як УКП(б), які мали досить сильні позиції в регіоні. Про це на початку 1920 р. промовисто інформував ЦК КП(б)У А. Іванов: “...наше швидке просування, хисткість тилу, безкарність партизан... все це створює атмосферу повного ігнорування будь-якої влади і дає можливість озброєному селянству з наплювательської точки зору дивитись на окрики і погрози нових органів радянської влади, а також дає реальну впевненість при бажанні скинути яку завгодно владу...” [482, с. 206]. Тому, ще у листопаді 1919 р. – січні 1920 р. було проведено кілька раундів переговорів із делегаціями від лівого крила УСДПР та УПСР, на чолі з Петренком та Ярославом. Переговори розпочались у Житомирі з місцевою Радою оборони, далі відбувались у Новозибкові в розташуванні РВР XII-ї армії і, нарешті, велись в Серпухові з РВР Південно-Західного фронту та Всеукраєвкомом [317, с. 342 – 344, 353, 417 – 472]. Хоча їх хід свідомо затягувався більшовицькою стороною з огляду на швидку зміну стратегічної ситуації на їх користь, це дало змогу на місцевому рівні розпочати кооптацію в радянські органи влади членів українських соціалістичних партій. До того ж, УПСР мала власну молодіжну організацію – Комуністичну юнацьку спілку, яка конкурувала з КСРМ при КП(б)У, що вимагало усунення ідеологічного конкурента.

Саме тому, з відновленням на початку січня 1920 р. безпосереднього зв'язку із Житомиром, ЦК КП(б)У, в першу чергу, цікавилась діяльністю “боротьбистів” та “петлюрівців” і відношенням до них населення Волині [119, арк. 1 зв]. Зокрема, просили надсилати друковані видання “боротьбистів”. Ці побоювання були небезпідставні, оскільки на з'їзді комнезамів “боротьбисти” провалили резолюцію, яку надіслав для затвердження ЦК КП(б)У: “Місцеві комуністи-шовіністи намагались направити з'їзд по національній течії...”. Проте, загалом представницькі з'їзди схвалили політику радянської влади, що додало оптимізму в успішному закріпленні розбудови радянських органів влади голові партійної організації КП(б)У на Волині І. Ніколаєнку [119, арк. 3, 4 – 6, 7].

Врахувавши прорахунки першої половини 1919 р. Волинський комітет КП(б)У зосередив увагу на організації своїх структур в сільській місцевості та ведення ними комуністичної пропаганди. З цією метою при Волинському губерньському партійному комітеті КП(б)У було створено відділ по роботі в селі (завідуючий І. Мусульбас), який координував роботу організаторів-інструкторів. На середину березня 1920 р. ним було засновано 27 комуністичні осередки у сільській місцевості [119, арк. 8 – 8 зв.]. Робились спроби активно залучити до лав КП(б)У робітників цукрової промисловості [119, арк. 9]. Однак, брак кадрів не дозволяв розгорнути широкої роботи. На Волинь передавались центральні газети (“Коммунист”, “Бюлетень”) та накази центрального радянського та партійного керівництва, для чіткого дотримання політики більшовицької влади на місцях. ЦК КП(б)У особливо наголошував: “Всі наші видання пропонуємо передати у всі повітові організації (КП(б)У – *Прим. К. Р.*) [119, арк. 1]. Зокрема, новий друкований орган КСРМ Волинської губернії “Пути красной молодежи” закликав сільську молодь гуртуватись у сільські осередки КСРМ: “покажемо, що ми не гірші великоруських наших молодих товаришів, що ми також міцно, всіма силами будемо стояти за владу Рад!” [461, с. 23].

Перший сільський осередок КСРМ на Волині виник у с. Левкові Житомирського повіту, який нараховував близько 50 членів. Ключовим в його діяльності був контроль над роботою місцевої “Просвіти”, яка виступала своєрідним ідеологічним опонентом “пролетарського інтернаціоналізму”. Згодом силами місцевих повітових ревкомів та парткомів КП(б)У створюється мережа міських та сільських КСРМ на Волині [461, с. 23 – 24]. Зокрема, відділ управління Волгубревкому розіслав у повітові ревкоми циркулярний лист, яким зобов’язував органи місцевої влади допомагати інструкторам-організаторам у сільській місцевості. У кінці січня 1920 р. було проведено з’їзд селянської молоді Житомирського повіту на якому оголошено: “Селянська молодь повинна зробити все, щоб дати Червоній Армії все необхідне” [316, с. 331]. Станом на початок 1920 р. тільки у Житомирському та Овруцькому повітах налічувалось 20 волосних і 40 сільських осередків КСРМ [461, с. 26]. Однак, попри позірну кількість ці організації були малочисельними та маловпливовими, до того ж повністю залежали від дотацій з боку губкому КП(б)У. Зокрема, на початку 1920 р. останній виділив губкому КСРМ 250 тис. рублів, що було недостатньо з огляду на територіальну величину регіону.

Весною 1920 р. Волинь була розтягата лінією фронту між польськими та більшовицькими військами. Підписання у Варшаві Ю. Пілсудським та С. Петлюрою політичної та військової угоди ознаменувало новий етап радянсько-польської війни. 25 квітня 1920 р. підрозділи Війська польського та Дієвої армії УНР розпочали наступ на позиції РСЧА. Вже наступного дня вони зайняли губернський центр Волині – Житомир та важливий залізничний вузол Коростень [461, с. 28]. Незабаром польсько-українські війська зайняли Київ (6 травня 1920 р.).

В цей час у Житомирі відбувається II-й губернський з’їзд КСРМ, а в Києві з’їзд КП(б)У, метою яких була підготовка до війни з Польщею. Зокрема, керуючись вказівками КП(б)У, ще до початку польського наступу, розпочались заходи стосовно проведення підготовчої антипольської кампанії серед

населення Волині. Так, 24 квітня 1920 р. у с. Левкові за сприяння місцевого сільревкому відбувся мітинг на якому О. Байко закликав селян до вступу в Червону Армію, з метою боротьби з Польщею [461, с. 28]. Несподіваний наступ польських військ зумовив негайне припинення обох з'їздів і мобілізацію учасників до військових загонів, які мали чинити опір наступу польсько-українських військ.

Екстрені заходи щодо загальної мобілізації комуністів та комсомольців, згідно рішень IV-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів у Харкові 11 – 16 травня 1920 р., мали на меті також підняти патріотичний дух населення під гаслом національної та соціальної боротьби з польськими панами. Варто зазначити, що постанова ВУЦВК “Про Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів” від 26 травня 1920 р. визначала процедуру обрання делегатів на нього: по одному представнику належало обрати від 10 тис. робітників і 50 тис. селян [335, с. 271]. Такий принцип обрання яскраво свідчив, що більшовики чітко усвідомлювали нестійкість свого становища, тому будь-якими способами намагались зменшити долю представників українського селянства на з'їзді.

Чисельні мітинги, які проводились під егідою “Тижня добровольця” і “Тижня червоного командира” мали забезпечити значне поповнення рядів червоноармійських підрозділів місцевими добровольцями [461, с. 28 – 29]. Окрім цього, ЦК КП(б)У видав спеціальну інструкцію “Про спільну підпільну роботу КСРМУ і КП(б)У на Волині”, яка регламентувала підпорядкування всіх організацій керівництву КП(б)У для підриву польського запілля та створення умов для контрнаступу військ РСЧА [461, с. 29].

Водночас, хаотична втеча ревкомів і паркомів Волині до Києва, а далі на Лівобережжя, на нетривалий час припинила становлення більшовицької влади. Розпорядженням Наркомату внутрішніх справ УСРР від 17 травня 1920 р. “Про передання справ Ревкомів і Виконкомів евакуйованих із місцевостей зайнятих поляками” такі установи передавали свої справи, рахунки, списки особового

складу до відділу управління НКВС. Всі члени КП(б)У поступали в розпорядження ЦК КП(б)У, а решта співробітників направлялись по галузевій приналежності до народних комісаріатів у Харкові [335, с. 249].

Підкріплення виділені Реввійськрадою Республіки, у вигляді 1-ї Кінної армії (ком. С. Будьоного) та інших військових з'єднань, перекинули шальку терезів на користь військ Червоної Армії. 26 травня 1920 р. розпочався контрнаступ військ Червоної Армії на ділянці Південно-Західного фронту. Але лишень 5 червня 1920 р. дивізіям 1-ї Кінної Армії під командуванням С. Будьоного вдалось прорвати оборону польських військ і розпочати стрімкий наступ у їх запілля.

7 червня 1920 р. підрозділами 1-ї Кінної армії було зайнято Житомир і Бердичів. Проте, продовження наступу на Київ, сприяло тому, що польські війська повернули контроль над цими містами. Лишень 12 червня 1920 р. червоноармійські частини остаточно зайняли Житомир [119, арк. 11], що стало передумовою відновлення роботи Волгубревкому, головою якого наступного дня став Георгій Шепелєв [199, арк. 1], а секретарем Волинського губпаркому “боротьбист” І. Врона [119, арк. 19]. Однак, кадровий склад головного керівного органу радянської влади Волині не був стабільний. Тільки за червень – липень 1920 р. склад губревкому зазнавав змін чотири рази. На 13 червня 1920 р. колегія губревкому мала наступний вигляд: голова Г. Шепелєв (від політичного відділу 1-ї Кінної Армії), секретар Зінов'єв, член Ф. Маслюк (обидва від підпільної губернської “трійки”) [119, арк. 20]; з 21 червня до Житомира повертаються члени підпільного ревкому, які поповнюють вже діючий Волинський губревком – головою стає Федір Маслюк, “товаришем” (заступником) голови стає Г. Шепелєв, секретар Кийко-Шелест, члени Зінов'єв та Якимчук; станом на 1 липня губревком має наступний склад: голова Ф. Маслюк, секретар Кийко-Шелест, члени І. Врона, Зінов'єв і Філіпов [119, арк. 1, 8; 199, арк. 18 – 19, 20]. До складу Губпаркому Волині з 21 червня входили: І. Врона (секретар), Ф. Маслюк, Зінов'єв, Кийко-Шелест, Г. Шепелєв, Єфімов, Фадєєв [119, арк. 20]. Необхідно відзначити, що РВР 1-ї Кінної Армії

затвердила склад Волгубревкому і тимчасового губпаркому, а не ВУЦВК чи РНК УСРР, що дає розуміння про “справжнього господаря” прифронтової смуги [119, арк. 20; 199, арк. 8]. Тільки з 19 липня 1920 р. в обов’язки голови губревкому вступив Василь Аверін, якого призначив ВУЦВК. Він залишався на посаді до 22 грудня, коли його змінив І. Ніколаєнко [199, арк. 30, 34].

Період перебування польсько-українських військ в Житомирі негативно вплинув на кадровий потенціал Волині. Констатовалось, що багато співробітників було евакуйовано на схід, бракувало грошей, інструкцій, попереднього діловодства [199, арк. 21]. Такий стан змушував Волгубревком просити дозволу залишити у складі відділів співробітників Політвідділу XII-ї Армії, в тому числі Г. Шепелева. Так у звіті ЦК КП(б)У, ВУЦВК і РНК УСРР Ф. Маслюк зазначав, що “...Ревком має дозвіл від Начпоарма 1-ї кінної про використання частини політпрацівників, які продовжують перебувати через Житомир в армію, для Волгубернії” [119, арк. 20]. Зокрема, не вистачало співробітників для комплектування продовольчого, земельного, юридичного відділів губревкому, робітничо-селянської інспекції тощо.

Продовжуючи наступ війська 1-ї Кінної Армії 27 червня зайняли Новоград-Волинський, 3 серпня – Луцьк [184, арк. 6], 4 серпня – Ковель, а 12 серпня – Володимир-Волинський. Таким чином, до середини серпня 1920 р. практично вся територія Волинської губернії була зайнята військами Червоної Армії, що дозволило приступити до розбудови мережі ревкомів, яка здійснювалась під безпосереднім контролем Реввійськрад 1-ї Кінної та XII-ї Армій.

З допомогою армійських політвідділів та організаторів-інструкторів КП(б)У було створено мережу повітових, волосних, міських та сільських революційних комітетів. Постанова ВУЦВК “Про виконавчі комітети” від 26 травня 1920 р. визначала сферу повноважень виконкомів, функції яких у прифронтовій Волинській губернії виконували ревкоми. Виконкоми повинні були обиратись з’їздами місцевих Рад. Вони визнавались “вищим органом Радянської влади на відповідній території...” [335, с. 272]. Керівництво

виконкомів назначалось командуванням військових підрозділів, і лишень згодом затверджувалось або змінювалось Волинським губревкомом. Обиралась президія, якою керував голова ревкому [335, с. 276]. Члени повітревкому розподіляли між собою обов'язки. Ревкоми володіли правом контролю і ревізії всіх урядових і громадських установ повітового і нижчого рівня.

Передбачалось створення наступних 13-и відділів: відділу управління, військового відділу, відділу фінансів, продовольчого відділу, відділу праці, земельного відділу, комунального відділу, ради народного господарства, робітничо-селянської інспекції, відділу соціального захисту, відділу народної освіти, відділу охорони здоров'я, відділу статистики [335, с. 273]. Згадані відділи очолювались завідуючими, які могли не бути членами ревкому. При відділах могла функціонувати колегія із 3 членів. Взаємовідносини завідуючого та колегії визначались наступним чином: “Завідуючий відділом має право одноосібно приймати рішення у всіх питаннях...доводячи про це до відома колегії. В разі незгоди колегії з тим чи іншим рішенням завідуючого, колегія не призупиняє виконання рішення, а повинна оскаржити його у Виконавчому Комітеті” [335, с. 274]. Завідуючого і колегію обирало керівництво ревкому, яке володіло правом їх відкликання. Фактично ревкоми поєднували законодавчу, виконавчу та судові гілки влади на місцевому рівні, що не сприяло розвитку громадського життя.

Влітку 1920 р. у всіх повітах Волинської губернії було відновлено або створено нову владну вертикаль революційних комітетів. Першими, після відновлення Волинського губревкому, були створені повітревкоми в Овручському та Новоград-Волинському повітах [119, арк. 15]. Звіти з місць свідчили, що настрої населення, особливо селян, був сприятливий для більшовицької влади та Червоної Армії після жорсткої політики польської військової адміністрації. Однак, тотально не вистачало підготовлених співробітників для розбудови ревкомів та парторганізацій, бракувало інструкцій з губерньського і республіканського центру, не вистачало коштів та агітаційної літератури. Інтенсивний ритм роботи у липні 1920 р. описував

голова Новоград-Волинського повітревкому та секретар парторганізації А. Соколов: “...доводиться працювати одночасно і в Повітревкомі, і в Повітпаркомі, а також і відповідальним редактором, щоб видати “Известия” Повітревкому і Повітпаркому, і крім того видати Стінну газету Укросту. Доводиться самому проводити мітинги, організаційну роботу партійну і радянську...Всюди доводиться направляти своє око...” [119, арк. 23].

У серпні 1920 р. були створено Луцький повітовий ревком, який очолив Марореско, Володимир-Волинський – Холодов, Ковельський – Зіновєв [539, с. 39], за іншими даними Смірнов, а з 20 серпня – Карпеко [177, арк. 4 а, 123]. Повітревкоми створювались за наступним принципом: представники військової влади Червоної Армії очолювали групи місцевих комуністів, які вийшли з підпілля, або лояльних громадян, з яких відбувалось формування всіх радянських органів влади. Зокрема, Ковельський повітревком створено за безпосередньої участі політпрацівників 7-ї дивізії 1-ї Кінної Армії та Опродкомбригу Окремої Башкірської кавалерійської дивізії [177, арк. 57, 74; 185, арк. 4, 6]. Проте, через брак кадрів в склад ревкомів потрапляло значне число безпартійних, а також члени УКП та лівого крила єврейської партії “Бунд”. Зокрема, два члени останньої партії, Абрам Шамісман і Борис Цукерман, у серпні – вересні 1920 р. очолювали в Ковельському повітовому відділі охорони здоров'я фармацевтичний підвідділ та сектор охорони матері та дитини відповідно [177, арк. 122]. В процесі функціонування військові змінювались співробітниками направленими з Волгубревкому, що викликало лавину кадрових ротацій в перші місяці роботи ревкомів.

Через брак підготовлених місцевих кадрів для формування повітових військкоматів використовувались співробітники з інших українських повітів і губерній. Наприклад, ядро Ковельського повітового військкомату сформовано у липні 1920 р. на базі Чернігівського губернського та Козелецького повітвійськкоматів (17 чоловік), а Луцький – на основі Кримського повітового військкомату [181, арк. 13, 16, 90, 101; 189, арк. 4, 8, 18 – 18 зв.]. По прибутті на

місце на початку серпня 1920 р. вони завершили організаційне формування своїх структур за рахунок комплектації місцевими кадрами [189, арк. 6 зв.].

Першими ж декретами повітревками оголошували себе “вищою Революційною Військово-Політичною і Господарсько-Адміністративною владою в повіті...” [177, арк. 4 а]. Також відзначалось монопольне право видавати мандати на проведення обшуків, конфіскацій, реквізицій та арештів, але відзначали також право на це особливих відділів і революційних трибуналів. Ревками закликали населення бути пильними стосовно підпільної антирадянської агітації, бандитизму, мародерства та шпигунства, оскільки обов’язком кожного громадянина є інформувати про це органи влади, зокрема ревком [177, арк. 4 а]. Також першими ж наказами заборонялись будь-які громадські збори, мітинги, концерти не санкціоновані ревкомом. В продовження такої політики оголошувалась обов’язкова реєстрація всіх цивільних установ та громадських товариств в органах радянської влади, із вказанням назви, адреси та кількості співробітників або членів [177, арк. 28 а]. Такі декрети централізовано розсилались через волосні, містечкові та сільські ревкоми. Робота повітових і волосних ревкомів визначалась принципами “військового комунізму”, що мало на меті перевести роботу всіх цивільних установ на військових засадах. Наказ № 2 Луцького повітревкому від 25 серпня 1920 р. оголошував: “Всі співробітники Ревкому і його відділів оголошуються мілітаризованими... Винних в невиконанні цього [наказу] притягувати до відповідальності включно до арешту в адміністративному порядку” [178, арк. 14].

Цікаво, що в процесі роботи повітовий ревком Луцького повіту вимагав від своїх відділів оперативних звітів про здійснені заходи, підкреслюючи, що вони повинні бути короткими, інформаційними і “неагітаційними” [178, арк. 14]. Натомість, населення отримувало інформацію у пропагандистсько-агітаційній формі звітів про успіхи радянської влади. Зокрема, Ковельський повітревком надрукував листівку “До трудящої інтелігенції!” в якій репрезентували радянську владу, як захисницю української мови, хоча діловодство повністю

велось на російській мові [185, арк. 5]. Іншим промовистим прикладом радянської пропаганди може слугувати аргументація відступу військ Червоної Армії, яку поширювали у вересні 1920 р. серед населення: “...будьонівці завдали сильного удару пілсудчикам, що Пілсудський просить миру у Радянського Уряду, і через те наша Червона Армія відходить...бажає перемир'я...” [185, арк. 7]. Також із приходом більшовиків було здійснено закриття всіх друкарень, газет, журналів, таким чином накладаючи монополію радянської влади на доступ населення до об'єктивної інформації.

Місцеві ревкоми підпорядковувались Реввійськкраті XII-ї Армії та Волгубревкому. Поєднуючи в свої руках виконання військових і цивільних функцій ревкоми здійснювали постачання продовольства, фуражу та підвод військовим частинам РСЧА. Водночас, згідно постанови ВУЦВК “Про виконкоми” від 26 травня 1920 р., армійські установи були непідконтрольні місцевим ревкомам, що ставило їх в другорядне становище [335, с. 273]. Тому, на цьому ґрунті не бракувало конфліктів. З Новоград-Волинська повідомляли, що повітовий військовий комісаріат визнає зверхність лишень Губвійськомату, ігноруючи вказівки місцевого повревкому. Аналогічно повітовий продовольчий відділ та раднаргосп ухилялись від виконання вказівок, що слугувало причиною конфліктів та бажанням голови повітревкому “выбить спесь у товарищей” [119, арк. 23].

Волосні ревкоми формувались за присутності військових політпрацівників, з метою беззастережного виконання декретів та вказівок повітових та губерньського ревкомів. Згідно чинної на той час постанови ВУЦВК від 26 травня 1920 р. волревкоми були “вищим органом влади в межах своєї компетенції і в межах волості” [335, с. 285]. Вона ж визначала чисельний склад ревкому: у волості з населення до 5 тис. осіб назначались 3 члени волревкому, до 10 тис. осіб – 4 члени, до 15 тис. осіб – 5 членів, більше 15 тис. осіб – 6 або 7 членів [335, с. 285]. Вони мали наступний склад: голова, секретар, військовий комісар, військовий керівник та від 1 до 5 членів ревкому [186, арк. 5, 7, 19 – 20, 39 – 40, 48]. § 5 вищезгаданої постанови зазначав, що член волревкому “не

має права залишити свою посаду без відома і згоди повітового Виконавчого Комітету” [335, с. 286]. Однак, на практиці волревками часто обирались на зборах населення під загрозою використання сили з боку військової влади або призначались [176, арк. 61, 64]. Досить часто голова, поряд із своїми функціями, виконував обов'язки керівника відділу управління та військового комісара.

Члени ревкому розподіляли між собою обов'язки по управлінню волревкомом. В обов'язки волревкому входило: “Зміцнення Радянської влади, організація і об'єднання сільського пролетаріату, сільської бідноти і середнього селянства навколо Рад, боротьба з паразитичним елементом” [335, с. 287]. Для виконання цих завдань Волинський губревком дозволяв створювати наступні відділи: відділ управління, продовольчий відділ, земельний відділ, військовий відділ, відділ соціального забезпечення, відділ охорони здоров'я, відділ народної освіти, підрозділ міліції (6 – 10 чоловік), а також волосний комітет незаможних селян (комнезам) [177, арк. 120; 186, арк. 5, 6, 7, 9, 19, 22, 39 – 40, 72]. За визначеними ставками НКВС УСРР платня співробітників становила 75 % аналогічної платні працівників повітревкому [335, с. 287].

До повноважень волосних ревкомів належала: охорона “революційного ладу” у волості, тобто боротьба з контрреволюційними виступами селянства і кримінальними елементами; організація військової і трудової мобілізацій, боротьба з військовим і трудовим дезертирством; боротьба з проявами спекуляції, приховуванням і незаконним продажем товарів; розподіл між селами продрозверстки та її здійснення; сприяння у зборі сировини (шкіри, льону, металевих виробів); охорона від розкрадання лісів, сприяння державній заготівлі лісу, палива, будматеріалів і забезпечення ними селян і місцевих державних установ (шкіл, лікарень, сиротинців); контроль за збором державних і місцевих податків; нагляд за санітарним та господарським благоустроєм; організація допомоги незаможному селянству та родинам червоноармійців тощо [335, с. 287 – 289].

Необхідно зауважити, що волосні ревкоми створювались паралельно із міськими чи сільськими ревкомама в адміністративному центрі волості. На

відміну від повітревкомів, які в своєму складі мали відділи, що займались адміністративно-господарським управлінням повітового центру, волосні ревкоми зосереджувались лишень на роботі в повіті. Ревкоми волосного центру входили до сфери управління волревкому на рівні з іншими населеними пунктами волості. Волинський губревком та губпарком наголошували на якнайтіснішому контакті волосних і сільських ревкомів [119, арк. 16].

На основі слідчих документів польської поліції початку 1920-х рр., можна встановити типовий національний склад волревкомів. Переважну більшість членів складала місцеві українці, управління якими здійснювали лояльні до більшовиків місцеві жителі, переважно теж українці або росіяни [176, арк. 48, 69]. На відміну від повітових ревкомів, де переважав міський елемент, відсоток поляків та євреїв у волосних органах влади був незначним. Попри це, як правило, волосні ревкоми не здійснювали відверто “антипольських акцій”, розслідуванням яких згодом займались правоохоронні органи Речі Посполитої [176, арк. 48 – 48 зв., 50 – 53, 54 – 56 зв, 62 – 65 зв, 130, 131 – 133]. Саме тому, більшість членів цих ревкомів не виконали вказівки радянської влади, щодо евакуації з відступаючими військами Червоної Армії, хоча це не врятувало їх від арештів та слідства [176, арк. 28, 61, 69].

У сільській місцевості ініціатива створення революційних комітетів на Волині теж належала військовим агітаторам 1-ї Кінної та XII-ї Армій РСЧА. Сільревкоми визнавались найвищим органом радянської влади в межах села. Його постанови були обов’язковими до виконання для всіх категорій громадян [335, с. 277]. У селах чисельністю жителів менше 300 осіб заборонялось формувати ревкоми. Такі села повинні були приєднуватись до більших сіл або гуртуватись із іншими малочисельними населеними пунктами, в тому числі фабричними і заводськими поселеннями чи радгоспами [335, с. 278]. Сільські ревкоми залежно від чисельності населення мали особовий склад від 2 до 7 членів: окрім голови обирався його заступник, секретар та від 1 до 4-х членів [186, арк. 21, 38, 50, 52, 56 – 57, 85, 86]. У волосних центрах волревком виконував функції місцевого ревкому, не творячи окремого апарату.

До обов'язків сільревкомів належало: “виконувати усі постанови вищих органів Радянської влади і подавати допомогу представникам влади...”; вживати заходів по охороні порядку, підвищення господарського і культурного рівня населення; “заохочувати трудящі маси до роботи в будівництві нового життя” [335, с. 279]. Зокрема, вони брали на облік куркулів, незаможних селян, осіб з виборчим правом, неграмотних, працівників за фахом, військовозобов'язаних; здійснювали облік землі, насіння, мертвого і живого інвентаря, врожаю; сприяли мобілізації до війська, забезпеченні підводами, кінями; допомагали в організації радгоспів, сільськогосподарських комун, артілей, колективного обробітку землі селянами; виконували різного роду трудові повинності (надання необхідної кількості працівників, підвод, матеріалів, помешкань) і боролись з трудовим дезертирством; опікувались шляхами сполучень, громадськими будівлями; проводили публічні читання декретів, газет; поширювали листівки, плакати; допомагали в боротьбі з епідеміями; допомагали сім'ям червоноармійців, проводили збір пожертв грошима, одягом, взуттям для хворих і поранених та інші роботи [335, с. 280 – 285].

Процес управління, на рівні сільревкомів, виглядав наступним чином: всіх голів ревкомів збирали на волосних з'їздах, на яких вони отримували інструкції та вказівки від волосного ревкому. Окрім цього, сільревкоми повинні були виконувати всі вимоги військових установ по наданню провізії, фуражу, підвод та квартир. Голова сільревкому с. Лудин Володимир-Волинського повіту Олексій Куцай так згадував ці події: “Продукти, фураж, які були на складах передавав військовим частинам Червоної Армії. Забезпечував військові частини транспортом, на конях місцевого населення. Виділяв м'ясну худобу, за рахунок міцних куркульських господарств, для Червоної Армії...Роз'яснював населенню радянські закони і права громадян...” [187, арк. 2].

Типовим зразком створення сільревкомів є перебіг обрання такого у с. Хотешові Ковельського повіту. На зборах близько 200 селян було прийнято постанову, в якій вирішено: “Вітати Радянську владу і Робітничо-Селянську

Червону Армію, як визволительку від ланцюгів колишнього царизму” [177, арк. 55]. Після чого обрано сільський ревком. В іншому с. Вулька-Каченська Хотешівської волості цього ж повіту 30 серпня 1920 р., за головування інструктора-організатора від Політвідділу 58-ї дивізії Чернецького, який виголосив доповідь “про радянську владу”, відбулось обрання ревкому та комнезаму. До комітету незаможних селян вступило 17 чоловік. Присутні дали “революційне слово”, що будуть підтримувати радянську владу [177, арк. 31 – 31 зв.]. Така процедура скидається на колективне складання присяги більшовикам, яким було необхідно отримати формальну підставу для притягнення до відповідальності всіх хто чинив-би пасивний чи активний опір новій владі.

Процес створення революційних комітетів не оминув також колоністів Волині. В таких населених пунктах переважали поляки, німці, чехи, траплялись українці та білоруси. З огляду на це, керівництво ревкомів колоній мало неукраїнський характер, чим більшовики підкреслювали свій інтернаціональний характер. Зокрема, в колоніях Піддубцівської волості Луцького повіту було створено 13 таких ревкомів, у Тростянецькій волості – 10, Сільненській – 3, Колківській – 2 [175, арк. 120 – 122 зв.; 176, арк. 40 – 43, 45 – 46 зв., 54 – 56 зв.]. Склад та завдання таких ревкомів були ідентичними сільським комітетам.

Головним завданням у сільській місцевості на 1919 р. для більшовицьких агітаторів було визначено формування сільревкомів і комітетів бідноти. Згідно тимчасового положення “Про волостні і сільські комітети бідноти” та інструкції “Про організацію комітетів бідноти” від квітня 1919 р. вони визнавались ключовим елементом для “планомірного проведення по всій території України революційного соціалістичного будівництва робітничо-селянської влади” [229, арк. 4]. У місцевостях, де не було сільських ревкомів вони отримували всю повноту влади та забезпечували охорону “загального революційного порядку”.

Комбіді, а в 1920 р. й комнезами, обирались на загальних зборах селян, як із місцевих, так і прийшлих селян, обох статей, віком від 18 років, із земельною власністю не більше 5 десятин та які не використовують найману працю. Вибори здійснювались по одному представнику від 200 селян-бідняків, але не більше 7 і не менше 5 членів [229, арк. 7]. Заборонено було приймати осіб запідозрених у спекуляції, монахів, священників, колишніх агентів поліції, жандармерії чи кримінальні злочинці [229, арк. 4].

Із роботою сільревкомів координували свою діяльність комнезами, як органи “диктатури сільського пролетаріату”. Волинський губревком влітку 1920 р. інформував: “В усіх волостях Луцького повіту організовані ревкоми і майже скрізь комнезами...”. За проаналізованими нами архівними матеріалами, стосовно процесу формування комнезамів у Луцького повіту, достеменно збереглися дані тільки по Ведмежівській та Полонківській волостях. У першій – створено 18 комнезамів у 18 селах, в другій – 27 із 32 сіл відповідно, що складає 100 % та 84,4 % відповідно [187, арк. 40 – 47, 58 – 70]. В Овручського повіту, в зазначений період, було створено 40 комітетів незаможних селян [457, с. 33]. Однак, відсутність всієї повноти інформації не дозволяє з впевненістю говорити про тотальне виникнення комітетів незаможних селян на території Волинської губернії, особливо в її західній частині. Комнезами складались із 1 – 3 членів, на чолі з головою [187, арк. 45, 66].

Серед чисельних функцій низової ланки ієрархії більшовицьких органів влади комнезами теж брали участь в боротьбі з бандитизмом. Зокрема, на вимогу вище стоячих органів комнезами мали мобілізувати своїх членів формуючи з них озброєні загони. “Лишень за самої дієвій участі незаможника може бути досягнута поразка і економічне роззброєння всесильного українського куркуля” [576, с. 23]. Зокрема, їх залучали до хлібної розверстки, конфіскації землі у куркулів і до агітаційної роботи на мітингах, зборах.

Місцеві ревкоми комплектувались із надісланих представників ЦК КП(б)У та РКП(б), місцевих комуністів і безпартійних громадян лояльних до радянської влади. Однак, зустрічаються повідомлення про брак хороших

кадрів. Хотешівський волосний ревком інформував Ковельський повітревком, що "...в цій волості людей здібних і свідомих дуже мало" [177, арк. 54 – 54 зв.].

Одним з пріоритетних завдань нової влади було розширення мережі осередків КП(б)У, а де їх не було формування таких. Цей процес скеровували надіслані з Житомира, Києва та Харкова члени КП(б)У, а також члени ВКП(б). Зокрема, міський ревком у Луцьку очолив Мохов, повітовий комітет КП(б)У – Могильний, а з 8 вересня – Клименко, місцевий комуніст В. Смолін очолив повітовий комітет комсомолу [457, с. 32]. Із поверненням до Житомира відновленого губернського партійного комітету КП(б)У, секретар І. Врона розпочав заходи щодо повернення евакуйованого до Харкова партархіву, в якому містилась багата інформація про партійні кадри та агентуру. Однак, це вдалось здійснити лишень у серпні 1920 р. [119, арк. 22]. Таким чином, в черговий раз ревкоми формувались практично з нуля.

Засновуються нові партійні осередки, які стають мозковими центрами радянської політики. Губпарком, за вказівкою ЦК КП(б)У, у червні – липні 1920 р. провів "чистку" партійних організацій. Безпосередньо цим займалась партійна "трійка" (оргбюро), яка розглядала справи місцевих комуністів проводячи їх перереєстрацію, переведення у статус "кандидата партії" або взагалі виключала з партії. Зокрема, після перереєстрації на 1 липня 1920 р. парторганізація КП(б)У Житомира складалась лишень із 40 членів [119, арк. 16, 20]. Це робилось в умовах гострого браку партійних кадрів у всій владній вертикалі радянських органів влади Волинської губернії, про що регулярно інформувалось губернське керівництво КП(б)У. Водночас, в умовах польського контрнаступу осіню 1920 р. Волгубпарком було зобов'язано провести мобілізацію "добровольців комуністів" [119, арк. 29].

ЦК КП(б)У намагався через різноманітні відділи місцевих губпаркомів охопити всі сфери суспільного життя регіонів, в тому числі Волині. Так, ЦК вимагав створення при Волгубпаркомі у серпні 1920 р. єврейського відділу, який мав забезпечити видавництво для Житомира та Волинської губернії щотижневої газети на їдиші [119, арк. 24], а осіню – відділ по роботі серед

жінок (Жіночий відділ), який займався пропагандою і агітацією, освітніми заходами, допомогою хворим і пораненим червоноармійцям. Для останнього, з Харкова була направлена комуністка Кац для управління місцевим відділом, а також надіслано вимогу надіслати 125 делегаток від Волинської губернії на Всеукраїнський з'їзд робітниць-селянок [119, арк. 30].

Не обходилося без внутрішніх конфліктів у партійні організації КП(б)У Волині. Член Житомирської організації Шехтер, який був залучений до партійної і радянської роботи ще до квітневого польського наступу, з приходом нових співробітників розпочав фракційну боротьбу: "...збираючи навколо себе опозиційно налаштовану по відношенню до дій Губкому і Ревкому місцеву комуністичну масу, яка підлягає перереєстрації, вносячи дезорганізацію в надзвичайно важку тут роботу партійного і радянського будівництва". З метою "оздоровлення" парторганізації І. Врона, за погодженням із членом ЦК КП(б)У та головою Київського губпаркому Дробнісом, направив Шехтера в розпорядження ЦК КП(б)У, таким чином знешкодивши внутрішню опозицію в місцевій організації КП(б)У [119, арк. 21].

Намагаючись відновити мережу КСРМ на Волині, яка була практично зруйнована під час весняного наступу польсько-українських військ 6 липня 1920 р., ЦК КСРМ ухвалив рішення про створення на Волині тимчасового губернського бюро по роботі серед молоді міста та села, під керівництвом Ю. Рушайла. Воно мало завдання в найкоротший строк відновити губернську мережу осередків. Звіт характеризував стан КСРМ на Волині влітку 1920 р. наступним чином: "Виявилось, що багато комсомольських організацій розпалося. Більшість комсомольців пішла на фронт, частина евакуювалася і залишилася працювати на місцях евакуації, а частина нестійких елементів... перелякалися і втекла з організації" [119, арк. 18]. До III-го губернського з'їзду КСРМ Волині вдалось відновити осередки в Житомирському, Овручському, Новоград-Волинському, Острозькому повітах. Так, на початку вересня 1920 р. в Житомирському повіті налічувалось 5 повітових та 25 сільських організацій КСРМ [461, с. 31]. Хоча Волинський губком звітував ЦК КП(б)У, що "робота

серед комуністичної молоді йде посиленням темпом”, але брак коштів та кваліфікованих кадрів, через непопулярність комуністичних організацій на Волині, робили структури КСРМ на Волині маргінальними та залежними від можливостей КП(б)У. Цікаво, що на III-му Волинському губернському з’їзді КСРМ у вересні 1920 р., попри те, що тривала радянсько-польська війна і була реальна небезпека захоплення Житомира польськими військами, було проведено в повному складі мобілізацію делегатів з’їзду до частин Південного фронту, які вели бої з військами Врангеля на півдні України [461, с. 32]. Таким чином, тільки-но відновлені організації фактично знову було ліквідовано.

Для забезпечення необхідного рівня пропаганди партпрацівники КП(б)У та військові інструктори по роботі в селі активно організовували мітинги, маніфестації, публічні лекції. На них велась інтенсивна обробка місцевого населення з метою роз’яснення “особливостей радянсько-польської війни” та здійснювали контрзаходи по нейтралізації польської та української (УНР) пропаганди [521, с. 10].

Через польові політвідділи і військові осередки РКП(б) і КП(б)У посилюється політична робота у самих військових частинах, через що до боротьби з дезертирством. У червні 1920 р. військові частини XII-ї і I-ї Кінної армій посилено забезпечуються друкованою літературою. У військових частинах створюються школи грамоти, політграмоти, клуби, бібліотеки, читаються лекції, проводяться мітинги та концерти.

Політвідділ XII-ї армії мав у розпорядженні потяг-типографію і потужний склад досвідчених поліграфістів, які публікували газету “Українська біднота” [521, с. 13]. У червні 1920 р. ним було надруковано більше 2,5 млн. примірників різних видань, близько 1 млн. листівок польською мовою. Окрім того, 44-а і 25-а дивізії видавали свої дивізійні газети [521, с. 10 – 11]. Аналогічно 1-а Кінна Армія мала спеціальний агітпотяг, своє видавництво, яке друкувало російськомовну газету “Красный кавалерист” та україномовну “Червону Правду”, поширювали польськомовні газети і листівки надіслані центральними органами пропаганди. Тільки у другій половині червня 1920 р. політвідділом 1-ї

Кінної Армії було поширено 86 тис. 490 одиниць газет і листівок на польській мові [521, с. 13].

Після ретельного обліку друкарень, паперу та необхідного устаткування місцеві ревкоми організують видавництво друкованих органів губерньського і повітових ревкомів [177, арк. 45]. Зокрема, у Луцьку двічі на тиждень видавалась газета “Робітничо-селянська правда”, в Житомирі – газета “Известия” (з червня 1920 р.) [119, арк. 17; 539, с. 41]. Попри це, вводиться жорстка цензура, заборонено друк газет та листівок без санкції ревкому, “свобода слова” повністю монополізується в руках більшовицької влади.

Попри скрутне становище на фронті військовими органами не було оголошено мобілізацію місцевого населення до складу Червоної Армії. Доукомплектація військових частин Червоної Армії здійснювалась на основі набору добровольців із місцевого населення. Листівка “Добровольці на фронт”, під гаслами всесвітньої революції, закликала добровольців вступати до лав Червоної Армії, оскільки: “Боротьба на фронтах з білогвардійською Польщею і Врангелем...входить у найкритичніший момент...переможе той у кого виявиться більше витримки, більше свідомості правоти своєї справи” [189, арк. 4]. У м. Ковелі таких виявилось майже 400 чоловік [539, с. 40]. Це завдання покладалось на губерньський, повітові та волосні військові комісаріати.

Волинський губерньський військовий комісар С. Філіпов використовуючи фронтову кон’юнктуру швидко налагодив мережу місцевих військкоматів. Для ефективного функціонування вони проводили: облік підлеглих за професіями та віком, колишніх офіцерів, унтер-офіцерів стройових частин, військових чиновників, артилерійських техніків, медичного та ветеринарного персоналу, зброї та військового майна зданого та вилученого у місцевого населення, коней, підвод [177, арк. 1, 42, 62; 189, арк. 10, 11, 12]. Для цього створювались спеціальні комісії, із співробітників військового комісаріату. Наприклад, лишень Ковельський повітовий військомат зареєстрував і мобілізував у вересні 1920 р. 305 чоловік командного складу [177, арк. 92 – 109]. На співробітників

Військового відділу покладался обов'язок загального військового навчання “трудящих” [335, с. 283]. Проводились польові збори на яких навчали правилам користування вогнепальною і холодною зброєю та викладали основи тактики військових дій, в першу чергу партизанського характеру.

Окрім того, створювались комісії по боротьбі з дезертирством (комдези), які були покликані попереджати, відловлювати та передавати в ревтрибунал збіглих військозобов'язаних [177, арк. 118 зв.]. Зокрема, наказ № 2 згаданої комісії в Ковельському повіті наказував: “...всіх підозрілих, безцільно блукаючих і не маючих при собі документів затримувати, опитувати і, якщо є сумніви, то таких арештовувати і відправляти в доручену мені комісію для розслідування” [189, арк. 21, 41].

Боротьба з таким масовим явищем як дезертирство була малоуспішною. Тому, радянська влада вдавалась до амністій, які в першу чергу стосувались дезертирів. Постанова IV-го Всеукраїнського з'їзду Рад про амністію від 25 травня 1920 р. передбачала звільнення від відповідальності всіх дезертирів, які добровільно з'являться до радянських органів влади. Дезертири, яких було засуджено за законом військового часу до вищої міри покарання – розстрілу, підлягали помилуванню, із заміною покарання ув'язненням терміном до 5 років. Такі громадяни переводились до штрафних частин, а після “повного розкаяння” відправлялись на фронт [335, с. 252 – 253]. Інструкція по виконанню амністії Народного комісаріату юстиції УСРР від 27 травня 1920 р. передбачала перегляд справ засуджених установами, які винесли вердикт (Ревтрибунали, Народні суди, ЧК тощо), в тому числі й дезертирів [335, с. 255].

Інша комісія – по збору і обліку зброї та військового майна зобов'язувала населення здавати вогнепальну й холодну зброю, боєприпаси, обмундирування, в тому числі військові казанки, а також інформувати про все покинуте майно виїхавших з польськими військами жителів [189, арк. 32].

Мережа волосних військкоматів створювалась шляхом направлення з повітів у волості відповідальних працівників, які разом із ревкомом створювали волосні представництва військової влади. За наказом голови волревкомів вони

поєднували свої функції з комісарськими, для ефективнішої роботи. Сюди ж, після 8 вересня 1920 р., направлялись мобілізовані колишні офіцери та унтер-офіцери, що мало зміцнити новоутворені структури досвідченими кадрами [189, арк. 20; 190, арк. 4]. Волосні військкомати направляли в повітовий центр мобілізованих військовозобов'язаних, коней, підводи з візниками, вилучену зброю, продовольство, здійснювали в селах збір білизни для потреб військкомату та частин Червоної Армії [190, арк. 4 зв.].

При повітових військкоматах, згідно наказу Наркомату військових справ РСФРР від 30 серпня 1918 р., формувались караульні роти (3 – 4 взводи з кулеметною командою), а при волосних – караульні команди [177, арк. 61; 181, арк. 37 – 38; 190, арк. 3 – 3 зв.]. Для ілюстрування особового складу цих підрозділів може слугувати коротка біографія командира караульної роти при Ковельському військкоматі Антона Ланіна. 30-річний командир до жовтневого перевороту встиг закінчити школу прапорщиків і в званні підпоручика побував командиром “батальйону смерті” в 1917 р. [177, арк. 61]. Таким чином, брак кадрів, на третьому році громадянської війни, змушував більшовиків залучати до співпраці колишніх офіцерів та унтер-офіцерів царської армії.

Для підтримання громадського спокою та боротьби з контрреволюцією при відділах управління повітових ревкомів створювались управління робітничо-селянської міліції, із загальним підпорядкуванням НКВС УСРР. На них покладалась функція охорони громадського порядку, здійснення охоронних функцій державних установ, етапування та охорона в'язнів, допомога органам ЧК, а також здійснення кур'єрської доставки пошти, супровід відповідальних працівників у сільській місцевості, оскільки телефонний та телеграфний зв'язок з волостями був практично відсутнім [183, арк. 7, 9, 31 зв.]. Так, у Луцьку вже на 6 серпня 1920 р. було сформовано батальйон чисельністю в 210 чоловік. При управлінні знаходилась повітова тюрма, де утримувались арештанти [183, арк. 1]. Повітова міліція ділилась на дільниці, які централізовано керувались Повітовим управлінням. Зокрема, при 1-ій дільниці міліції Ковельського повітревкому знаходилось 37 міліціонерів [177, арк. 27 – 28]. При

волосних ревкомах були невеликі підрозділи міліції, які повнили службу в межах волості, а також виконували роль кур'єрів до повітового центру, Також вони доставляли в повітовий центр реквізоване у селян продовольство і забезпечували різноманітні установи підводами для виконання доручень [183, арк. 22 – 22 зв., 33 – 33 зв., 35 – 35 зв.]. Зокрема, за нашими підрахунками на основі архівних матеріалів, тільки в Рожищенській волості міліція реквізувала і передала луцькій повітській особливій продовольчій комісії 47 пудів рису, 20 пудів 7 фунтів солі, 12 пудів 10 фунтів жита, 1 пуд 15 фунтів цукру-піску, 37 фунтів оселедця, 27 фунтів свинини, різний одяг, гас, цвяхи для підков тощо [183, арк. 8, 10, 12, 13, 14, 17].

Однак, нашвидкоруч сформовані загони міліції своїми зловживаннями часто спричиняли чисельні скарги громадян. Радянською владою визнавалось, що “...нарікання і скарги на міліцію, які звинувачують її в грубості, насильстві, хабарництві, здирництві, злочинній бездіяльності...На жаль часто ці обвинувачення не позбавленні підстав” [229, арк. 17]. Внаслідок цього НКВС УСРР наказував губернським управлінням робітничо-селянської міліції, начальникам міської та повітової міліції вести енергійну боротьбу з цими проявами, які здійснювали “малодушні шкурники і буржуйчики”. Для цього проводились чистки особового складу міліції спеціальною комісією, за участі військового комісара та представника партійного комітету КП(б)У [229, арк. 18 – 18 зв.].

Низька ефективність міліційних загонів радянської влади була викликана нерегулярною платнею і важким матеріальним становищем міліціонерів. Тому, покращення їх забезпечення та активна політична пропаганда мали вирішити проблему із місцевими збройними загонами радянської влади, що мало знизити рівень бандитизму та політичного повстанського руху [573, с. 23].

Окрім звичайної міліції створено залізничну міліцію, яка виконувала завдання по забезпеченні громадського порядку на залізничних станціях і вела охорону залізничної інфраструктури. З початком наступу польсько-українських військ на Київ у квітні 1920 р. РНК УСРР прийняла постанову від 15 травня

1920 р. за якою залізнична міліція в оперативному плані тимчасово перепідпорядковувалась військовим начальникам оборони залізничних ділянок [335, с. 251]. Метою таких заходів було максимальне використання залізничних шляхів в інтересах Червоної Армії.

Наявність значних військових сил дозволило Волгубревкому і начальникам тилу XII-ї і 1-ї Кінної армій розгорнути значні операції по знищенню повстанської мережі в регіоні. Ще у квітні 1920 р. РНК УСРР та РВР затвердили “Положення про управління тилами Південно-Західного фронту” згідно якого до боротьби з повстанським рухом активно залучався весь радянський та партійний апарат [576, с. 5]. Доцільність таких заходів трактувалась військовою потребою упокорення тилкових районів для налагодження ефективного забезпечення армії всім необхідним: “Необхідно, щоб радянська влада пустила глибоке коріння повсюди, де ще не викоренено отаманщину” [576, с. 29].

Про розмах повстанського руху говорять факти існування цілих так званих “чорних волостей” – вогнищ повстанського руху. Зокрема, з червня 1920 р. на межі Волинської та Київської губерній активізують свою діяльність загони отамана Ю. Мордалевича, які були створені за наказом ЦК УПСР [317, с. 254]. Більшовики констатували неефективність своїх каральних військових загонів у боротьбі з Ю. Мордалевичем, які “нічого окрім виснаження себе не досягають” [576, с. 8]. Робився наступний висновок: “Випадкові удари не вб'ють бандитизму” [576, с. 30].

Для успішної боротьби з повстанським рухом рекомендувалось: жорсткий контроль органів радянської влади на місцях; згуртування лояльних селян навколо комнезамів; створення осередків КСРМ; виловлювання дезертирів; роззброєння населення; ретельна опіка сімей червоноармійців і загиблих від повстанців; взяття заручників і матеріальна експлуатація куркулів; широка культурно-просвітницька робота з селянами, із залученням повстанців які добровільно здались тощо [576, с. 20 – 22]. Стосовно населення, де були активні повстанські загони, дозволялось застосовувати “попереджувальні

заходи”: взяття заручників з авторитетних селян, застосування кругової поруки при покаранні за вчинену шкоду [576, с. 22].

Поразки Червоної Армії на польському фронті осіню 1920 р. з новою силою розпалили селянські повстання на Волині, які сподівались продовження наступу українсько-польських військ на Київ. За інформацією розвідки армії УНР такі повстання “не дають можливості вивозити комуністам хліб” [360, с. 181]. Але прелімінарний мир більшовиків із II Річчю Посполитою та поразка армії УНР дозволили владі УСРР зосередити війська для боротьби із повстанським рухом і завдати йому поразки.

3.2. Діяльність репресивних органів радянської влади на території Волинської губернії

Використовуючи революційний досвід Росії та України для боротьби із “класовими ворогами” в середині березня 1919 р. було створено Волинську губернську надзвичайну комісію (Волгубчека). У декреті № 7 “Про організацію Всеукраїнської надзвичайної комісії” зазначалось: “З метою планомірної боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і посадовими злочинами” [355, с. 10]. Хоча Губернські ЧК створювались при Відділах внутрішніх справ, вони були підвітні безпосередньо губревкому. Завданням карального органу було: боротьба з контрреволюцією та спробами опору “диктатурі пролетаріату”, припинення проявів спекуляції, попередження та ліквідація проявів саботажу в усіх сферах суспільної діяльності, покарання службовців радянських органів влади за прояви корупції та зловживання посадовим становищем.

Першим головою Волинської губернської надзвичайної комісії (Волгуб ЧК) був Василь Валявко, наступником був М. Шуф. Але найбільший розмах діяльності волинської ЧК припадає на головування Михайла Кручинського. Його заступником був А. Ротенберг, секретарем – Губатий. М. Кручинський в 1919 р. поєднував посади голови Волгубчека та керівника Волинського губернського революційного ревкому (Волгубревкому). У червні

1919 р. він теж виконував обов'язки секретаря Ради народних комісарів УСРР, а після наступу військ Дієвої армії УНР на Київ, очолював Тимчасовий військово-революційний комітет на Волині.

У перші місяці функціонування весною 1919 р. Волгубчека значну увагу приділяла застосуванню репресивних практик проти категорії так званих “колишніх” – офіцери імператорської армії, держслужбовці органів влади всіх небільшовицьких урядів, промисловці, купці, великі землевласники, вище духовенство всіх віросповідань. За нашими підрахунками в період з березня по серпень 1919 р. серед 44 встановлених осіб жертв більшовицького терору Волгубчека були наступні професійні категорії: 7 колишніх царських офіцерів, 6 міліціонерів, 7 службовців попередніх урядів, 11 міських жителів м. Житомира (без встановленої професії), 7 селян навколишніх сіл, 2 священники православного обряду, 1 ремісник. В це число теж входять 3 жінок, які постраждали через близькі родинні зв'язки з “контрреволюціонерами” [533, с. 64 – 69]. Окрім того, іноземний відділ Наркомату внутрішніх справ УСРР наказував під час реєстрації в іноземців вилучати всі документи, які посвідчують особу натомість видаючи посвідчення терміном на 3 місяці [229, арк. 16]. Це мало перешкоджати шпигунській діяльності та допомогти в утриманні під безпосереднім контролем іноземних підданих, які в разі зміни політичного становища могли бути взяті в заручники, як це було з польськими підданими в Москві та інших місцевостях під контролем більшовиків у 1919 – 1920 рр. [347, с. 33]

У зв'язку з ліквідацією більшовицькою владою всієї попередньої законодавчої бази, органи “ нової влади ” здійснювали правосуддя на підставі “ революційної совісті ” та “ революційної доцільності ” [533, с. 11]. Зокрема наказ № 2 житомирської надзвичайної комісії (ЧК) від 20 березня 1919 р. зазначав: “ Довідома Надзвичайної комісії дійшло, що залишені білогвардійці з гетьманської і петлюрівської армій та буржуазія ведуть злісну вуличну агітацію проти робітничо-селянської радянської влади. [Тому] Наказую секретним агентам “ Залізного загону Надзвичайної комісії ” розстрілювати на місці всіх

контрреволюціонерів, спекулянтів, саботажників і бандитів, викритих в агітації” [533, с. 61]. Це створювало серйозний ґрунт для сваволі та самочинства волинських чекістів, які отримали в свої руки необмежену владу.

Для контролю за колишніми військовослужбовцями, штабними і комендантськими чиновниками передбачалась їх обов’язкова реєстрація в бюро надзвичайної комісії. Окрім переслідування класових ворогів, які вели антирадянську агітацію, Волгубчека забороняла всі несанкціоновані нею збори, наради та мітинги. Також встановлювалась комендантська година з 10 годин вечора до 6 годин ранку. Для тих хто не мав посвідок від радянських органів влади, санкціонованих ЧК, з правом на пересування в такий час доби, передбачався арешт та суд за порушення розпорядження радянської влади. Встановлювався ультимативний строк здачі холодної та вогнепальної зброї протягом 24 годин для жителів Житомира. У разі виявлення останньої в разі несподіваного обшуку “будуть застосовуватись безжалні розстріли” [533, с. 61]. Такі ж завдання виконували повітові ЧК, які формуються з весни 1919 р. Зокрема, слідча комісія Дубенського ВРК була сформована у кінці травня 1919 р. [230, арк. 10].

Практично повний доступ до всієї таємної інформації органами ЧК, через особливі завданнями, які покладались на чекістські органи, сприяв тому, що через Інформаційний відділ повітових ЧК здійснювався обмін секретною інформацією між губернськими органами влади та місцевими революційними комітетами [229, арк. 35 – 36].

ВолгубЧК, як і Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУЧК), підпорядковувались Всеросійській Надзвичайній Комісії (ВЧК) та виконували її вказівки. Саме тому, на перших порах, волинський репресивний орган діяв за інструкціями розробленими російськими колегами, які не враховували відмінні національні, соціально-економічні та культурні умови Волинської губернії. Зокрема, реалізація більшовицької політики на місцях зіткнулось із нерозумінням місцевого населення. 6 липня 1919 р. реалізуючи атеїстичну програму та намагаючись зменшити вплив духовенства на населення у

Новоград-Волинську підрозділ Червоної Армії здійснив напад на одну з міських церков. Приводом до нападу стало звинувачення священнослужителів у антирадянської агітації. З метою залякування червоноармійці відкрили вогонь із вогнепальної зброї по прихожанах, які перебували в церкві під час богослужіння. Наслідком інциденту став стихійний виступ жителів міста та навколишніх сіл (загалом близько 3 тис. чоловік) проти підрозділу більшовиків (500 військослужбовців). Повстання підтримали партизани загону отамана Д. Соколовського, що забезпечило перемогу та вигнання більшовицької влади. Владу у місті очолив колишній царський полковник Погорелов, якому не вдалось попередити єврейський погром вчинений розлюченою юрбою та повстанцями на ґрунті переконання, що більшовизм є явищем євреїв-комісарів, які хочуть поневолити християн. Жертвами погрому стало близько 700 місцевих єврейських мешканців. З метою уникнення надалі схожих ексцесів, на пропозицію єврейської громади, владу у місці перебрав інший царський офіцер – підполковник М. Модестов, якому вдалось залагодити конфлікти на конфесійному та національному ґрунті. Згодом він зайняв посаду міського коменданта Корця, який також уник єврейських погромів та пограбувань. Однак, після арешту М. Модестова більшовиками в середині 1919 р. колегія Волгубчека засудила його до розстрілу, як учасника антирадянського повстання [533, с. 12].

При відступах Волгубчека вдавалась до не менш жорстоких методів. Співробітники ЧК брали в заручники всіх авторитетних та інтелігентних жителів місцевих громад, щоб таким “живим щитом” мати змогу захиститись або обміняти заручників на полонених-більшовиків. Так, за повідомленням житомирської газети “Волынская заря” від 21 серпня 1919 р. більшовики при відступі з Житомира взяли в заручники 22 місцевого жителя, серед яких були 6 жінок. В той самий час в Острозі було взято в заручники 3 жителів міста [533, с. 62]. Таку практику радянські репресивні органи застосовували й протягом 1920 р. [576, с. 22].

Важливим елементом репресивних заходів Волинської губчека була боротьба з економічними зловживаннями. З початку 1919 р. влада УСРР оголошувала, що буде застосовувати “рішучі і безпощадні заходи по викоріненню спекуляції” [355, с. 3]. Але це було нелегкою справою, оскільки за висловом голови губревкому Ф. Маслюка влітку 1920 р. “Житомир майже весь складався із спекулятивних елементів і контрреволюції...” [119, арк. 2]. Жорсткі заходи щодо спекулянтів в умовах жорсткої харчової кризи були малоефективними.

Потрібно виокремити образ постраждалих від репресивних заходів Волгубчека в роки радянсько-польської та громадянської війн. За далеко неповними даними, наведеними виданням “Реабілітовані історією” по Житомирській області, жертвами більшовицьких репресій стали: у 1918 р. – 7 чоловік (всі розстріляні); 1919 році – 110 чоловік (22 розстріляно, 7 позбавлено волі на термін від 1 до 10 років, вислані – 2, помер під час слідства – 1, інші види репресій – 4, припинено справи щодо 74 осіб); 1920 році – 116 чоловік (23 розстріляно, 21 чоловік позбавлено волі на термін від 1 до 10 років, вислані – 2, інші види репресій – 8, припинено справи щодо 62 чоловік). Для порівняння масштабів репресивних заходів, автори таблиці приводять наступні дані: жертвами радянського терору у 1921 р. стали 34 чоловік, а в 1922 р. – 29 осіб [533, с. 52 – 53]. Хоча тільки аналіз документів наведених у цьому ж виданні свідчить, що у березні – серпні 1919 р. на території міста Житомира органами місцевої ЧК було вбито щонайменше 69 чоловік. Житомирська газета “Громадянин” у серпні 1919 р., коли місто зайняли війська Галицького корпусу полковника Вольфа, оприлюднювала списки жертв “червоного терору”. На основі матеріалів по захороненнях на вулиці Іларіонівській №№ 6 і 8 та метричній книзі за серпень 1919 р., можна встановити особи 43 жертв терору. Решта 26 залишились не встановленими [533, с. 64 – 69]. Тільки ці дані більші від наведених у 3 рази, хоча залишаються невідомими кількість тіл знайдених у саду маєтку барона де Шодуар.

Автор статті “Чрезвичайка” в газеті “Громадянин” від 28 серпня 1919 р. так передає атмосферу панічного жаху жителів Житомира, щодо репресій більшовиків: “...люди боялись підійти до того місця і тільки шепотіли десь у куточку, бо скаржитись нікому було. Треба було пильно слідкувати за собою, щоб часом шпиг не підслухав, а такий траплявся майже на кожному кроці”. Атмосфера під час відвідин приміщень ЧК була не краща: “Хто вертався звідти, був дуже схвилюваний, а деякий навіть із слізьми на очах, і не міг спокійно передати Вам того страхіття, яке йому довелось побачити на місці” [533, с. 64]. Експертизу проводила спеціальна комісія по розслідуванні діяльності ЧК у складі: чотирьох слідчих по особливо важливих справах від окружного суду, представники міського самоврядування, а також по два представника місцевих національних громад. Медичну експертизу здійснював міський лікар Ігумнов. Аналіз результатів роботи комісії дають дійти наступних висновків: середній вік 2/3 жертв репресій складав 26 – 50 років, хоча трапляються особи до 18 років та старші 60 років. Більшість ідентифікованих тіл належали жителям міста Житомира та селянам навколишніх повітів. Присутні теж особи, які можуть бути жителями Овруча, Чуднова, Шепетівки та близьких населених пунктів повітів Київської губернії (Сквира, Коростишів). Цікавим моментом, є час видачі співробітниками ЧК тіл місцевих жителів для поховання родичам. Із відомих 11 випадків, 8 тіл видавались рідним протягом 2 тижнів з моменту смерті в’язня. Хоча зафіксовано випадок громадянина А. Піхтугова, вбитого 2 травня 1919 р., а тіло для захоронення видане лишень 20 серпня, тобто через 112 днів після смерті.

Відновлення радянської влади у кінці 1919 р. на Волині не обійшовся без відновлення органів ЧК. Зокрема, з грудня 1919 р. Волинська губерньська ЧК займалась розслідуванням справи “Волинської революційної ради” під керівництвом Данченка. Справа отримала політичне замовлення КП(б)У з метою викривлення та дискредитації діяльності політичних опонентів, в даному випадку “боротьбистів”. Тому, слідча губерньської ЧК Міхайлова передала її під юрисдикцію Цупчрезкому та його керівника В. Манцева. Відомим є випадок

взяття заручників співробітниками ЧК, серед яких були й евакуйовані з Житомира працівники Волгубчека, при відступі в травні 1920 р. з Києва з числа відомих українських і польських громадських діячів [317, с. 358].

Наступ влітку 1920 р. 1-ї Кінної армії, який дозволив повернутись більшовикам на Волинь. Першочергово у Житомирі, а згодом у повітах, було реанімовано більшовицькі органи примусу [119, арк. 14]. Найпекучішою була справа ліквідації повстанського руху. Чекіст Р. Ейдемман так підкреслював роль органів ЧК та ОВ у боротьбі з селянськими повстанцями: “Посилити до крайнього напруження роботу органів чека та особих відділів, з обов'язковим об'єднанням такої. До агентурної роботи залучати незаможних селян” [576, с. 24]. Чекістські органи мали виконувати підготовчу роботу по знищенню повстанських загонів. Зокрема, виявляти їх чисельність, озброєння, керівний склад, кадровий ресурс, райони базування, мережу матеріального забезпечення загонів [576, с. 30].

Окрім позасудових чекістських органів репресивну діяльність в рамках визначених їм функції здійснювали органи юстиції. Слідчі відділи ЧК та міліція здійснювали досудове розслідування з наступною передачею справи підсудного судовій владі, яка радше виконувала рішення партійних комітетів КП(б)У, ніж керувалась буквою закону. Революційні трибунали здійснювали судівництво стосовно особливо небезпечних злочинів проти держави (контрреволюційна та політична діяльність, саботаж, дезертирство, спекуляція у великих розмірах). Зокрема, на території Волинської губернії влітку 1919 р. функціонував військово-польовий трибунал, у складі 3 членів і секретаря. Головою трибуналу був В. Лебедев, членами Дубровінський, І. Бобров, а секретарем Шпічук [195, арк. 1]. У кінці 1919 р. ці повноваження виконували: голова Філіпов, члени Морозов, Бобровіч, секретар Маслій [194, арк. 19].

Натомість мережа народних судів здійснювала розгляд справ цивільно-правового і кримінального характеру (майнові спори, розлучення, розбійні напади кримінального характеру, вбивства на побутовому ґрунті). В справах дрібного характеру практикувались публічні засідання суду. Для демонстрації

змагальності судового процесу існували інститути особливих народних слідчих, які займались вивченням справ отриманих від слідчих органів досудового характеру. В менш важливих справах використовували народних слідчих [335, с. 255]. Для захисту в судах передбачалась участь державного захисника. Існувала практика відпуску підслідного додому на підставі підписки про невіїзд при наявності клопотання ревкому, профспілки, домкому або сільревкому [194, арк. 4 зв.].

На повітовому рівні формувались юридичні відділи при повітревкомах, які виконували роль місцевих судових органів першої інстанції. Про нехтування верховенством права більшовиками свідчить те, що судова гілка влади створювалась практично в останню чергу. Прикладом такої ситуації є обіжник Наркомату юстиції УСРР опублікований у № 136 “Известиях” ВУЦВК і Харківського губвиконкому від 4 червня 1920 р. В ньому констатовувалась ситуація, коли “адміністративні установи втручаються в діяльність революційних трибуналів і народних судів, скасовуючи й не виконуючи їхні присуди і постанови” [335, с. 303]. Визнавалось, що це підриває значення та авторитет судової влади. Натомість, згідно “Положення про суд” такі установи і співробітники підлягали до притягнення до судової відповідальності [335, с. 303].

Важка продовольча ситуація спонукала громадян до ведення спекулятивної торгівлі харчовими продуктами. Так, під час обшуку в помешканні житомирянина Мойсея Гехтмана було конфісковано 4 пуди солі, 5 пудів житньої муки та близько 500 коробок сірників. Внаслідок розгляду справи Волинським губревтрибуналом обвинувачуваному було винесено покарання у вигляді 6-и місяців громадських робіт [194, арк. 5, 33].

В умовах активних бойових дій особливої гостроти набуло питання боротьби з дезертирами. На Волині були створені губернська та повітові комісії по боротьбі з дезертирством, які оперували загороджувальними загонами на шляхах сполучення, з метою виявлення таких категорій правопорушників. Судові органи намагались досить жорстко карати дезертирів, які ухилялись від

виконання військової служби або від трудової мобілізації. Зокрема, військовослужбовець Євсей Гершман, 8 червня 1919 р. добровольцем вступив до 1-го радянського полку особливого призначення. Під час руху ешелону його частини 7 серпня він самовільно відлучився до рідних у м. Овруч, щоб повідомити родину про зникнення брата. Вже 12 серпня Є. Гершман був затриманий на вокзалі співробітниками Овручської повітової комісії по боротьбі з дезертирством. За вироком Волинського губревтрибуналу дезертира було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу протягом 24-х годин [195, арк. 1, 3 – 3 зв., 4].

З метою розвантаження пенітенціарної системи радянська влада вдавалась до амністій. Передбачалось створення в губернських центрах тимчасових комісій з перегляду справ всіх ув'язнених і заручників. Такі комісії формувались із представників Губревкому, Губчека або армійських ОВ, а також ревтрибуналу чи розподільчої комісії карного відділу Наркомату юстиції. Зокрема, рекомендувалось при розгляді справ про “політичний бандитизм” дотримуватись принципу соціальної поблажливості до підсудних з категорій бідняків, як до “жертви свого невігластва і куркульського засилля” [576, с. 22]. IV-й Всеукраїнський з'їзд Рад від 22 травня 1920 р. оголосив постанову “Про амністію різних категорій злочинців” в якій зазначалось: “В напруженій боротьбі з ворогами пролетаріату Робітничо-Селянський Уряд змушений застосовувати строгі, часом безпощадні міри”. За нею передбачалось: дострокове звільнення з місць ув'язнення засуджених строком до 5-и років, в тому числі з відомчих тюрем ЧК, за виключенням тих осіб “котрі засуджені або обвинувачуються в участі в змові проти Радянської влади і в допомозі партіям і групам, які поставили собі за мету узброєну боротьбу проти Радянської Влади” [335, с. 252]. Також не підлягали амністії громадяни звільнення яких “може заподіяти шкоду інтересам Республіки”. Таким чином, активні учасники боротьби з радянською владою не підпадали під амністію.

Інструкція Наркомату юстиції УСРР чітко зазначала, що до числа амністованих також не зараховувались “...представники польської буржуазії і

шляхти, котрі згодом можуть бути обміняні на робітників і селян, комуністів і радянських співробітників, захоплених польською шляхтою...” [335, с. 256]. Рекомендувалось комісіям з перегляду справ при розгляді вироків засуджених керуватись “революційною і соціалістичною правосвідомістю та інтересами пролетарської революції” [335, с. 255]. Таке широке формулювання створювало можливості для зловживань. Також амністія не торкалась характеру судимості ув’язнених, відновлення їхніх політичних та інших прав, а також повернення конфіскованого майна чи грошей [335, с. 254]. Таким чином, використання судових органів у політичних цілях не мало нічого спільного з верховенством права та рівності всіх верств суспільства перед законом.

Отже, наведені факти яскраво свідчать, що масштаб діяльності репресивних органів набув досить широких розмірів, хоча й не досяг зразків, які здійснювались співробітниками чека в 1919 р. у Києві чи в кінці 1920 р. на території Криму.

3.3. Економічні та соціальні експерименти більшовиків

Економічна політика більшовиків в Україні була в березні 1919 р. визначена на VIII-у з’їзді РКП(б). Зокрема, прийнято другу партійну програму, яка передбачала перебудову виробничих відносин на основі націоналізації приватної власності або її колективізації, з метою створення планової економіки [489, с. 6, 16]. Вслід за колегами з РСФРР, маніфест Тимчасового робітничо-селянського уряду більшовиків України декларував, що всі фабрики, заводи, банки, торгівельні підприємства, рудники, каменоломні оголошувались власністю “українських трудових мас”. Передбачалось введення негайних заходів по відновленню залізниць, роботи фабрик і заводів, функціонування шахт. Приватні власники підприємств зобов’язувались передати їх органам радянської влади. Зарплатня робітників мала підвищитись до норм встановлених більшовиками в Росії [355, с. 3]. Проте інфляція в РСФРР була настільки високою, що “висока” платня російського робітника була насправді

меншою за аналогічну платню в Українській державі П. Скоропадського. Але про це більшовики воліли мовчати.

Першими заходами більшовицьких ревкомів були: облік та націоналізація власності підприємців та землевласників, які втекли з наближенням Червоної Армії пам'ятаючи кінець 1917 – початок 1918 р.; введення 8-годинного робочого дня у всіх державних установах та підприємствах; організація охорони лісів від самовільного вирубування селянами, що вже було обмеженням задекларованих гасел. Але головним напрямом їхньої роботи було забезпечення всім необхідним військових частин Червоної Армії [477, с. 111].

З відновленням радянської влади на значній території Волині в кінці 1919 р. пріоритетним напрямом в її діяльності залишалася відбудова промисловості. Тому, 17 січня 1920 р. співробітники губревкому організовано з'їзд працівників цукрової промисловості, який висловив підтримку радянській владі та її соціально-економічним перетворенням. Саме тому, весною 1920 р. у Житомирі першочергово було відновлено роботу місцевої електростанції та шкіряного заводу [477, с. 113]. Схожі процеси відбувались у всіх місцевостях зайнятих Червоною Армією протягом 1920 р.

Однак уникнути деструктивних процесів у господарчій сфері не вдалось. Зумовлені перебігом громадянської війни та радянсько-польського конфлікту мобілізації робітників до лав Червоної Армії та продовольчих загонів сприяло великим втратам серед кваліфікованих робітників промисловості. Інша частина робітництва, під тиском проблем з продовольством, була змушена переїхати в сільську місцевість, щоб прогодувати себе та свої сім'ї. Руйнування системи господарства привело до зупинки всього промислового виробництва. Через відсутність поставок промислової сировини та недосяжність ринків збуту промисловість перебувала у стані колапсу [489, с. 6]. Окрім цього, більшовики сприяли відбудові галузей господарства, які мали значення для ведення бойових дій, як то військово-промисловий комплекс, залізничний транспорт, електроенергетика тощо.

Волинський губернський комітет КП(б)У у звіті про роботу за червень 1920 р. констатувало не чисельність промислового робітництва Волинської губернії [119, арк. 17]. Це було наслідком військових дій Першої світової та громадянської воєн з чисельними мобілізаціями та евакуаціями професійних кадрів. Окрім важких наслідків від бойових дій Першої світової війни, регіон потерпав від економічної блокади країн Антанти більшовицьких республік та УНР, яка перешкоджала надходженню будь-яких товарів, в тому числі гуманітарних вантажів [623, s. 20 – 21]. Не сприяв цьому й низький освітній рівень населення Волині, оскільки тільки 30 % мешканців були писемними [608, s. 23]. Тому, в галузі промисловості з перших днів радянська влада розпочала ретельний облік всіх ресурсів, ввівши режим жорсткої економії. Однак, гострий брак готівкових грошей для розрахунку з працівниками погіршували стан міського населення. У зв'язку з цим у червні – липні 1920 р. Волинський губревком практикував видачу платні продуктами харчування, зокрема цукром [199, арк. 4].

Створені при губревкомі та повітревкомах відділи народного господарства, згодом перетворені на ради народного господарства, брали на облік промислову продукцію, вироби з металів, поліграфічний папір, фабрикати, будівельні матеріали, шкіру та вироби з неї, алкогольні напої тощо [177, арк. 71, 74]. Не останню роль в цьому процесі відігравали військові установи. Згідно розпорядження надзвичайного уповноваженого Ради робітничо-селянської оборони з постачання Червоної Армії від 14 травня 1920 р. для території України створювався рада військової промисловості півдня Росії (Промвійськрадпівдня), яка мала "...узгодити і з'єднати всю військову промисловість південного-заходу Росії". У зв'язку із бойовими діями на польському фронті наказувалось: "Праця повинна провадитись з усією напруженістю й найбільшою продуктивністю...", щоб забезпечити війська зброєю, інженерним, автомобільним і обозним обладнанням [335, с. 259 – 260]. Промвійськрадпівдня збирав всю інформацію про роботу військових підприємств і виробництва, яке можна було використати у військових цілях.

Місцевим радам народного господарства ставилось завдання максимального сприяння армійським структурам. Так, на початку вересня 1920 р. інспектор надзвичайного уповноваженого із забезпечення армій Південно-Західного фронту по Волині Кронський дав вказівку голові Ковельського повітревкому Карпеко розпочати завантаження в ешелони надлишків сировини, матеріалі та фабрикатів для відправки до Житомира. Для цієї операції залучалась трофейна комісія 253-го полку XII-ї армії [177, арк. 30]. Також, керівництвом Луцького повітового управління комунального господарства було видано розпорядження наступного змісту: “Вимоги всіх військових і цивільних установ...мають виконуватись в день їх отримання” [178, арк. 16]. Таким чином господарські потреби цивільної промисловості не брались до уваги.

Такий стан речей змушував радянську владу заохочувати робітників переходити до кустарного виробництва товарів широкого вжитку, які користувались шаленим попитом на “чорному ринку” [335, с. 281].

Одним з ключових елементів політики “воєнного комунізму” була тотальна реєстрація кваліфікованих кадрів. Так, згідно декрету РНК УСРР від 5 червня 1920 р. “Про реєстрацію статистичних сил УСРР” викладачі, студенти, статисти, які проживали на території радянської України підлягали реєстрації для подальшого залучення до праці радянською владою [335, с. 311 – 313]. Такі реєстрації проводив підвідділ реєстрації і розподілу робочої сили губернського комітету праці в рамках проведення трудової мобілізації. Особи, які підлягали трудовій повинності, для чого взяті на облік, прирівнювались до військовослужбовців [355, с. 315]. ВУЦВК так визначав пріоритетність завдань по трудовій мобілізації: “...накази в справі загальної трудової повинності прирівнюються до наказів військового відомства і мають виконуватись з такою ж швидкістю і точністю, як і накази Військового Комісаріату” [355, с. 281]. Мобілізації “нетрудового населення” були спрямовані на залучення цих категорій до громадських робіт [177, арк. 62].

За таким же принципом здійснювався облік шевців, чоботарів, кравців, технічних працівників, інженерів, бухгалтерів, касирів, діловодів, кооператорів, які здійснювались відділами управління повітових ревкомів. Крім того, обліку підлягали всі їхні знаряддя праці [177, арк. 28 а]. Тому, ухилення від трудової повинності кваліфікувалось на рівні з дезертирством, для чого було запроваджено термін “трудове дезертирство” [335, с. 288]. Боротьба з ним покладалась на сільські та волосні ревкоми.

Не обійшли увагою більшовики й жінок. Постановою Головного комітету праці РСФРР та Всеукраїнського комітету праці “Про участь Відділів робітниць у роботі Компраць” виданого 29 травня 1920 р. відділ по роботі серед жінок (жіночий відділ) при ЦК КП(б)У (перший керівник Конкордія Самойлова, з осені 1920 р. – Варвара Мойрова [668, с. 343, 504]) делегував своїх представниць у губернські органи праці, які репрезентувала “думку відділу по усіх питаннях участі жінок у трудовій повинності” [335, с. 261]. Робота відділу по роботі серед жінок мала сприяти агітаційно-пропагандистській діяльності відділів праці (компраці) щодо активного залучення жінок до роботи в радянських органах влади та на виробництві. Крім того, жіночі відділи активно брали участь у мітингах, конференціях на яких закликали жінок до активної участі у діяльності радянських органів. З пропагандистською метою жінок активно залучали до поширення газет, брошур, листівок, в тому числі в сільській місцевості. Важливою роллю жінвідділу була в поширення писемності серед жінок Волинської губернії, з огляду на те, що вони поступались у рівні освіти чоловікам. Дані, за дещо пізніший період 1926 р., свідчать, що писемні україномовні жінки у містах склали 54 %, а в селах 47 %, тоді як це число серед чоловіків складало 60 % та 65 % відповідно [566, с. 89].

Загалом робітники, як і інші верстви населення Волині, були невдоволені соціальною політикою більшовиків. Голод, безправність, часті реквізиції та беззахисність перед ЧК, робили обіцяну з 1917 р. більшовиками модель не більше ніж примарною ілюзією. Постанова відділу праці Тимчасового

робітничо-селянського уряду “Про найм робітників і службовців” визначала, що працевлаштування здійснювалось лишень через міські біржі праці [355, с. 15]. Вона ж ліквідувала працевлаштування через посередників чи агентів, що не сприяло відновленню звичного укладу життя.

Тільки завдяки примусовій мобілізації трудових ресурсів та більшовицькому винаходу “суботників” і “недільників” забезпечувався збір продрозкладки, мобілізувалось населення для відбудови мостів, залізничних станцій, шосейні та залізничні шляхи сполучення. Розподіл робіт здійснювало спеціально створене Бюро комуністичних недільників [178, арк. 14]. Від таких надурочних робіт, які не оплачувались, не звільнялись навіть співробітники радянських установ, які працювали у неділю [178, арк. 14].

Стан промисловості безпосередньо залежав від функціонування транспортної мережі регіону. Станом на кінець 1920 р. протяжність залізниць західної частини Волинської губернії складав близько 800 км. [608, s. 16]. Більшість шляхів сполучення були зведені російською владою до Першої світової війни. Руїнування воєнного періоду серйозно позначились на стані доріг, наслідком чого став їх незадовільний стан у 1919 – 1920 рр. Окрім того, їх військово-стратегічний характер не враховував локальні господарські потреби регіону, зразком чого була залізниця Бердичів – Рівне – Ковель, яка забезпечувала постачання російських прикордонних фортець. Залізниці Волинської губернії не мали розгалуженої мережі, а деякі залізничні станції знаходились досить далеко від населених пунктів. Так, від Луцька і Кремянця станції знаходились на відстані 3 км., Клевани – 4 км., Дубно – 6 км., Острога і Олики – 12 км., а деякі волосні центри до 60 км. [485, с. 86; 608, s. 17] Розгалуженість залізничної мережі Волинської губернії була найнижча серед українських губерній Російської імперії. Зокрема, майже 50 % залізниць західної частини Волині зосереджувалась в Ковельському повіті [608, s. 17].

З огляду на стратегічне значення транспортних артерій Волині для військових дій велика увага приділялась залізниці. Вказівка Народного комісаріату шляхів сполучення УСРР від травня 1919 р. рекомендувала вважати

залізничне майно, будівлі та інвентар екстериторіальними і таким, що не підлягають реквізиціям. Майно контрагентів, які співпрацювали із залізницею, мали взяти на облік місцеві ревкоми [229, арк. 13]. Однак, наступ військ Директорії влітку 1919 р. перешкодив планам радянської влади по впорядкуванню транспортної інфраструктури.

Ситуація із шосейними дорогами була не кращою. Станом на 1 квітня 1924 р. польська адміністрація зафіксувала протяжність автодоріг на заході Волині в розмірі 3 тис. 924 км. З них лишень 122 км. (3,1 %) були із твердим покриттям, решта – ґрунтові, які могли експлуатуватись лишень в суху погоду. Для порівняння, протяжність шляхів з твердим покриттям у Львівському воєводстві складала 5 тис. 261 км. (81,1 %), а Тернопільському – 3 тис. 150 км. (94,8 %) [485, с. 88 – 89].

З приходом більшовиків ревкоми взяли під свій контроль обслуговування та ремонт транспортної інфраструктури. Так, у липні 1919 р. Рівненська рада народного господарства зафіксувала потребу для будівництва і ремонту мостів суму в розмірі 373 тис. 595 руб., відбудову шосейних і залізничних шляхів 428 тис. 513 руб. Потрібно зауважити, що у Рівненському повіті на 1919 р. було 443 мости, з яких лише 172 було спайної конструкції [231, арк. 1 – 1 зв., 8 зв.]. В своїй доповіді шосейно-дорожній підвідділ зазначав: “Політичні та економічні умови останніх п’яти років підірвали під корінь дорожнє господарство повіту. Через близькість військових дій довелось призупинити роботи по мощенню ділянок доріг, будівництву кам’яних мостів та інше; було неможливим не тільки проведення нового будівництва, але й підтримання в належному стані вже існуючих споруд” [231, арк. 8 зв.].

Така ж ситуація із транспортними шляхами зберігалась у 1920 р. Більш того відступ польських військ влітку 1920 р. із території Волині, який супроводжувався масованим знищенням залізничного полотна, станцій, мостів, значно погіршив стан шляхів сполучення регіону. Зокрема у Ковелі було висаджено в повітря залізничний міст через р. Турію, вокзал та залізничну колію [185, арк. 2]. Шляхом надзвичайних заходів у вигляді “суботників” і

“недільників” у Луцьку було відбудовано полотно залізниці, мости через ріку Стир, вивезено сміття із вулиць міста, у Ковелі – відремонтовано депо та станцію Вербка [185, арк. 3; 539, с. 40]. Очевидець Іван Малишев так описує хід робіт: 300-400 робітників та гімназистів “...зносили зірвані й розкидані шпали, прокладали і укріплювали рейки...” [185, арк. 3]. Таким чином, ревкоми Волині, попри обмежені ресурси, з допомогою військових частин здійснювали налагодження транспортних шляхів регіону, в першу чергу залізниць. Проте такі заходи спрямовувались на військові цілі, які не враховували економічні потреби населення, тому мало вплинули на відбудову господарства регіону.

Сільська місцевість зазнала сильних руйнувань під час бойових дій періоду Першої світової війни в 1915 – 1918 рр. В першу чергу, це стосувалось повітів, де безпосередньо проходила лінія фронту, таких як Луцький, Рівненський, Дубенський. Зокрема, Рівненська повітова Рада народного господарства в липні 1919 р., визнавала найбільш постраждалими від бойових дій військового та революційного періоду Клеванську, Дяткевичську та Деражненську волості. В них налічувалось 26 сіл, із більш ніж 1200 постраждалими дворами, з яких у 1918 р. було відбудовано лишень близько 150 дворів [231, арк. 10 – 10 зв.].

Радянська влада весною 1919 р. у галузі сільського господарства декларувала, що всі поміщицькі землі без відшкодування з живим і мертвим інвентарем будуть передані у користування селян. Для аграрної Волинської губернії це мало велике значення, оскільки відповідало бажанням селянства про руйнування “панського світу” [608, s. 24]. Це пояснює досить високу підтримку місцевим населенням більшовиків у першій половині 1919 р. Також більшовики оголосили недійсними всі борги селян і робітників [355, с.3].

Комбіді були ключовим елементом при здійсненні продовольчої політики більшовиків, шляхом вилучення хлібних залишків у куркулів, завідували розподілом хлібу між бідняками, який залишався після здачі продрозверстки губпродкому. Зокрема, передбачалась безкоштовна технічна допомога волосних виконкомів та продовольчий пайок комбідам місцевостей, де “...буде надаватись енергійне сприяння продовольчим органам у вилученні надлишків

із рук куркулів і багачів” [229, арк. 4, 7]. До їх повноважень також належав розподіл поміщицьких земель, інвентарю і знарядь праці. Їм доручалось створення артільей для колективного ведення сільського господарства, а на базі панських маєтків засновувались радянські господарства і комуни. За неповними даними станом на 17 липня 1919 р. в Житомирському повіті нараховувалось 46 радянських господарств, в Овруцькому – 9, у Новоград-Волинському – 10, Острозькому – 9, Рівненському – 7 [652]. Робились спорадичні спроби заснування мережі хат-читалень, відновлення роботи шкіл, бібліотек, лікарень.

Однак, процес створення сільревкомів та комбідів на Волині просування досить складно. Інструктор-ревізор Сірик після об'їзду Черняхівської волості 4 – 5 травня 1919 р. зазначав, що в с. Вільську й далі керує староста обраний за часу Директорії УНР. На пропозицію обрати комбід селяни заявили: “Нехай попереду в інших сусідніх селах виберуть Комбід, а тоді і ми виберемо”. Тільки після погроз інструктора викликати з Житомира озброєний загін, “котрий примусить зібратися, а староста буде передан до революційного суду, яко саботажник” було обрано комбід у складі 3-х членів (голова Степан Крайчук) [196, арк. 17 зв.].

Не менш важливим чинником, який визначав відношення місцевих жителів до більшовицької влади були самовільні реквізиції червоноармійців у селянських господарствах. У доповіді інструктора від 4 – 5 травня 1919 р. зазначалось, що селяни скаржились: “майже кожний день самочинні реквізиції хліба, сіна і інших харчевих продуктів і на це селяне виявляють велике незадоволення... Відношення селян до червоноармійців дуже кепське, позаяк на селах часто происходять страшні безпідставні реквізиції, навіть у скринях забирають хустки, стрічки, і взагалі що впадає чорвоноармійцю... коли їх запитаєш мандат вмісто мандата направляють дуло рушниці” [196, арк. 17 зв. – 18]. Сам інструктор теж став свідком реквізиції у селян червоноармійцями 1-го Богунського полку [196, арк. 18].

Жорсткі заходи пропонувалось застосовувати щодо селян, які без дозволу радянських органів влади займались виловом риби. Циркуляр Народного

комісаріату внутрішніх справ УСРР рекомендував кваліфікувати таких осіб як кримінальних злочинців і пропонував передавати їхні справи на розгляд революційного трибуналу [229, арк. 1 – 1 зв.]. Така суворість покарання, в умовах гострої продовольчої кризи, розходилась із політичними кроками більшовиків у 1917 – 1918 рр., коли вони самі гостро критикували місцевих представників Тимчасового уряду, Центральної Ради та Гетьманату за покарання селян по аналогічних справах.

За вказівками повітових партійних комітетів КП(б)У місцеві волосні та сільські ревкоми здійснювали агітацію щодо вступу селян-добровольців до лав Червоної Армії. Особливо інтенсивно такі заходи проводилось у Рівненському, Острозькому, Дубенському та Крем'янецькому повітах, які були прифронтовими районами і була висока небезпека наступу польських та українських військ [321, арк. 75].

Наслідками аграрних перетворень більшовицької влади, які виливались у реквізиції продовольства і конфіскація землі у селян, стала діяльність на території Волинської губернії партизанських загонів отаманів Д. Соколовського, Ю. Мордалевича, Данченка, Лисицького, Гарася, Мастолярчука, Шепеля, Струка та інших загонів [317, с. 186, 352; 533, с. 13]. В. Ленін у доповіді на III-у конгресі Комінтерну в липні 1921 р. зазначав, що більшовицька пропаганда була успішною серед селян російських губерній, але не сприймалась “на окраїнах”, “селяни були проти нас” [489, с. 24]. Крім цього селянські повстання провокували експедиції реквізиційних підрозділів радянської влади, такі як в 1919 р. у с. Великі Мошківці Кодненської волості та в грудні 1920 р. у с. Швайківка П'ятківської волості. Такі антирадянські виступи супроводжувались критикою політики РНК УСРР, що у 1920 – 1930 рр. ставало підставою арештів селян і звинувачення їх в підтримці “бандитських формувань” [533, с. 13]. Селянські загони воювали в рідних околицях проти любого хто хотів відновити економічний визиск, який зник із поразкою П. Скоропадського.

З відновленням влади більшовиків в кінці 1919 р. розпочалось розширення мережі сільревкомів, комнезамів та колективних господарств. Ще в кінці 1919 р. РНК РСФРР, на чолі з В. Леніним, погодилась на тимчасову відмову від примусового створення сільськогосподарських комун та артілей. Шляхом “класової” вибіркості у стягненні “продрозверстки” планувалось схилити селян до співпраці з радянською владою, до часу поки остання не зміцниться настільки, щоб не зважати на будь-які перешкоди у реалізації своєї політики.

Частиною ліберальнішої політики більшовицької влади була відмова від формування комбідів, яким на зміну мали прийти комітети незаможних селян. На відміну від комбідів, комнезами були органами до яких залучали не лише сільських бідняків, але й середняків. На думку більшовицького керівництва це мало сприяти покращенню відношення селянства до радянської влади. Комітети незаможних селян були компромісом радянської влади у зв'язку з активним опором населення її аграрній політиці. Водночас, комнезами, як і комбіди, були покликані вести боротьбу з куркулями, як соціальною базою повстанських загонів, організувати збір зброї у населення [576, с. 6]. Політпрацівниками проводились волосні та повітові з'їзди комнезамів Волині. Перший з них був проведено в Краснопільській волості Житомирського повіту.

Важливе місце відводилось пропаганді та агітації між селянами, якою займались політпрацівники ревкомів, відділів по роботі на селі КП(б)У та спеціальні “селянські групи” з військових агітаторів. На сільських вічах розглядались наступні питання: роз'яснювались завдання і цілі радянської влади, відновлись сільревкоми, створювались комнезами, обговорювались потреби різносторонньої допомоги частинам Червоної Армії, сприяння у мобілізації до війська, виконання різноманітних повинностей на користь військ, поширювалась агітаційна література, проводились вистави і концерти [477, с. 113]. Головним завданням таких заходів було сприяння “процесу класового розшарування в селі, активізації боротьби з куркульством...”

[521, с. 14]. Р. Ейдемана відверто зазначав, що метою такої пропаганди було “втокмачити раз і назавжди селянину, хто його друг і хто ворог...”[576, с. 18]. Однак, він же зазначав, що ефективність такої агітаційної роботи була не великою, “...результати якої перестають відчуватись вже на другий, третій день після відходу загону” [576, с. 7].

Губернський та повітові ревкоми намагались розширити мережу колективних господарств, трудових артілей і комун, створення яких покладалось на волосні та сільські ревкоми, під контролем земельних відділів волосного рівня [335, с. 280]. Цим господарствам, а також приватним селянським господарствам, мала допомагати мережа кооперативів радянського зразка, які монополізували в свої руках товарообмін між селом та містом.

Неефективна аграрна політика ревкомів привела до такого стану, що в 1920 р. відбулось скорочення засівних площ Волинської губернії на 9 %, порівняно з останнім дореволюційним 1916 р. Так, під жито було засіяно на 19 753 десятини менше, а під пшеницею – на 62 205 десятин [461, с. 34 – 35]. Частково це було зумовлено результатами бойових дій, але головною причиною скорочення засівних площ був перехід селян до засіву зернових та інших харчових продуктів, які в меншій мірі підлягали реквізиція і продрозверстці, що визнавалось Волинською губернською економічною нарадою.

Політвідділи Червоної Армії вели матеріальне забезпечення військ за рахунок реквізицій та конфіскацій у місцевого населення продовольства і фуражу, проводили мобілізацію гужового транспорту. Спеціальні комісії здійснювала збір білизни та одягу для потреб червоноармійців [185, арк. 3]. В березні 1920 р. було проведено “Тиждень селянина”, під час якого здійснювалась органами влади допомога посівним матеріалом малоземельних та безземельних селян. Для успішної весняної посівної кампанії вони забезпечувались необхідними знаряддями праці та кіньми [655].

З поверненням більшовицької влади в Житомир у червні 1920 р. Волинський губпарком КП(б)У так змальовував ситуацію у місті: “Після

відходу поляків місто залишилось цілком без продуктів і грошових знаків” [119, арк. 12]. Близькість фронту відлякувала сільське населення у довозі в місто продуктів харчування. Однак це не завадило в першу чергу відновити продовольчі органи, які мали за меті, в першу чергу, забезпечення харчами війська Червоної Армії, місцевого радянського апарату та робітників промислових підприємств. Вже пункт 16 Тимчасового положення “Про організацію влади на місцях” чітко вказував, що: “У зв’язку з гостротою продовольчих питань і постачання армії...” створювались продовольчі відділи ревкомів [355, с. 8]. Дотримуючись політики “воєнного комунізму” вони займались примусовим вилученням харчових надлишків у населення, в першу чергу у заможних верств. Хоча на практиці цього принципу не завжди дотримувались. На початку липня 1920 р. продовольчий відділ так описував стан справ: “Сьогоднішнє зайняття виснаженої місцевості величезною по чисельності Кінармією, яка забезпечується з місць часто без будь-якої планомірності чи норм забезпечення” [199, арк. 23].

Радянські органи влади на місцях були змушені формувати продовольчі загони із червоноармійців та міських робітників, які займались силовим вилученням харчів у населення сільських місцевостей. Така практика мала й іншу ціль: “Необхідно залучити до боротьби з бандитизмом широкі кола робітників, особливо стосовно проведення нашої продовольчої політики в селі” [576, с. 31]. Насильницькі акції червоноармійців та люмпенізованих міських робітників в селах часто приводила до зловживань. У телеграмі від 29 червня 1919 р. на адресу Рівненського повітового ревкому народний комісар продовольства УСРР О. Шліхтер зазначав: “Дії загону ревкому під керівництвом Гулько по реквізиції продовольства вважаю протизаконними, на підставі декрету про продовольчу диктатуру від 12 квітня (1919 р.)...” [229, арк. 62 – 62 зв.]. Зловживання у продовольчій сфері були характерні й для 1920 р. З метою заохочення боротьби із повстанським рухом більшовики застосовували метод преміювання сіллю, цукром, мануфактурою волості, там

де його не спостерігалось. При цьому такі випадки широко пропагувались у більшовицькій пресі [576, с. 22].

У торгівлі Волинський губревком та повітревкоми намагались вести малоуспішну боротьбу адміністративними методами із галопуючим підвищенням цін на всі продовольчі та промислові товари. Постанова РНК УСРР від 15 травня 1920 р. дозволяла вивозити за межі УСРР наступні товари: вовну, щетину, кінський волос, роги, копита, заячі шкірки [335, с. 248 – 249]. Такий перелік не мав на меті покращення становища населення українських земель. Згадані вище товари мали значення для промисловості РСФРР, оскільки використовувались у військово-промисловому комплексі.

В умовах продовольчої кризи і оголошення державної монополії на значну кількість товарів для населення міст стає звичним виживання за рахунок розпродажу особистих речей. Окрім того, у містах Волині практично були відсутні промислові товари та сировина, що перешкоджало налагодженню повноцінного товарообміну із селом. Не сприяла цьому й політика більшовиків у сфері торгівлі, які будь-якого підприємця розглядали як потенційного спекулянта. Варто зазначити, що в торгівлі на Волині традиційно переважали євреї (65 %), тому вони негативно сприйняли обмеження торгівлі радянською владою [524, с. 68].

Невдоволеними були й селяни. Вони скаржились, що у випадку приїзду з товарами до міських ринків відбувались реквізиції міліцією підвод для потреб армії. Через що “бідним селянам (жінкам) неможливо нічого повезти до м. Житомира, щоб уторгувати на сірники, гас і інші необхідні продукти для селян, а приходиться їм таскати на своїх плечах 15 – 8 верст молоко, масло, крашанку...” [196, арк. 17 зв.].

Як правило в адрес спекулянтів звучали погрози, на зразок § 1 декрету № 23 Ковельського повітревкому: “Незважаючи на неодноразові накази, зростання цін на продукти піднімається із запаморочливою швидкістю. Повревком в останній раз нагадує всім жадібним акулам, паразитам народних мас – спекулянтам, що якщо вони не припинять росту своїх апетитів за рахунок

трудящих, то Революційний сторож (Ревком) поступить з ними, як із зрадниками робітничо-селянської революції” [177, арк. 28 а]. За не виконання цього передбачався розстріл. Для цього повітревками формували міжвідомчі комісії (представники керівництва ревкому, відділу комунального господарства, продовольчого комітету, відділу народного господарства і ради профспілок), які встановлювали “тверді ціни” на різноманітні товари, такі як залізні вироби, папір, посуд, фарби, шкіряні товари, канцелярські приладдя, що мало спинити стрибки цін [177, арк. 38, 41, 51 – 51 зв., 72].

Вводився “сухий закон”, який оголосили більшовики з перших днів відновлення влади у 1919 р. [335, с. 280]. Зокрема, передбачався жорсткий облік денатурату, спирту, горілки, вин, наливок та інших міцних напоїв. За порушення передбачалось розстрілювати ласих до таємного споживання спиртних напоїв. Аналогічне покарання передбачалось для підпільних торгівців спиртом та вином. Такі заходи пояснювались попереднім революційним досвідом 1917 – 1918 рр. у Петрограді та Москві, коли тільки знищення винних складів усунуло проблеми п’яних погромів, які чинили загони червоногвардійців та матросів.

Адекватною заміною вільної торгівлі більшовики вважали товарообмін, який здійснювався під контролем державних органів влади. Зокрема, начальник політвідділу 1-ї Кінної армії на засіданні губревкому, після його відновлення у червні 1920 р., пропонував: “Робітників потрібно заставити працювати. Продуктів можна замінити в селі на фабрикати, які можна витрусити у місцевого спекулятивного елемента” [199, арк. 2]. Для полегшення становища намагались використати структури кооперації, які реорганізували для обслуговування потреб у забезпеченні товарами робітників і незаможних селян. Так, кооперативний комітет Наркомату продовольства УСРР від 14 травня 1920 р. видав постанову “Про залізничну кооперацію”, яка на основі декрету від 20 березня регламентувала роботу кооперативів серед робітників залізниці [335, с. 204]. Однак, критичний стан змусив Волинський губревком звернутись до Народного комісаріату продовольства УСРР про необхідність наступної

допомоги Волині: 20 вагонів солі, 1 млн. аршинів мануфактури, 10 тис. ящиків сірників, 1 тис. ящиків махорки, 500 пудів тютюну, 1100 штук папіросного паперу, 5 тис. пудів цвяхів, 5 вагонів вугілля, 1 тис. пудів мастильних матеріалів, 10 вагонів заліза і сталі, 1 млн. штук мішків, 40 вагонів хлібних продуктів [199, арк. 23].

У сфері фінансів ситуація була не менш складною. Існував величезний брак готівкової маси для забезпечення роботи всіх радянських установ. На перших порах, новостворені ревкоми користали з наявних ресурсів шляхом націоналізації всіх коштів, які знаходились на рахунках місцевих банківських установ, ощадних кас і кредитних товариств [199, арк. 1]. На їх базі більшовики створили мережу народних банків, які забезпечували потреби виключно радянських органів влади та військових частин Червоної Армії. Зокрема, відділ управління Волинського губревкому давав вказівки народному банку в м. Житомирі на видачу коштів відділам ревкому та інструкторам, які здійснювали інспектування навколишніх повітів [196, арк. 28, 29].

Через брак фінансів практикувалось стягнення надзвичайного податку із місцевої “буржуазії”. Спеціальна комісія по розкладці надзвичайного податку здійснювала розверстку між домовими комітетами, які були зобов’язані у зазначений термін надати у розпорядження ревкому. У разі несвоєчасного чи в недостатньому розмірі отримання коштів керівництво домкомів могло бути заарештоване, як це сталось у жовтні 1919 р. в Житомирі. Однак, ревкоми констатували, що “...незважаючи на це грошова криза загострилась до краю і не дає можливості розгорнути роботу хоча б в скільки не будь нормальному об’ємі” [119, арк. 12 – 13]. Аналогічний податок у розмірі 50 млн. руб. було накладено на “буржуазію” з відновленням роботи Волинського губревкому 13 червня 1920 р. Станом на 5 липня було стягнуто лишень 13 млн. 338 тис. 250 руб. [199, арк. 1, 20 зв.]. 16 червня 1920 р. на засіданні губревкому констатовано, що вся організаційна робота гальмується через відсутність фінансів. Частково проблему було вирішено відміною наказу про введення

радянських грошей, з метою використання грошових знаків Директорії УНР [199, арк. 2].

При наявності коштів військовій частині намагались на перших порах фінансово допомагати ревкомам. Зокрема, у червні 1920 р. Волинський губревкому звернувся до РВР 1-ї Кінної Армії з проханням про виділення допомоги в розмірі 1 млн. руб. [199, арк. 1]. Хоча тільки на перший час, за підрахунками губревкому, лишень для функціонування всіх установ, в тому числі виплату платні співробітникам за квітень – травень 1920 р., було необхідно 80 млн. руб. [119, арк. 5 зв.]. Проте, вже на 6 липня фінансовий відділ звітував губревкому, що кредитний залишок коштів складає 788 млн. 351 тис. 25 руб. [199, арк. 20].

З метою планового забезпечення відділів губревкомів РНК УСРР видала постанову від 6 квітня 1920 р. В ній давались інструкції щодо процедури складання, подання та затвердження кошторисів місцевих радянських установ згідно правил від 24 травня 1919 р. і декрету РНК РСФРР “Про порядок складання кошторисів на 1920 р.” Зокрема, кошториси по відділах об’єднаних комісаріатів (компраці, опродкоми, комгоспи, міліція, ЧК) надсилались у 2 примірниках: 1 – у відповідний наркомат РСФРР, 2 – до уповноваженого Наркомату фінансів РСФРР при РНК УСРР. По не об’єднаних відділах надсилались 3 примірники кошторисів: 1 – безпосередньо Наркомату фінансів РСФРР, 2 – по приналежності до РНК УСРР, 3 – уповноваженому Наркомату фінансів РСФРР при РНК УСРР [198, арк. 9]. Таким чином, у фінансовому плані Волинський губревком, як і всі українські органи влади, був у цілковитій залежності від фінансових установ РСФРР. Волинський губревком видав постанову від 13 серпня 1920 р. згідно, якої всі відділи до 1 вересня 1920 р. повинні були скласти свої кошториси на 2-е півріччя [198, арк. 8]. Кошти надходили на рахунки губернських відділів фінансів і видавались у місцевому відділенні народного банку представникам відділів.

Першочерговим завданням було відновлення інфраструктури міського господарства. З метою налагодження комунального господарства з 13 червня

1920 р. розпочав роботу Волинський губернський комунальний відділ, під керівництвом С. Уланова-Зінов'єва [199, арк. 1, 10]. Першочергово він розпочинає створювати мережу повітових комунальних відділів (управлінь). Зокрема, при Луцькому повітовому ревкомі такий відділ з'явився вже 7 серпня 1920 р. (завідуючий Павло Чебанов) [178, арк. 1]. Відділ був сформований із старих працівників комунального господарства часів Тимчасового уряду, Гетьманату та Директорії, які мали великий управлінський досвід та місцеві умови. Зокрема, керуючий справами відділу був Авраам (Абрам) Варковицький, міський голова Луцька до 21 жовтня 1917 р., у 1919 р. член міської управи; секретарем відділу був Володимир Мартинський, який теж тривалий час був секретарем міської управи у 1918 – 1919 рр. [172, арк. 4, 32 – 34, 121; 178, арк. 1]

До повноважень цих відділів належало: забезпечення співробітників та військових житлом, налагодження роботи підприємств, проведення націоналізації підприємств і торгівельних закладів, ремонт міських будівель, здійснення заготівель промислових матеріалів (заліза, дров, гасу), розподіл між установами меблів, нагляд за міськими городами, налагодження роботи електростанцій, водогонів, пожежної служби, боєнь, організація радянських столових, бань, перукарень тощо [178, арк. 4, 11, 19; 179, арк. 38; 199, арк. 19, 23 зв.]. Також відбувались видачі довідок про народження та заміну таких на польській мові на російськомовні [180, арк. 1 – 20]. Для обліку покинутого майна жителів, які евакуювались із польськими військами, при відділі створювались секції по збору покинутого і безгосподарного майна [178, арк. 25 – 26]. В рамках суцільної економії передбачалось з 10 годин вечора гасити електричне освітлення у всіх житлових приміщеннях міста. За не виконання цього передбачалось відключення співробітниками Комунального відділу порушників від електромережі та накладення штрафу у розмірі 10 000 руб. [533, с. 61].

Досить часто стосовно такого майна траплялись непорозуміння з військовими установами Червоної Армії. Зокрема, житлово-реквізиційний

відділ Луцького повітового управління комунального господарства інформував повіт ревком, що військові “...користуються залишеними в квартирах меблями і не допускають агентів ревізійного відділу для опису взяття на облік залишеного майна” [179, арк. 4]. Необхідно зазначити, що речі які брались на облік органами ревкому, як правило залишались у власників, до спеціального наказу влади [179, арк. 22, 23, 25, 29, 32, 34, 35]. Проте, їх не можна було продавати чи віддавати в руки других осіб.

Втручання військового командування також викликало опублікування наказу № 2 Луцького повітового військового комісара Решетаря, який на підставі рішення Штабу Київського військового округу № 108 від 24 березня 1920 р. забороняв прийому, переведення чи звільнення медичного персоналу цивільних установ без відома Київського окружного військово-санітарного управління [182, арк. 2].

Активні військові дії не сприяли відновленню соціальної стабільності жителів Волині. Супутники війни – голод, епідемії, грабунки, руйнування погіршували становище місцевого населення. Із встановленням більшовицької влади місцеві органи управління констатували необхідність широкої допомоги населенню у відбудові господарства та житлового фонду. Зокрема, Рівненська повітова рада народного господарства із запланованого кошторису на другу половину 1919 р. в розмірі 10 млн. 308 тис. 339 рублів, планувала виділити на “будівельну допомогу населенню, яке постраждало від бойових дій” 7 млн. 100 тис. рублів, тобто 69 % коштів бюджету [231, арк. 5].

Встановлення більшовицької влади та ліквідація ними всіх державних і громадських установ, в тому числі благодійних та товариств допомоги жертвам війни, що значно погіршило соціальне та гуманітарне становище населення губернії. Бойові дії між польськими та радянськими військами також значно погіршили становище польської громади Волині [514, с. 185]. Не в останню чергу це було зумовлене наявністю серед них значного числа великих землевласників, промисловців та заможних представників дворянства. Вибіркова класова політика більшовицького уряду відразу була спрямована

проти цих представників “буржуазії”. Зокрема, такі верстви були позбавлені навіть гуманітарної допомоги Польського товариства Червоного Хреста, діяльності якого перешкождали органи радянської влади [514, с. 189 – 191].

Як правило, одним з перших заходів радянських органів влади після взяття влади на місцях, було проведення загальної реєстрації місцевого населення. Особлива увага відводилась реєстрації “нетрудового елементу”, яку здійснювали відділи управління місцевих ревкомів на підставі декрету РНК УСРР від 8 лютого 1919 р. та положення НКВС УСРР “Про правила реєстрації населення стосовно зарахування в тилове забезпечення” від того ж числа [229, арк. 21 – 21 зв.]. Всі категорії громадян чоловічої статі віком від 18 до 45 років, які не підлягали призову до РСЧА, а також не належать до радянських співробітників або профспілок і “не виконують суспільно-корисних функцій” зараховуються в тилове забезпечення. Виключення здійснювалось для щодо осіб, які проходили навчання. Таким чином, радянська влада проводила чітку соціальну політику щодо окремих категорій громадян, які підпадали під критерії “буржуазії” і були потенційними соціальними ворогами.

Пом'якшити соціальне невдоволення були покликані відділи по роботі серед жінок КП(б)У. Вони займались створенням комітетів допомоги хворим і пораненим червоноармійцям, сприяли залученню жінок до шкіл грамот, партійних шкіл, піклувались про бездомних і дітей-сиріт, інспектували навчальні заклади, сиротинці тощо.

В умовах продовольчої кризи зростала необхідність забезпечення населення продуктами харчування. Покликані для цього радянські їдальні (столови) мали надавати за “твердими цінами” по картковій системі обіди, для співробітників радянських установ та безробітних. Такі картки мали візувати профспілка, після чого відділ комунального господарства остаточно надавав можливість прохарчування [178, арк. 5]. Таким чином, із системи забезпеченням продовольством практично виключались “буржуазія і нетрудові елементи”. Дещо інша була соціальна політика щодо дітей. Декрет РНК УСРР від 11 червня 1919 р. “Про організацію дитячого харчування” декларував плани

введення безплатного харчування дітей віком до 14 років. З огляду на важке продовольче становище планувалось з метою “охорони дітей і юнацтва від виснаження і вимирання від захворювань, яке тісно пов’язане із недоїданням” відкривати дитячі столови. Для цього Наркомату соціального забезпечення УСРР планувалось асигнувати 100 млн. руб. [229, арк. 47 – 48]. Але через залишення урядом УСРР меж України плани не були втілені у життя.

Більшовицька влада проводила розпуск старих профспілок та організацію нових “пролетарських” профспілок [119, арк. 18]. Нові професійні спілки були покликані організовувати робітників за фаховою ознакою, але під ретельним соціально-економічним контролем радянської влади. Від профспілки залежало забезпечення працівників працею, платнею, продовольчими пайками тощо. Для цього було передбачено злиття бюро праць при профспілках з міськими бюро [355, с. 15]. Метою таких заходів був безпосередній контроль за використанням трудових ресурсів в інтересах радянської влади. Оскільки керівництво профспілок назначалось ревкомом вони не мали нічого спільного із профспілками часів Російської імперії, метою яких був захист трудових та соціальних інтересів працівників.

Відділами охорони здоров'я ревкомів забезпечувалась робота лікарень і притулків, вівся ремонт існуючих будівель лікарень, проводилась націоналізація аптек. Телеграмою Наркомату охорони здоров'я від червня 1919 р. повідомлялось про мобілізацію лікарів та медичного персоналу. Лікарі, які не працювали при місцевому відділі охорони здоров'я, підлягали обов'язковій мобілізації [229, арк. 41]. У Ковелі, станом на літо 1920 р., функціонувала радянська лікарня на 200 місць, ще 2 – були в повіті. В результаті націоналізації було створено три радянські аптеки, а також експропрійовано 7 приватних аптечних склад, на базі яких створено склад ліків при ревкомі [177, арк. 121]. Відділи ревкомів, в умовах гострої продовольчої кризи, намагались забезпечити продовольством лікарні та дитячі притулки [119, арк. 14].

Актуальною була боротьба із епідеміями інфекційних захворювань, такими як висипний тиф, холера, дизентерія, віспа. Для попередження захворювань з початку 1920 р. формуються губернські надзвичайні санітарні комісії, які здійснювали додаткові мобілізації лікарів, фельдшерів, акушерів та допоміжного медичного персоналу. Проте в умовах гострого дефіциту медикаментів, перев'язочних матеріалів та кваліфікованих кадрів їх робота була малоефективною. У травні 1920 р. Всеукраїнська надзвичайна санітарна комісія робила наступний висновок, щодо роботи губернських санітарних комісій: “В більшості випадків вони навіть не приступили як слід до роботи” [335, с. 257].

З метою профілактики захворюваності відділи комунального господарства відкривали міські бані, пральні, кип'ятильні, перукарні, дезінфекційні відділи [177, арк. 121; 178, арк. 11, 19]. Для цього проводились “неділі чистоти” – залучаючи місцеве населення співробітники ревкому проводили прибирання дворів та вулиць. Для інформування населення читались публічні лекції про боротьбу з епідемічними захворюваннями [177, арк. 121].

У сільській місцевості догляд за будівлями медичного призначення покладался на сільські ревкоми. Вони здійснювали забезпечення лікарень паливом, харчами, одягом та взуттям [335, с. 284].

У галузі освіти відділ народної освіти Волгубревкому проводив облік педагогічних кадрів, дітей шкільного віку, неписьменного дорослого населення, відкривались школи та дитячі садки, ремонтувались будівлі існуючих закладів, планувалось відкриття пунктів по ліквідації не писемності тощо [185, арк. 4, 7; 231, арк. 3 зв.]. Водночас, постановою Наркомату освіти УСРР від 24 травня 1920 р. “Про мобілізацію професорів і вчителів” оголошувалось: “Всі професори та вчителі оголошуються в порядку трудової повинності мобілізованими Наркомосвіти. Ніхто не має права відмовлятися від обов'язків, котрі накладаються на них...” [335, с. 259]. Шляхом таких надзвичайних заходів в цей період у Житомирському повіті було відкрито 30 хат-читалень, 18 бібліотек та 7 клубів [457, с. 33].

Однак, завданням згаданих установ була не просвітня діяльність, а пропаганда та агітація в дусі “пролетарського інтернаціоналізму”. Це особливо стало відчутним в умовах польського наступу на Київ. 30 травня 1920 р. опубліковано постанову Народного комісаріату освіти УСРР “Про об’єднання всіх зусиль органів освіти на агітаційно-політичну освітню роботу” в якій зазначалось: “Сучасний момент вимагає від органів освіти зосередження всіх зусиль на бойовій, агітаційно-політично освітній праці, а також участі в організації народної війни з жорстоким ворогом робітничо-селянських мас України” [335, с. 264]. Відділу народної освіти Волинської губернії наказувалось активізувати роботу позашкільного відділу, який мав головним чином вести агітацію та пропаганду для зміцнення тилу: “Ресурси театрів, кіно, музики і т. ін. передати до позашкільних відділів праця яких...повинна мати агітаційно-політичні, а не студійно-академічні завдання” [335, с. 264].

Робота відділів освіти підпорядковувалась військовим освітнім і агітаційним органам, а також підвідділам по роботі на селі при КП(б)У. Останні повинні були керувати “освітніми загонами”, створеними у містах з метою “силою освіти сприяти підняттю селянства на боротьбу з польськими панами” [335, с. 265]. Для цього встановлювався контроль над “Просвітами” та розширювалась мережа радянських освітніх установ, бібліотек, хат-читалень, клубів. Вся література в таких закладах була комуністичного або, в кращому разі, соціалістичного спрямування. Серед брошур, які друкувались для хат читалень були Програма РКП (б), Маніфест Комінтерну, Спілки комуністичної молоді, твори М. Бухаріна, Л. Троцького, В. Винниченка, Д. Бідного [662]. Здійснювались постановки театральних вистав, концертів з необхідним “пролетарським” репертуаром.

В такому ж ключі відбувались повітові та волосні з’їзди вчителів, яких мали втягувати “в справу організації найсправедливішої народної війни...” [335, с. 265]. Вчителі радянських освітніх установ були членами “Спілок робітників освіти і соціалістичної культури”, які попри виконання функції профспілки проводили “самомобілізації” членів для посиленої політично-

агітаційної роботи, в першу чергу в сільській місцевості. Більше того, в разі необхідності передбачалась залучення всіх писемних громадян до обов'язкової повинності, щодо організації та проведення культурно-освітньої праці [335, с. 284].

Низка дослідників вважає, що поряд із соціально-економічними чинниками, які визначали хід Української революції, не менш важливим був національний фактор [542, с. 97]. Строкатий національний склад Волині, із значною кількістю євреїв і поляків у містах, сільські колонії чеських і німецьких колоністів на фоні переважаючої більшості українських селян, змушували більшовицьку владу обережно підходити до національного питання. За переписом 1900 р. на території Волинської губернії проживало 2 млн. 989 тис. 482 особи [672, с. 8 – 9]. За нашими підрахунками, сільське населення складало 92,2 % (2 млн. 755 тис. 635 осіб), з яких українцями було – 74,4 % (2 млн. 49 тис. 519 осіб). На основі даних дослідника С. Чорного, найбільший відсоток українці склали в Овруцькому (83,4 %), Крем'янецькому – 80,7 % та Ковельському повітах (78,8 %) [672, с. 8 – 9]. Схожа ситуація була й за конфесійним складом Волині: православні склали 70,7 % (2 млн. 106 тис. 521 осіб), іудеї – 13,2 % (395 тис. 782 осіб), римо-католики – 10 % (298 тис. 110 осіб), протестанти – 5,9 % (175 тис. 439 осіб) [672, с. 38 – 39].

Водночас у містах і містечках Волині проживало лишень 46 тис. осіб українського походження. Для порівняння варто зазначити, що лишень у губернському місті Житомирі в 1900 р. проживало 30 тис. 572 особи єврейського походження (46,4 % від загального числа міщан) і 16 тис. 994 особи російської національності (25,71 % відповідно) [672, с. 8 – 9]. З огляду на це, переважну більшість гласних Луцької міської думи склали соціалісти, євреї за національністю [172, арк. 28 – 30]. Таке становище було звичним для міст Волинської губернії. Наприклад, під час виборів до Всеросійських установчих зборів тільки по окремих списках єврейських партій Волинської губернії, не враховуючи єврейських представників у списках російських і польських політичних партій, було висунуто 23 єврейські

кандидати із 108 (21 %). Більш того, виборчі бюлетені пропонувалось, крім російської мови, друкувати єврейською та польською мовами [460, с. 165 – 166]. Натомість, селянство яке практично повністю було українським, було слабо представлене в органах влади Волині, чим мали намір скористатись більшовики.

Американський дослідник Террі Мартін так означив ціль національної політики більшовиків в 1917 – 1923 рр.: “Стратегія більшовиків полягала в тому, щоб взяти під свій контроль процес деколонізації... і здійснити її так, щоб зберегти територіальну цілісність колишньої Російської імперії” [503, с. 10]. На його думку, стратегія більшовиків в значній мірі врахувала досвід розпаду багатонаціональної Австро-Угорської імперії в 1918 р. Під час спроби зайняти західні регіони, більшовики у 1919 р. зіткнулись із потужним мобілізаційним потенціалом націоналізмів антибільшовицького спрямування, який часто мав антиросійський та деколонізацій характер. Досвід антибільшовицького селянського повстання у 1919 р., з наступним вигнанням більшовиків з переважної більшості території України, Г. Петровський назвав “жорстоким уроком 1919 року”, який здійснив великий вплив на українських комуністів та їх політику [503, с. 112].

Найбільш виразно національна політика більшовиків на ранньому етапі відобразилась у відношенні до іноземних військовослужбовців і підданих. На початку 1919 р. створено іноземний відділ при Тимчасовому робітничо-селянському уряді. Його ключовим елементом був підвідділ німецької роботи (завідуючий Его), який мав свою колегію. Відповідний декрет № 8 зазначав: “Всі німецькі агітатори і організатори знаходяться в підпорядкуванні цієї Колегії” [355, с. 11]. Підвідділ займався агітацією та пропагандою з метою розкладання німецьких і австрійських військ на території України. З літа 1919 р. при губревкомах формувались іноземні відділи, а при повітових ревкомах іноземні столи, які мали опікуватись іноземцями. Однак, в умовах запеклих боїв Червоної Армії з військами УНР та ЗСПР 15 червня 1919 р. завідуючий іноземним відділом НКВС УСРР Попов надіслав на Волинь

телеграму в якій сповіщав, що “...з огляду на закриття кордонів негайно припинити видачу закордонних паспортів чи перепусток, також призупинити прийом заяв на виїзд за кордон” [229, арк. 54 – 54 зв.]. Фактично іноземці опинились за “залізною завісою” і стали заручниками політики більшовиків із своїми урядами.

Невирішеною до кінця залишалась доля колишніх військовополонених держав Четверного союзу і біженців Першої світової війни. В складі Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР було створено Українську головну евакуаційну комісію, яка мала свої губернські та повітові відділення (еваки), в тому числі й на Волині. 7 липня 1919 р. РНК УСРР видав декрет згідно якого губернським виконкомам і ревкомам наказувалось: “всі іноземні піддані країн, які не визнали Радянську Україну, підлягають призову на військову службу”. Виключення було зроблено лишень для персів і китайців [229, арк. 38]. Таких іноземних громадян здебільшого направляли на допоміжні військові роботи. Виключення становили особи, які сприймали комуністичні гасла пролетарської революції, з яких формувались інтернаціональні військові з'єднання для “експорту революції” в країни Європи. Такі частини в 1919 – 1920 рр. були сформовані з угорців, німців, поляків, югославів, китайців [522, 575, 579]. Зокрема, у таємній переписці В. Голубовича з ЦК УПСР від 19 квітня 1920 р., колишній прем'єр-міністр УНР повідомляв про велику кількість китайців-червоноармійців у Житомирі [317, с. 487]. З метою використання у військових цілях та залучення до трудової повинності було оголошено реєстрацію всіх категорій іноземних громадян. Не пізніше 1 червня 1920 р. губернські та повітові еваки, а у сільській місцевості волревкоми мали завершити реєстрацію колишніх військовополонених і біженців [335, с. 266 – 267]. До репатріації ними опікувались місцеві ревкоми. Так, керівництво Білоруського товариства на Волині 11 вересня 1920 р. звернулось до голови ВУЦВК Г. Петровського з проханням матеріальної допомоги та сприяння у виїзді. У своїй резолюції голова українського уряду дав вказівку голові Волинського губревкому

В. Аверіну “звернути увагу на становище біженців в губернії і залучати їх до радянських господарств, якщо це робітники і селяни” [198, арк. 44].

Для налагодження міжнаціонального порозуміння постановою ВУЦВК від 26 травня 1920 р. передбачалося: “Вживання усіх потрібних заходів до... усунення національної ворожнечі і створення широкої сітки культурно-освітніх установ” [335, с. 288]. Проте, в умовах жорсткого військового протистояння в 1919 – 1920 рр. та величезного дефіциту кваліфікованих кадрів і різноманітних товарів це було практично не реальним завданням.

Польська громада, близько 85 % її було зосереджено на Правобережній Україні, проживала рівномірно на всій території Волині. “Польська людність є розсіяна маленькими групами по невеличких селах, кольоніях та хуторах...” [516, с. 133]. У зв'язку із розгортанням українсько-польського та радянсько-польського конфліктів вони опинилися у досить складному становищі, з огляду на трактування їх як потенційних шпигунів, як у 1915 р. німецьких колоністів Волині. Весною 1919 р., через невдалу спробу поширити комуністичний лад на польську територію і військові поразки на польському фронті, більшовики вдаються до “червоного терору” проти поляків [514, с. 186]. Більш того, співробітники Польського товариства Червоного Хреста скеровані до України потрапили в становище заручників ВУЧК, доля яких залежала від польсько-радянських дипломатичних перемовин в 1920 – 1921 рр. [514, с. 189 – 192]. У кінці серпня 1920 р. з ініціативи ЦК РКП(б), проводилася мобілізація серед польського населення Волині, на яку відводилось всього два дні, що в умовах активних бойових було надто коротким терміном [119, арк. 25].

На відміну від досить жорсткої політики щодо польського населення, національна політика РНК УСРР і ЦК КП(б)У щодо росіян була значно ліберальнішою. Зокрема, у травні 1919 р. Наркомат соціального забезпечення УСРР інформував губернські відділи про те, що у зв'язку з голодом у північних районах Росії для допомоги “громадянам здоров'я і харчування яких опинилось підірваним тривалим голодуванням...” прийнято рішення про переїзд до України близько 50 тис. робітників-росіян [229, арк. 58]. Окрім гуманітарних

моментів, очевидно більшовицьке керівництво України планувало збільшити число лояльних владі громадян шляхом еміграції росіян.

Євреї складали другу по чисельності групу населення Волинської губернії. В першу чергу це стосувалось міст, в яких вони становили від 30 до 60 % жителів. Так, у 1926 р. в Житомирі вони становили 39 %, тобто 30 тис. осіб із 76 тис. населення [516, с. 131].

Згідно наказу ЦК КП(б)У влітку 1920 р. у складі місцевих паркомів створювались єврейські відділи, які були покликані забезпечувати пропаганду та агітацію серед єврейського населення [119, арк. 24]. Для послаблення переслідування євреїв за національною ознакою РНК УСРР було прийнято декрет про право зміни прізвища [229, арк. 8].

З екзотичних моментів національної політики більшовиків можна відзначити наказ ЦК КП(б)У про мобілізацію персів-комуністів та “говорячих перською мовою”(фарсі), з направленням їх до Харкова, яка велась в умовах активізації більшовицьких приготувань в Персії, після вдалої Ензелійської операції у травні 1920 р. та створенням Гілянської РСР [119, арк. 26].

Після невеликої паузи, на початку вересня 1920 р., польські війська відновили наступ на Волині проти військ Червоної Армії. Всі співробітники радянських установ були мобілізовані до лав армії і разом з нею відступали на схід. Зокрема, голова Відділу соціального забезпечення Луцького повітового ревкому Т. Кібрік перекваліфікувалась в інструктора радянського відділення політичного відділу XII-ї Армії (начальник Дегтяров) [184, арк. 7]. Розвідка Штабу армії УНР теж повідомляла, що “комуністи на всій Україні проводять мобілізацію од 18 до 40 літ, творять батальони і без жадної муштри відправляють на фронт. Дезертія між ними страшна” [360, с. 181]. Ці військові ешелони йшли через Коростень на Південно-Західний та Західний фронти. Таким чином, Волинь значно потерпала від таких нашвидкуруч сформованих військових частин Червоної Армії, які масово займались мародерством у тилових районах.

Ковельський повітовий військкомат так описував цей критичний період: “В наслідок несподіваного нальоту поляків на місто Ковель 12 цього вересня, Ковельський повіт військкомат змушений був поспішно евакуюватись із м. Ковеля, в наслідок чого все майно, яке знаходилось у завідуванні К-ту (Комітету КП(б)У – *Прим. К. Р.*), канцелярські приналежності, справи, звітності і продукти, були залишені на місці, які з вказаного числа вважати втраченими” [188, арк. 1]. Таким чином, з 27 вересня 1920 р., згаданий вище військкомат, евакуювався до Києва, а з 4 жовтня до Чернігова, де перейшов у розпорядження Чернігівського губвійськкомату, після чого скерований до міста Козельця. За наказом Штабу Київського військового округу з 8 листопада 1920 р. військкомат було розформовано спеціальною ліквідаційною комісією [188, арк.1 – 12].

Таким чином, політична і соціально-економічна політика більшовицьких ревкомів на Волині мала різноплановий характер. Заходи в рамках політики “воєнного комунізму”, із силовими методами примусу, були покликані штучно замінити ринкові механізми зруйнованого Першою світовою війною регіону. Перебування Волині в епіцентрі бойових дій радянсько-польської війни 1919 – 1920 рр. створювало умови, коли реальною владою володіли військові органи, які здійснювали самовільні реквізиції і конфіскації у місцевого населення. Заходи силового характеру розходились із декларованими принципами рівності та братерства радянської пропаганди, що зумовило появу активного повстанського руху опору, як на тривалий період стає реальним фактом дійсності прикордонного регіону.

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (ЧЕРВЕНЬ – ВЕРЕСЕНЬ 1920 РОКУ)

4.1. Утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР)

Хід бойових дій на радянсько-польському фронті у червні – на початку липня 1920 р. для військ Червоної Армії був досить успішним. На середину місяця вони досягли р. Збруч – колишнього кордону між Російською та Австро-Угорською імперіями. Не викликало жодних сумнівів, що військові дії поширяться на територію Східної Галичини і Польщі, як пролог “європейської комуністичної революції”.

Ідея створення органу влади радянського типу для Східної Галичини актуалізувалась весною 1920 р. Так, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 15 квітня 1920 р. її висловив В. Затонський [433, с. 59]. Його пропозиція була взята до уваги і через тиждень, 23 квітня 1920 р., в Києві створено Галицький організаційний комітет при ЦК КП(б)У (Галоргком). Для нього було виділено окреме приміщення, телефон, друкарські машинки. Щомісяця на потреби Галоргкому виділялось близько 1 млн. крб. [495, с. 127]. Йому було доручено персоналізувати склад Галревкому в момент наближення Червоної Армії до кордонів Галичини. Більшовицьке керівництво добре розуміло, що крім зайняття території необхідно підняти місцеве населення на боротьбу проти польської державності. Для цього планувалось скористатись національним прагненням українців Галичини до створення власної державності та використати важку економічну кризу в краї для розпалення “класової боротьби”, на чолі якої мали стати місцеві осередки РКП(б) та КП(б)У – Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ). Також для позитивного іміджу

визволителів від “шляхетсько-панського гніту” Реввійськраді Південно-Західного фронту запропонували створити невеликі військові підрозділи з галичан, “які разом з армією і Галревкомом могли б ввійти в Галичину” [346, с. 333].

8 липня 1920 р. на спільному засіданні Політбюро ЦК КП(б)У та Галоргкому в Харкові персонально набрав обрисів Галицький революційний комітет (Галревком). Очолив його В. Затонський, який виступав довіреною особою Х. Раковського, С. Косіора та безпосередньо В. Леніна. Заступником назначено М. Барана, секретарем – І. Немоловського, а членом – Ф. Конара. На пленумі ЦК РКП(б) 16 липня 1920 р. цей склад був затверджений, за особистої присутності голови РНК РСФРР В. Леніна [559, с. 189; 602, s. 118]. Таким чином, Галревком був результатом не “волі галицьких робітників і селян”, а організованим по вказівці ЦК РКП(б), як маріонетковий більшовицький уряд для Східної Галичини. Паралельно постав уряд-близнюк для Польщі – Польревком (голова Юліан Мархлевський). Метою обидвох було створення умов для поширення революції на країни Центрально-Східної Європи та закріплення радянської моделі на теренах II Речі Посполитої.

Вже 3 серпня склад Галревкому був доповнений А. Баралем (Савкою). Таким чином, за національною ознакою до першого складу входили п’ять українців, у тому числі троє галичан, поляк К. Літвінович та єврей А. Бараль.

Для встановлення реальної картини планованих заходів більшовицької влади в 1920 р. необхідно проаналізувати розтиражовані декларації та декрети початкового періоду існування Галревкому, порівнявши їх з реальними результатами перетворень у різних сферах суспільного життя. Існують серйозні підстави вважати, що перші декрети та постанови були складені за кілька місяців до вступу червоноармійських підрозділів на територію Галичини. В них відчувається серйозний вплив перших декретів РНК РСФРР зразка листопада – грудня 1917 р., а також проектування на галицькі реалії результатів більшовицької політики в Україні 1919 – початку 1920 рр.

18 липня 1920 р. військові частини XIV-ї армії РСЧА перейшли колишній австрійський кордон по річці Збруч і зайняли містечко Підволочиськ. Вже наступного дня Галоргком видав звернення “До селян і робітників Галичини”, в якому закликав до радикальних змін: “Могуча рука українського і російського робітника та селянина захитала фронтом польської шляхти і підійшла до границь нашого краю... Готуйтеся до кривавої розправи з панами!” Декларація промовисто закінчувалась закликом до єднання Галичини з УСРР: “Хай живе радянська Галичина разом з радянською Україною!” [329, с. 78].

Водночас, була видрукувана інша прокламація “До гуцулів та всіх бідняків Прикарпаття”, в якій виразно бачимо намагання більшовиків скористатися важким національним та соціально-економічним становищем українців Галичини. Робилась спроба спекулювати на невдалому повстанні гуцулів в с. Жаб’є та околицях у квітні 1920 р., яке викликало хвилю терору польського військового командування щодо українського населення. “Тепер же знаходить час остаточного розрахунку з твоїми катами...Приготовляйте собі кріси (рушниці – *К. Р.*), ножі, коси, щоби по словам заповіту нашого великого пророка Тараса вражою злою кров’ю окропити волю вашу і всього робочого люду України” [329, с. 79]. Цікаво, що якщо в першій прокламації автори себе ідентифікують з галицькими селянами-українцями (“І не буде більше панів у нас” – *підкреслення К. Р.*), то в другому випадку автори протиставляють себе гуцулам, як іншій етнографічній спільноті (“Великий Герою Карпат, Український Гуцуле...надходить час остаточного розрахунку з твоїми катами”) [329, с. 78 – 79]. Таким чином, можна констатувати, що вступ Червоної Армії та більшовицьких органів влади на терени Східної Галичини ретельно планувався на всіх рівнях. Перші кроки Галревкому були реалізацією чітко продуманої стратегії, чого не можна сказати про наступні хаотичні дії зумовлені різними факторами місцевих реалій.

У декларації Ч. 1 “До працюючих всього світу, до урядів Соціалістичних Радянських Республік і до урядів всіх капіталістичних держав” від 15 липня 1920 р. Галревком так означив, своє походження: “З рядів клясово свідомого

революційного пролетаріату Галичини, загартованого боротьбою і сильною вірою в близьку перемогу з рядів її червоних частин вийшов і склався Галицький Революційний Комітет” [336, с. 5]. Було оголошено, що він є “одиноким представником вищої виконавчої влади і тимчасовим урядом Сх. Галичини” до скликання першого з’їзду Рад робітничих, селянських та червонострілецьких депутатів. Попередні уряди оголошувались “поза революційним законом”. Окрім цього, було визначено коло інших потенційних супротивників, якими вважались колишня Австро-Угорська імперія, “юнкерська Німеччина”, Антанта, а також польські магнати, галицька дрібна буржуазія та “соціал-патріоти” [336, с. 3]. Попри визнання малочисельності робітничої верстви у Східній Галичині, декларувалось бажання встановити “диктатуру пролетаріату”, через організацію Рад. Як тимчасовий захід, на час перехідного періоду, вся влада передавалась до рук Галревкому та місцевих ревкомів, які мали ним затверджуватись.

Окремо автори декларації інформували галицький соціум, що Робітничо-Селянська Червона Армія перетнувши старий російсько-австрійський кордон “іде на допомогу галицьким робітникам і селянам вирвати владу з рук буржуазії, установити пролетарську владу...”. Такі ж роз’яснення згодом лунали на вічах практично в кожному селі, яке займалось червоноармійцями. Керівництво РКП(б) та КП(б)У таким чином хотіли підкреслити ключову відмінність червоноармійських військ від царської армії, яка при відступах із Східної Галичини у 1915 р. та 1917 р. репресивними заходами залишила не найкращі спогади про своє перебування на цих теренах [23, арк. 9 зв., 13]. Більш того демагогічно заявлялось про відновлення “Галицької Червоної Армії” для оборони краю, сподіваючись таким чином збільшити число добровольців серед місцевого населення [336, с. 5].

Декларувалось, що Галревком оголошує повну державну незалежність ГСРР. Іноземним державам пропонувалось встановити дипломатичні відносини з новоствореною республікою. Водночас, було заявлено про “свою повну

солідарність” з урядами РСФРР та УСРР та сподівання на їх “повну допомогу в руйнуванні старого капіталістичного ладу” та розбудові ГСРР [336, с. 6].

Наступ військ Червоної Армії розгортався стрімко: 26 липня був зайнятий Збараж і Тернопіль, який більшовики обрали тимчасовою столицею ГСРР – постійною мав стати Львів, 28 липня – Чортків. У наступні дні було зайнято Тереховлю, Бучач, Підгайці, Бережани, Зборів, Броди, Золочів. 16 серпня червоноармійські частини вийшли безпосередньо на околиці Львова.

Міністерство внутрішніх справ Директорії УНР так інформувало про настрої галичан: “Відношення галицького українського населення до большевиків є прихильне. Воно переконане в тому, що тільки большевики є вірними союзниками самостійної Советської України, яка єдина визволить Галичину з польського ярма та інших нещаст” [433, с. 75]. Схожою була реакція єврейського населення. Пояснити це можна вдалою більшовицькою соціальною та національною політичною агітацією. Обіцянки вільного розвитку всім етнічним спільнотам Галичини та вирішення соціально-економічних проблем радо сприймалися населенням стомленим від семи років безперервних бойових дій. Ставлення польської громади було, якщо не ворожим, то вичікувальним. Оскільки преса і пропаганда II Речі Посполитої зображали червоноармійців жорстокими дикунами, татарами сучасності, тому польське населення заздалегідь виїхало з відступаючими військами або сховало майно від мародерів. Очевидці так описали вступ більшовицьких військ та організацію органів влади у місті Збаражі: “...большевики ввійшли після півночі, а вже рано влаштували для збаражан у будинку “Сокола” великий мітинг під кличем “організуйте ревком” [433, с. 77].

За підрахунками Б. Тищика, у Східній Галичині червоноармійцям вдалось цілком зайняти 16 повітів, частково – 4 повіти, в тому числі 17 повітових центрів, 48 містечок, близько 1150 сіл, що складало близько 33 % всієї території та 35 % населення краю [559, с. 188]. Територія на якій проголошено владу Галревкому налічувала близько 2 млн. жителів. Практично у всіх повітах ГСРР абсолютну більшість складала українці. За даними перепису 1900 р.,

найбільший відсоток вони становили у Заліщицькому повіті – 73,7 % (57,2 тис. осіб), Рогатинському – 71,4 % (77,7 тис. осіб), Зборівському – 69,6 % (37,9 тис. осіб) та Борщівському повітах – 69 % (75,4 тис. осіб) [672, с. 40 – 41]. Водночас, поляки найбільший відсоток становили в Тербовельському – 37,7 % (29,1 тис. осіб), Скалатському – 33,6 % (30,8 тис. осіб) та Тернопільському повітах – 29,5 % (38,8 тис. осіб). Євреї мали найбільшу чисельність у Бродівському – 17,4 % (24 тис. осіб) і Тернопільському повітах – 15 % (19,7 тис. осіб) [672, с. 40 – 41].

Попри те, що склад тимчасового уряду майбутньої Галицької Радянської Соціалістичної Республіки (ГСРР) – Галревкому був затверджений, довелось чекати ще кілька тижнів для того, щоб зібрати його членів для спільної діяльності. Місцем зосередження майбутнього галицького керівництва було обрано Жмеренку, де знаходився штаб XIV-ї армії РСЧА. Сюди в кінці липня 1920 р. з Москви прибули Володимир Затонський та Казімеж Літвінович, а з Києва – Федір Конар, Михайло Баран і Михайло Левицький.

Польська державна поліція у Львові інформувала Міністерство внутрішніх справ Речі Посполитої, що в Києві діє комітет, який ставить собі за мету приєднання Східної Галичини до УСРР. Зазначалось, що в разі окупації Галичини адміністрацію Львова має очолити Ф. Конар, крайовий провід – М. Баран. Відзначалась важлива роль В. Порайка. Другий відділ Управління генерального округу Львів (DOG Lwow) інформував про важливу роль М. Левицького. Повідомлялись деталі його біографії та наявність в нього добрих контактів з провідними лідерами російських та українських більшовиків [602, s. 119 – 120].

Лишень на початку серпня 1920 р. Галревком переїхав до Тернополя, де розпочав свою діяльність. Зразком глорифікації радянськими діячами початку його функціонування можуть слугувати рядки написані самим головою Галревкому В. Затонським: “Пригадую, – писав В. Затонський, – як на першому засіданні Галицького революційного комітету в м. Тернополі до кімнати, розбивши шибку у вікні, залетіла польська куля, бо Тернопіль був тоді просто

на лінії фронту” [493, с. 66]. Із звіту голови Тернопільського повітревкому Федора Замори, в минулому анархіста, відомо, що ревком створено 3 серпня, тоді як В. Затонський та К. Літвінович прибули лишень 4 серпня [346, с. 392]. Таким чином, можна поставити під сумнів достовірність засідання Галревкому від 1 серпня 1920 р., на якому було прийнято ряд перших декретів та постанов. Швидше за все вони, як і декларації “До працюючих всього світу” та “Про права і обов’язки робітників в ГСРР”, були заздалегідь написані та розмножені, ще на території УСРР, оскільки таких друкарських потужностей в цій частині Галичини не існувало. Всі перші декрети та постанови було надруковані похідною польовою друкарнею Політвідділу Реввійськради XIV-ї армії РСЧА, про що є відмітки на їхніх аркушах. Тоді як, Всегалицьке видавництво, на чолі з Іваном Куликом, було створено лишень на початку вересня 1920 р. [346, с. 539].

Декрет Ч. 1 “Про встановлення радянської влади в Галичині”, який датується 1 серпням 1920 р., проголошував створення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки на території зайнятих Червоною Армією повітів. В Галичині іменем робітників і селян оголошувалась повна ліквідація всіх органів “політичної, судової і громадської влади” польської держави.

У другому пункті декрету Ч. 1. Галревком проголосив себе єдиним представником вищої державної влади, до скликання I-го з’їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів [336, с. 9]. На місцях влада передавалась підлеглим повітовим, міським і сільським революційним комітетам (ревкомам). Згідно з пунктом третім декрету, все державне майно переходило в розпорядження Галревкому в центрі і його органам на місцях. Оскільки все попереднє законодавство, як польського уряду, так і урядів Австро-Угорської імперії та ЗУНР, було скасоване запропоновано “керуватися законами, постановами і декретами Галревкому, причому в випадках тимчасової відсутності таких належить керуватися революційною совістю робітництва і біднішого селянства” [336, с. 9].

Декрет скасовував усі борги, договори та зобов’язання робітників та селян із капіталістами, поміщиками та орендаторами (пункт б), а також оголошував

про перехід у всенародну власність усіх фабрик, заводів, банків, промислових підприємств, рудників, надземних і підземних багатств. До рук трудового селянства, через революційні комітети, переходили колишні цісарські, поміщицькі, церковні та монастирські землі (пункт 7). Передбачаючи можливий збройний опір повалених експлуататорів Галревком наказував негайно арештувати “всіх попередніх агентів польської буржуазної влади, як старостів, жандармерію, поліцію, всіх політичних і військових представників” [336, с. 9 – 10].

Крім декрету Ч. 1 було поширено декларацію Ч. 2 “Про права і обов’язки робітників у ГСРР”, яка проголошувала програму соціально-економічних перетворень в республіці. Зокрема, в ній підкреслювалась необхідність проведення націоналізації основних знарядь праці та засобів виробництва. Все багатство країни, нерухомість, машини, матеріали, засоби комунікації, транспорт, всі банки, рудники та інші матеріальні цінності переходило у всенародну власність, тобто підлягали націоналізації [336, с. 6 – 7]. Таким чином, радянська влада оголосила примусову і без компенсації ліквідацію приватної власності на знаряддя і засоби виробництва. Оскільки трудова повинність була одним із наріжних постулатів “воєнного комунізму”, якого дотримувались лідери РКП(б) та КП(б)У, Галревком теж закріпив загальну обов’язковість праці під гаслом “Хто не працює, той не їсть”. Для робітників запроваджувався 8-годинний робочий день, щорічні оплачувані відпустки, для чого в їх розпорядження передавалися санаторії, будинки відпочинку і курорти. Заборонено працю дітей до 15 років. Декларація встановила обов’язкове державне соціальне страхування на випадок хвороби або каліцтва, пенсійне забезпечення людей похилого віку та непрацездатних, державну опіку над сиротами. Галревком запропонував створити на всіх підприємствах і шахтах фабрично-заводські комітети, встановити робітничий контроль, профспілки повинні були займатись поліпшенням матеріального становища робітничого класу, а також покращанням трудової дисципліни [366, с. 7 – 8].

Водночас було прийнято декрет № 2 “Про відокремлення церкви від держави і школи”, яким на території республіки запроваджувалась повна свобода віросповідання, як і можливість атеїзму. Всі привілеї духовних осіб було скасовано, а церковне майно – землі, будівлі оголошено власністю держави. Викладання релігії у школах заборонялось на підставі повного відділення церкви від держави [336, с. 10 – 11]. В зв’язку з цим декрет скасував присягу як судовий доказ. Узаконення справ шлюбно-сімейного характеру, які до цього перебували у віданні церковних організацій, передавались місцевим органам влади. Ніхто не мав права посиляючись на свої релігійні переконання відмовлятися від виконання громадських обов’язків або порушувати громадський порядок. Галицькі українці зустріли цей декрет з осторогою, оскільки він нагадував їм репресивну політику царської Росії проти Греко-католицької церкви часів першої російської окупації Галичини у 1914 – 1915 рр. Греко-Католицька Церква впродовж останніх двох століть слугувала галицьким українцям опорою проти полонізації, тому користувалась повагою місцевого населення. Окрім цього, УГКЦ на західноукраїнських землях була однією із основних рушійних сил процесу українського національного відродження, що збільшувало її суспільну вагу.

Наступні реформаторські кроки мали не менший розмах. Велике пропагандистське значення для більшовиків мав декрет Ч. 4 “Про скасування обов’язкової державної мови”. Цей декрет оголошував: рівноправність усіх національностей, які проживали на території ГСРР, ліквідацію обов’язкової державної мови, якими в Галичині були польська та німецька, громадянам гарантувалось право звертатись до всіх установ чи організацій своєю рідною мовою. Прояви національної дискримінації підлягали суворому покаранню, особливо в середовищі радянських службовців нижчого рангу. Діловодство мало вестись українською або польською мовами, а всі закони, декрети та постанови мали публікуватись всіма крайовими мовами, тобто українською, польською і єврейською [346, с. 424 – 425]. Така увага до єврейських мешканців пояснювалась їх чисельністю на цих землях. Так, на 1890 р. у

Галичині та Буковині проживало близько 850 тис. євреїв, а в 1900 р. – більше 900 тисяч, що складало 3/4 всіх представників цього етносу в Австро-Угорщині [455, с. 65, 127]. При цьому ідиш не входив до переліку восьми державних мов, якими послуговувались в імперії, що значно дискримінувало єврейську громаду. Про це добре були поінформовані більшовики, які намагались використати мовну проблему на свою користь. Однак, на практиці положення цього декрету не дотримувались. Службовці, які були делеговані від військових частин найчастіше користувались своєю рідною – російською мовою. Більш того, сам голова Галревкому В. Затонський провадив урядування російською мовою, хоча добре володів українською, і це тоді, коли російська мова не була в переліку крайових мов.

Декретом Галревкому Ч. 9 “Про алкогольні напитки” було заборонено продаж, виробництво та зберігання спиртних напоїв. Такі заходи мотивувались тим, що “стара держава... не тільки угнітала робочий люд при допомозі тюрем, поліції, жандармів та шибенець, не тільки углуплювала його при допомозі своєї школи, але теж затруювала його алкоголем, щоб таким чином утримати серед працюючих мас темноту і, ослабивши їх фізично, відібрати ім енергію, потрібну для ведення боротьби” [346, с. 428–429]. Відділи народного господарства повинні були розробити порядок використання спирту для технічних потреб.

Підбиваючи підсумки аналізу офіційних декретів та декларацій Галревкому, які швидше за все були заздальгідь розроблені у лоні ВКП(б) та КП(б)У, можна дійти висновку, що перші декрети носили радше популістсько-агітаційний характер. Спекулюючи на проблемах Галичини під польською окупацією більшовики намагались виступити захисниками інтересів “всіх працюючих”, з метою позитивного ставлення місцевого населення до нової влади. Потрібно визнати, що керівництву Галревкому успішно вдалось досягнути такого ефекту на початковому етапі своєї діяльності. Однак, розходження декларованих принципів та реальних дій радянської влади, на

середину вересня 1920 р., намітили тенденції повороту у настроях місцевого населення у зворотному напрямі.

Використовуючи досвід державного будівництва РСФРР і УСРР, Галревком розпочав організацію центральних органів державної влади. З перших днів при Галревкомі створено 12 відділів: закордонних справ, земельний, продовольчий (харчовий), фінансовий, торговельно-промисловий, транспортний, відділи юстиції, праці і соціального забезпечення, охорони здоров'я, організаційно-політичне управління, раду народного господарства, надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами. Б. Тищик переконливо довів разючу структурну схожість Галревкому з першим складом РНК РСФРР зразка 1917 р. [632, с. 194 – 195] Дещо пізніше, в процесі побудови владної вертикалі виникла потреба в утворенні ще 6 відділів: внутрішніх справ, військового, народної освіти, пошти і телеграфу, робітничо-селянської інспекції, Всегалицьке радянське видавництво.

Не пізніше 25 серпня 1920 р. було створено відділ внутрішніх справ та військовий відділ. Перший належав до найважливіших відділів, який створено декретом № 6. Він мав завдання “загальне керівництво (голова Михайло Левицький) всією роботою по організації революційної Радянської влади на місцях, з підчиненням цьому відділові ревкомів (виконкомів)” [42, арк. 6]. Група правників цього відділу, яких очолював колишній поручник УГА Лонгин Горбачевський, займалась розробкою законопроектів для відділів Галревкому. На цьому ґрунті виникали непорозуміння, оскільки місцеві фахівці з австрійським досвідом не в повній мірі розуміли “класовий підхід” майбутнього правового устрою, який мав надавати широкі привілеї радянським службовцям і бідним верствам населення, натомість різко обмежуючи права та свободи заможних громадян. Зокрема, відхилено проект закону про заборону утримання під вартою більше 24-х годин без дозволу суду для всіх верств населення. Більш того, закон перероблено так, що кожен робітник отримав право арешту “буржуазії”, що мало сприяти зростанню міжкласової боротьби [433, с. 103].

Відділу внутрішніх справ підпорядковувалась міліція, на яку покладались обов'язки збереження громадського спокою та виконання окремих доручень державних органів (забезпечення підводами, кур'єрські доставки, етапування злочинців). Комунікація із повітовими ревкомами ускладнювалась через поганий стан телефонно-телеграфної мережі. Тому, за прикладом УССР, де успішно функціонував “живий зв'язок” через кур'єрів, на основі постанови РНК УСРР “Про організацію Відділу живого зв'язку” (ст. 208), було вирішено здійснювати комунікацію через міліціонерів, які доставляли накази і розпорядження, натомість повертались із звітами місцевих органів влади [335, с. 267]. Недоліком такого виду зв'язку була велика втрата часу при доставці інформації, яка на той момент могла вже втратити свою актуальність.

З метою “об'єднання діяльності військових комісаріатів на місцях” створено військовий відділ (голова М. Баран) [42, арк. 7]. Він мав займатись створенням збройних сил ГСРР та мобілізацією до їхніх лав, але фактично забезпечував всім необхідним військові підрозділи Червоної Армії. Необхідно зазначити, що військовому відділу Галревкому не підпорядковувались вже сформовані військові частини з галичан, які діяли на фронті. Наприклад, у складі 44-ї дивізії XII-ї Армії у західній частині Волині діяла галицька сотня, яка зверталась до Політичного відділу дивізії із проханням перевести її до Галичини, але отримала відмову [127, арк. 60].

Окремим декретом Ч. 15, від 9 вересня 1920 р., створено Робітничо-Селянську інспекцію (голова І. Кулик), яка мала бути “пролетарським оком радянського будівництва”. Інспектори отримали повноваження по “контролю і всестороннього повірювання діяльності всіх відділів” Галревкому та повітревкомів. Зокрема, оголошувалась боротьба з протекціонізмом і панібратством, канцелярщиною і саботажем службовців. З представників робітників та селян мали створюватись “летучі ревізії” для проведення перевірок [42, арк. 25 – 27]. Розпливчате формулювання § 11 стосовно потреби “переводити шляхом революційного порядку” наказів Галревкому, давав широкі повноваження для спонукання співробітників до активної роботи, під

загрозою звільнення та обвинувачення у саботажі чи шкідництві. В такому формулюванні можна побачити зародки “штурмівщини”, яка в 1930-х роках отримала широку практику в радянському суспільстві.

В середині серпня 1920 р. розпочав роботу транспортний відділ, на який покладалось завдання налагодження роботи різних видів транспорту, своєчасне перевезення вантажів і забезпечення технічного стану шляхів сполучення. Повноваження відділу поширювались на залізничний, автомобільний та гужовий транспорт, які мали важливе стратегічне значення для ведення бойових дій. Використовуючи працю мобілізованих робітників та підневільну працю “нетрудових елементів” здійснено демонтаж “вузькоколісного” полотна та його заміну на “російську колію”. Вони також залучались до відбудови залізничної інфраструктури, що станом на кінець серпня 1920 р. дозволило більшовикам частково відновити залізничний рух у зайнятих повітах. Так, за інформацією колишніх австрійських полонених, які повертались із Росії, на кінець серпня 1920 р. функціонував залізничний відрізок Гусятин – Чортків [360, с.181]. З 4 вересня відновлено залізничне сполучення на ділянці Броди – Красне, а 10 вересня з Підволочиська до Тернополя прибув перший потяг, який сполучив тимчасову столицю ГСРР із українськими губерніями УСРР [486, с. 97]. Проте, відбудова залізничної інфраструктури здійснювалась для мілітарних, а не господарських цілей. Зокрема, за час існування ГСРР не було пущено жодного пасажирського потягу.

Серйозні проблеми із транспортом Галревкому ілюструє факт, що в його розпорядженні не було жодного справного автомобіля. Так, у звіті В. Леніну на початку вересня 1920 р. В. Затонський так змальовував ситуацію: “...з залізницями ще так-сяк, оскільки головніші стратегічні лінії необхідні для армії, і вона їх ремонтує...регулярного залізничного зв’язку з Кам’янцем (Подільським – *Прим. К. Р.*) не має, а прямо по шосе, всього 130 верств, їхати ні на чому” [346, с. 518 – 520].

Важлива роль відводилась фінансовому відділу Галревкому. До його функцій належало: “...провадження грошового господарства краю, відання

його грошовими запасами, розподіл їх, здобуття грошових запасів, потрібних для удержання і керування краєм” [39, арк. 5 – 6]. Зокрема, фінансовий відділ затверджував бюджети повітових ревкомів, мав забезпечував їх коштами, регулював ринок валют та податковий сектор. Попри грошову допомогу урядів РСФРР та УСРР, у кінці серпня 1920 р. для наповнення бюджету введено революційний податок з буржуазії. Зокрема, таким чином в Тернополі із 107 багатих родин було зібрано 15 млн. крб., тоді як платня службовця радянських установ становила 4 – 6 тис. крб. на місяць [563, с. 43]. При відступі Червоної Армії всі зібрані кошти були вивезені за р. Збруч і передані через Ліквідаційну комісію уряду УСРР.

Не пізніше 11 вересня 1920 р. видано постанову про створення Всегалицького радянського видавництва (Всегалвидату), яке “відає в загальнодержавнім масштабі організацією всієї видавничої справи і розповсюдженням всіх родів друкарських виробів”. В тому числі й правом управління видавничою діяльністю, як цивільних, так і військових установ. Всегалвидат виконував функції державного органу цензури “всієї періодичної преси” та “загальне інструктування як технічного, так і з політичного боку” [346, с. 539]. Крім контролю, Всегалвидат завідував обліком паперу, книг, брошур, плакатів, друкарень і брошуровочних майстерень на території ГСРР. Керівництво Всегалвидатом здійснювала колегія, яку очолював І. Кулик.

Через другорядність та організаційні проблеми лишень 11 вересня видано декрет Ч. 21 “Про організацію відділу народної освіти”, який мав здійснювати “загальне керування освітою і соціальним вихованням у всіх галузях” [346, с. 540]. Для цього створювалась розгалужена структура з 8-ми підвідділів і місцевими осередками, включно до сільревкомів. Спочатку відділ очолив М. Баран, а з його від’їздом на мирні переговори до Мінська, змінив М. Гаврилів.

Деякі відділи Галицького революційного комітету в свою чергу ділились на підвідділи, комітети і комісії, кожен з яких мав досить чітко визначену компетенцію. Повноваження усіх структурних одиниць Галревкому, їх права

були окреслені відповідними законодавчими актами. На чолі кожного підвідділу чи управління стояв завідуючий, якого затверджував В. Затонський за пропозицією завідуючого відповідного відділу. В управлінні відділами тісно поєднувались принципи одноосібного і колективного керівництва ефективність роботи яких, у значній мірі, залежала від особистих якостей керівника відділу. Такі відділи, як військовий, внутрішніх справ, транспортний, очолювались керівниками з авторитарними манерами управління; на чолі відділу пошт і телеграфу, Всегалвидату стояли колегиї.

Відділи Галревкому організовувались з кінця липня 1920 р. із різним успіхом, залежно від доцільності та наявних кадрів. Початок роботи був визначений загальними декретами Галревкому, які регламентували загальний напрям роботи всіх урядових структур ГСРР. Остаточо при Галревкомі було утворено 18 відділів, з низкою комісій та установ (Центральна рада профспілок, Всегалицька кооперативна спілка, Галицьке радянське телеграфне агенство). Загалом, формування Галревкому не було завершене. Характерним є відчуття тимчасового виконання державних функцій та підготовки кадрів для майбутніх органів управління, які повинні були постати після планованого з'їзду Рад робітничих, селянських та червонострілецьких депутатів [336, с. 5 – 6].

Ключову роль в організації мережі радянських органів влади у визволених повітах Східної Галичини займала Комуністична партія Східної Галичини – обласна організація КП(б)У, яка фактично визначала напрямок діяльності Галревкому. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 3 серпня 1920 р. було прийнято рішення про злиття Галоргкому із підпільним ЦК КПСГ, який знаходився у Львові [500, с. 15]. Того ж дня, в Тернополі проведено конференцію КПСГ, на якій створено новий ЦК. Він складався з 9 членів: В. Затонського (голови) делегованого ЦК КП(б)У, від Галоргкому – М. Баран, М. Літвінович і М. Левицький; З. Розен (Волян) і Д. Моєс представляли львівську нелегальну комуністичну організацію; І. Краснокутський від Галицького бюро агітації та пропаганди при ЦК РКП(б), а також А. Бараль і К. Саврич (Максимович) [602, с. 121].

За ініціативи В. Затонського, 11 серпня засідання ЦК КПСГ прийняло рішення про реорганізацію Галревкому. У новому складі не знайшлося місця І. Немоловському та Ф. Конару, які були відсунуті на другий план. Галревком доповнено головами відділів, але вирішальне значення мала думка членів першого складу Галревкому, які утворили свого роду “малий” уряд [433, с. 67]. І. Краснокутський, М. Левицький та А. Бараль сформували Організаційне бюро ЦК КПСГ [602, s. 122]. В. Затонський, як член Реввійськради XIV-ї армії Південно-Західного фронту, фактично отримав диктаторські повноваження. Він одночасно очолював Галревком, відділи зовнішніх та земельних справ, організаційно-політичне управління, раду народного господарства, ЦК КПСГ і Ревтрибунал ГСРР. Сучасник і співробітник комісаріату військових справ Борис Колодій, який мав можливість спостерігати стиль управління В. Затонського, свідчив, що останній “...зовсім не числився з голосом галицьких комуністів, ні з голосом прочих членів галицького радянського “уряду”... Дуже зарозумілий і впертий, він зовсім не числився з голосом інших. Для нього міродатним було тільки те, що скаже Москва” [395, с. 4, 6].

На цьому ж засіданні було прийнято ухвалу, що “не перериваючи державних відносин України і Галичини ЦК КПСГ стверджує свою фактичну підлеглість на платформі ідеологічній та організаційній з ЦК КП(б)У”. Зазначено, що “партія реалізує свої рішення через радянський апарат” [602, s. 122]. Пізніше, на початку вересня 1920 р. у жорсткій дискусії В. Затонський відверто визнав, що “він за свої вчинки відповідальний перед московським центром, бо веде таку лінію, яку йому наказував той центр. Виконуючи доручення того центру він не стерпить жадної опозиції зі сторони “шовіністів” і “сепаратистів”...” [395, с. 21]. В завершення засідання прийнято рішення про розробку статуту КПСГ, який був затверджений 26 серпня 1920 р. Засідання засвідчило, що Галревком є виразником волі ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У, а не волі населення Галичини. Таким чином, бачимо зростання урядового і партійного апарату ГСРР і перетворення в “партію-державу”, що є

характерною рисою більшовицької державної моделі запровадженої в РСФРР та УСРР, яку перенесено на ґрунт Східної Галичини.

4.2. Створення та функціонування мережі місцевих органів влади: повітові та сільські ревкоми

Прихід військ Червоної армії привів до швидкої зміни влади на місцях. Інструктори-агітатори скликали мітинги, на яких закликали місцеве населення брати владу у свої руки, шляхом створення ревкомів. Стихійне утворення яких дійсно мало місце у нетривалий період безвладдя, але, як правило, органи влади творили надіслані війські політпрацівники або представники Галревкому. Місцеві ревкоми доповнювались представниками місцевих громад.

Створення місцевих органів влади здійснювалось згідно тимчасової інструкції для повітревкомів від 1 серпня 1920 р. Автори документу розуміли відмінність Східної Галичини в адміністративному поділі від територій колишньої Російської імперії. “Вводити, які небудь зміни в формальному адміністративному поділі Галичини є непобажаним і поки що шкідливим; (тому – *Прим. К. Р.*) приймаючи стару форму...надати їй Радянський зміст...” [336, с. 16]. За активної участі політвідділів Червоної Армії створювались повітові ревкоми, особовий склад яких назначав Галревком. У склад повітревкомів рекомендувалось включати представників військової влади, для забезпечення всіх потреб останньої. Особливо наголошувалось на “класовій приналежності” членів ревкому: “...треба дуже пильно уважати, щоби відразу не вносити “бургфріден” (не порушувати громадський мир – *Прим. К. Р.*) до краю, але гостро робити класове розслоєння, даючи всім буржуазним слоям одразу почути тверду пролетарську руку” [336, с. 18].

Встановлювалась наступна владна структура: керівну роль відігравав відділ управління, яким “ведуться всі зносини з вищими органами влади, через який видаються всі накази, розпорядження, інструкції” [336, с. 18]. Він складався із канцелярії, бухгалтерського підвідділу, підвідділу міліції та експедиції (інструктори-контролери, які створювали та контролювали

містечкові та сільські ревкоми) [261, арк. 11, 19, 90]. З 1 вересня 1920 р. розпочинають працювати підвідділи реєстрації соціального стану (народження, шлюбу, розлучення, смерті, зміну прізвища, реєстрації позашлюбних дітей), які мали замінити церковні установи [261, арк. 31; 283, арк. 17]. При ньому теж функціонувало політбюро по боротьбі з контрреволюцією, у складі трьох членів та необхідної кількості таємних агентів. До його обов'язків належало “ярих і активних контрреволюціонерів негайно судити і віддавати військовим органам (осібним відділам при армії) на виконання вироку”. Інших порушників належало арештовувати та після проведеного слідства надсилати до ГНК [336, с. 19]. За активної участі представників ГНК формувалась мережа повітових політбюро “по борбі з контрреволюцією, спекуляцією, надужиттям і зловживанням по службі” при повітових ревкомах. Вони входили до організаційної структури повітової міліції, хоча зберігали автономний статус [51, арк. 12 – 13]. Всього планувалось створити 18 повітових політбюро, в тому числі в Тернополі. З них, до відходу за р. Збруч, почали функціонувати тільки 11. Політбюро складались із інформаційного, оперативного та слідчого підвідділів загальним штатом в 22 співробітника [50, арк. 7 – 7 зв., 9 зв., 15 зв.,; 51, арк. 12, 58]. Ця конструкція давала змогу політбюро вести самостійну агентурну та слідчу роботу, з пересиланням арештованих та готових справ до Тернополя. У віддалених повітах, як Заліщики, арештовані залишались на місці, а до центру передавались тільки слідчі справи. В разі необхідності, за рішенням Всегалицької ГНК, політбюро самостійно приводили в дію смертні вироки.

Створено земельно-господарчий і фінансовий відділи. Перший вів облік поміщицьких, державних, церковних земель, знарядь праці, коней, реєстрацію майна крамниць, складів, а також “відобрання і націоналізація всіх буржуазних ресурсів” [336, с. 19]. Фінансовий відділ вів облік майна та грошей банків, ощадних кас, кооперативів, різноманітних громадських установ. У кінці серпня 1920 р. склад повітових ревкомів доповнено відділом праці та соціального забезпечення, який діяв у тісній взаємодії з місцевими радянськими профспілками, продовольчим (харчовим) відділом і відділом народного

здоров'я. Цікаво, що до складу останнього спочатку включили ветеринарний підвідділ, але з часом перевели його до складу земельного відділу [261, арк. 43]. Лишень 11 вересня розпочалось створення в повітах відділів народної освіти, хоча навчальний рік мав розпочатись ще 1 вересня. Останнім було заплановано створення повітових правових відділів.

У місті Збаражі ревком створено вже 27 липня 1920 р. – наступного дня після зайняття військами Червоної Армії (голова Хименко) [632, с. 208]. Оскільки вирішальна роль в його обранні належала командуванню червоноармійських частин, тому він одразу розпочав забезпечувати їх всім необхідним та розгорнув агітацію серед місцевого населення. Швидкими темпами створено ще 16 ревкомів в навколишніх селах. Із приїздом Галревкому до Збаража направлено співробітників, які 3 серпня провели переобрання ревкому. З цього часу розпочинається формування повітревкому із всіма штатними відділами [632, с. 208 – 209].

Для сільської місцевості рекомендувалось: “...по заняттю села, скликають для виборів Ревкому громадське віче...на якому мають право брати участь тільки трудові сільські елементи...” [336, с. 16], тобто такі, що не використовують найманої праці чи займаються лихварством. Наголошувалось на залученні до ревкомів громадян польської та єврейської національності, щоб надати інтернаціонального характеру радянській владі.

У селах до 2 тис. мешканців ревком складався з трьох членів, більше 2 тис. – із 5 представників. “Ревкому села віддається вся повність революційної влади в межах села...” [336, с. 16]. Зокрема, сільський ревком мав поєднувати законодавчі, виконавчі та судові функції в межах села. Попри автономність, вказувалось на ретельне виконання декретів і наказів центральної влади та повітревкомів. При сільському ревкомі створювались земельний та продовольчий (харчовий) відділи, а також міліція (5-10 чоловік), для утримання “революційного порядку” та боротьби з контрреволюцією, дезертирством та грабунками [336, с. 16 – 17].

Перший сільський ревком в Тернопільському повіті виник 31 липня 1920 р. у с. Козівці, куди прибув представник 60-го кавалерійського полку Жуков. Після проведеного мітингу, із роз'ясненням завдань Червоної Армії та радянської влади, делегат запропонував селянам створити ревком, що й було зроблено. Головою став селянин Осип Горбач, який, швидше за все, будучи колишнім війтом або прихильником української влади часів ЗО УНР, 22 серпня був переобраний, за присутності представника Галревкому Янушкевича [281, арк. 40; 282, арк. 61, 62 – 63].

В деяких селах ревкомаами формувались комітети бідноти (комбіди), які повинні були відстоювати інтереси безземельних і малоземельних селян. Комбіди мали вести безпосередню боротьбу із куркулями. Аналіз архівних матеріалів дозволяє говорити про незначне поширення такої організації серед галицького селянства. Зокрема, за нашими підрахунками із 87 сіл Тернопільського повіту у серпні – вересні 1920 р. було створено тільки 14 комбідів, що складає не більше 16 % від загальної кількості [273, 281, 282]. У кількох селах Тернопільщини (с. Березовиця Велика, Шляхтинці) було створено “полюбовний” суд, який мав вирішувати дрібні спори матеріального та земельного характеру [271, арк. 14, 42; 281, арк. 2, 96; 282, арк. 7 – 8, 181 – 182]. Як виключення, можна згадати створення у с. Дичків Тернопільського повіту відділу сінокосів, а 12 вересня в с. Скоморохах, цього ж повіту, засновано союз комуністичної молоді [281, арк. 17 – 18, 86, 104; 282, арк. 34 – 35, 145 – 147].

З великою часткою польського чи єврейського населення в сільревкоми делегувались їх представники. В селах, де переважало польське населення, ревкоми складались цілком із поляків, як у селах Пужники, Підзамочок Бучацького повіту [287, арк. 18 зв.] чи ревкоми містечок Монастириська та Микулинці [264, арк. 7; 271, арк. 22; 282, арк. 100 – 102; 297, арк. 1 зв., 13 зв.].

В архівних фондах відклалось багато резолюцій із сільських віч, які обирали ревкоми декларуючи повну готовність допомагати Червоній Армії та Галревкому. Деякі навіть надсилали вітальні повідомлення В. Леніну,

Л. Троцькому та делегатам II-го з'їзду Комінтерну [281, арк. 7, 8 – 8 зв, 105; 282, арк. 16]. Первинний ентузіазм галицьких селян був природною реакцією на жорстоку політику польських військових та цивільних властей. Не останню роль зіграла більшовицька пропаганда (листівки, мітинги, бесіди агітаторів), але досить скоро селянство зайняло вичікувальну позицію. Затягування з поділом земель великих землевласників, церкви та монастирів, заборона торгівлі, важка підводна повинність, відтермінування початку шкільного року були наглядними прикладами розходження змісту більшовицької політики із декларованими реформами.

Організація містечкових ревкомів була дещо ширшою за кількістю відділів порівняно із ревкомами в селах, але загалом не була сильно диференційована. Наприклад, у м. Микулинці, на південь від Тернополя, 2 серпня 1920 р. створено ревком у складі 5 членів (голова Володимир Мартиневич, пізніше Микола Пшедзімірський). Від сільського ревкому структура таких ревкомів відрізнялась наявністю відділу міського господарства, праці та соціального забезпечення, а також народного здоров'я. При ревкомі створено міліцію та комбід [264, арк. 7; 271, арк. 22; 282, арк. 100 – 102]. Містечкові та сільські ревкоми підпорядковувались безпосередньо повітовому ревкому.

4.3. Правоохоронні органи ГСРР

З початком процесу формування уряду ГСРР першочергового значення набуло питання створення карально-репресивних структур. Головне місце відводилось Галицькій надзвичайній комісії (ГНК). Перші заяви з проханням вступу на службу в ГНК датовано 10 серпня 1920 р [46, арк. 1 – 2]. Комісія була підпорядкована керівництву ГСРР, зокрема відділу управління спочатку місцевого ревкому, а згодом Галревкому. Стосовно цього, цікавою є еволюція назви каральної установи, яка відображає весь її нетривалий еволюційний шлях. З архівних матеріалів випливає, що на початковому етапі вона виконувала роль міської “ЧК” при Тернопільському ревкомі, обмежуючись територією ”столиці” – Тернополя та прилеглих районів (до 10 км) [50, арк. 2 –

2 зв.]. Про це також свідчать сфрагістичні дані, які допомагають реконструювати періодизацію історії “Надки” чи “ганки” (так в народі називали ГНК за її початковими літерами) [433, с. 113]. З 26 серпня 1920 р. відбулась зміна назви: з Надзвичайної Комісії при Тернопільському ревкомі на Галицьку надзвичайну комісію (ГНК), що звичайно супроводжувалось збільшенням її повноважень. Виразником цього процесу стало організаційне розширення та кристалізація підрозділів, а також початок формування повітових ревкомів на всій території ГСРР, що спонукало до виконання ГНК ролі регіонального центру репресивних органів Галичини. З 2 вересня 1920 р. починає використовуватись термін “ВсеГалНК” (ВГНК), який поступово витісняє попередню аббревіатуру “ГНК” [114, арк. 11]. Хоча протягом вересня паралельно зустрічаються обидві назви установи на відбитках печаток. Отже, попри здавалось би незначну тривалість історії мікроеволюція двічі вимагала зміни назви організації, яка відображає етапи організаційного та територіального розширення повноважень.

На основі опрацьованих матеріалів можна виокремити таку періодизацію історії ЧК-ГНК-ВГНК: 1-ий етап (10 – 21 серпня) для якого характерне нарощування кількості співробітників Надзвичайної Комісії та відокремлення 21 серпня 1920 р. Тернопільської ЧК [261, арк. 12]; 2-ий етап (22 серпня – 1 вересня) – перехід до чіткої структуризації відділів ГНК та підготовка кадрів в повітах; 3-ий етап (2 – 22 вересня) – розширення територіальних меж функціонування комісії в рамках всієї псевдо-республіки ГСРР з претензією, крім Східної, ще й на Західну Галичину (Краків), а також початком формування таких підрозділів як Особливий відділ та Транспортна надзвичайна комісія при ВГНК. Стрімкий наступ польсько-українських військ у кінці вересня 1920 року не дозволив ВГНК у повній мірі розгорнути свою діяльність.

Енн Еплблом так визначає державний статус ВНК: “ЧК мала бути “щитом і мечем” Комуністичної партії, вона була абсолютно незалежною від офіційного Радянського уряду чи від якихось його відомств...Про її особливий статус говорить уже сама назва...“Надзвичайною” вона була саме тому, що

існувала за межами “звичайної” законності” [456, с. 34]. На ГНК покладались завдання: попередження і боротьба з контрреволюцією, тобто арешти австрійських, польських та українських військових, жандармів, старост; створення розгалуженої інформаційної мережі; ліквідація проявів саботажу у господарстві та спекуляції в торгівлі; виявлення підлягаючих обліку товарів; контроль трудових ресурсів ГСРР, для чого на початку вересня була проведена реєстрація не зайнятого у радянських установах та профспілках населення; облік, для майбутніх репресій, підприємців, духовенства та педагогів; взяття заручників; жорсткий пропустковий режим; цензура листування; контррозвідка та арешти дезертирів; боротьба з хабарництвом, посадовими злочинами та мародерством радянських службовців [47, арк.34; 49, арк. 5; 52, арк. 52; 109, арк. 3, 6; 114, арк. 2 зв., 3, 8]. Крім цього, дослідник І. Шкляев відмічає: “Надзвичайні комісії виконували не тільки оперативно-розшукову роботу, але й функції бойових органів, яким доводилось вступати в безпосередні зіткнення із озброєним супротивником, а також під час складної бойової обстановки на фронтах брати участь разом із частинами Червоної Армії в боях” [633, с. 36]. Співробітники чекістських органів прирівнювались до військовослужбовців діючої армії, звільняючись від трудових повинностей та отримуючи у своїй діяльності широкі повноваження [46, арк. 56 – 57; 47, арк. 25].

Керівним органом Галицької надзвичайної комісії була колегія, спочатку в складі голови комісії Михайла Наваловського (галичанин), його заступника (“товариша”) Сергія Лебединського (етнічний росіянин з Нижнього Новгороду) та секретаря Євгена Томкевича (теж галичанин), а з розширенням повноважень ГНК доповнена ще двома членами колегії – Казбеком (Йосиф Цвілінг – єврей) та Максимом Бельским (судячи з підпису латинкою вірогідно поляк). Колегія ГНК розпочала свою роботу 22 серпня 1920 р., що можна вважати завершенням формування основної частини апарату комісії.

На відміну ж від керівництва, основний рядовий склад ГНК становили галичани-українці, хоча були представлені також місцеві поляки та євреї. В гендерному вимірі 1/5 частину персоналу становили жінки, але переважно на

посадах діловодів та машиністок. Варто також відзначити, що третину штату комісії склали комуністи, які направлялись до неї Комуністичною партією Галичини (КПГ), КП(б)У та РКП(б) [48, арк. 57 – 58; 54, арк. 4 – 6, 8 – 10; 55, арк. 1, 5, 6, 8, 9].

Потрібно відзначити, що хоча керівництво надзвичайки мало певну долю автономності у своїй діяльності, безпосередньо її діями керував голова Галревкому В. Затонський та керівник відділу управління Іван Сіяк – колишній командир УСС, який у червні 1919 р. мав намір арештувати Є. Петрушевича в Кам'янці-Подільському [556, с. 149]. Зокрема, вони затверджували штати і бюджет комісії, а також мали право відмінити вирокі колегії ГНК, як вища інстанція (справа О. Бортникова) [48, арк. 17; 114, арк. 3 зв., 4, 13].

Співробітники оперативного відділу ГНК на основі ордерів, а інколи вистачало й одного доносу, проводили обшуки («трусини») та арешти підозрюваних. Вони вміло виявляли таємні сховки, які робили налякані жителі Тернополя, відчувши на собі грабежі польських військ у 1919 – 1920 рр. та з острахом очікуючи приходу нової влади. Саме це найчастіше було причиною арештів громадян. У вересні 1920 р., із збільшенням чисельності радянських органів влади, до переліку речей, які конфіскували потрапили меблі, білизна, одяг (більше двох комплектів на людину), взуття, подушки та інші побутові приналежності. Стосовно цього були значні зловживання, які викликали скарги населення [112, арк. 6 – 7, 11 – 13].

Бюро довідок та перепусток видавало громадянам перепустки на виїзд за межі Тернополя, у зв'язку з прифронтовою зоною та жорстким перепустковим режимом в ГСРР. Безпекою надзвичайної комісії займалась Охоронна сотня, яка формувалась із колишніх бійців ЧУГА під командою сотенного коменданта Яківа Семянишина. З поповненням її 7 вересня 1920 р. підрозділом ВОХР (Воєнізована охорона) [114, арк. 18], з неї розпочато створення Особого відділу при галицьких частинах, які формувались в ГСРР.

З аналізу, справ, які вів слідчий відділ ГНК, стає очевидним, що половина всіх вироків були виправдальними. У промові Ф. Дзержинського на IV-ій

Всеросійській конференції губернських, транспортних надзвичайних комісій та особливих відділів в Москві 3 – 6 лютого 1920 р. йшлося: “Когда мы подходим к врагу, чтобы его убить, мы убиваем его вовсе не потому, что он злой человек, а потому, что мы пользуемся орудием террора, чтобы сделать страх для других... Вот единственная цель и смысл террора, террора не как метода, не как воздействия, а как орудия борьбы за торжество пролетариата, окруженного со всех сторон врагами” [313, с. 145]. Тобто, проводячи масові арешти чекісти вкладали в нього первинний зміст (“terror” з лат. “страх, жах”), а масові розстріли були кривавою необхідністю, які мали за мету сіяти страх серед населення та формувати покірну, безініціативну та безлику масу, якою легко керувати не вдаючись у тонкощі політики більшовиків.

Східна Галичина початку ХХ ст. була конгломератом національностей: на 1900 р. українці склали 68 % населення, поляки до 20 %, євреї – 12 %, причому серед міського населення останні становили більшість – 50 %, тоді як українці та поляки приблизно по 25 % [585, с. 40; 443, с. 13 – 14]. Тому, репресії ГНК, які в першу чергу торкнулись міського населення, в рівній мірі зазнали галичани всіх національностей. Різновиди каральних заходів були наступні: арешти працівників державних установ австро-угорської, української та польської держав [52, арк. 2, 8, 11, 15; 56, арк. 8; 74, арк. 1; 79, арк. 4; 87, арк. 23, 43 – 44 зв.; 91, арк. 1 – 1 зв.; 109, арк. 3]; взяття заручників із числа представників заможних верст [114, арк. 2 – 3]; примусова мобілізація для виконання трудової повинності [52, арк. 43; 57, арк. 1; 114, арк. 2 зв.]; реквізиції у населення продовольчих і господарських товарів (муки, крупи, цукру, солі, чаю, консерв, алкоголю, шоколаду, мануфактури, взуття, одягу, інструментів (особливо ткацьких і шевських), гасу (нафти), мила, тютюну, дров, меблів, коней, підвод) [47, арк. 11; 58, арк. 1 – 5; 85, арк. 1, 3, 5, 8; 86, арк. 10; 97, арк. 12, 14 – 14 зв., 52 – 52 зв.; 110, арк. 87]; боролись із фінансовими та продовольчими спекуляціями [46, арк. 52; 47, арк. 28; 61, арк. 55 – 65]; брали участь у виселенні з квартир “буржуазії” [65, арк. 10; 67, арк. 3]. Також співробітники ГНК-ВНГК займалися підтриманням жорсткого перепусткового

режиму [46, арк. 3, 4, 7, 50, 52 – 53; 59, арк. 1 – 5; 79, арк. 4], перлюстрації листування цивільних громадян [47, арк. 34], розслідування зловживань радянських службовців [52, арк. 8, 14, 38; 65; 97]. Велику увагу приділялось створенню розгалуженої інформаційної мережі секретних співробітників, чим безпосередньо займався інформаційний відділ ВГНК [113, арк. 1 – 212].

Потрібно відзначити, що масштаб репресій в Галичині не встигли сягнути розмірів, які здійснили каральні органи більшовицької влади в Наддніпрянській Україні та інших регіонах колишньої Російської імперії. Це в першу чергу зумовлено нетривалим часом існування “меча пролетаріату” на Тернопільщині. Структурне та кількісне зростання ГНК-ВГНК мало за мету вихід на новий виток переслідування класових ворогів, для чого розпочалось складання списків “ворожих елементів” [113].

В останні дні перебування більшовиків у Тернополі (15 – 16 вересня 1920 р.) було видано 49 ордерів на обшуки та арешт, що складає 1/3 всіх ордерів за весь період перебування радянської влади в Галичині. В порядку трудової повинності було організовано евакуацію працівників ГНК, однак близько 1/4 частина персоналу в хаосі відступу не з'явилась до від'їзду і уникла фатальної долі, яка чекала решту галичан на Великій Україні у 1930-х роках [535, с. 332 – 355].

Таким чином, Галицька Надзвичайна Комісія створена у серпні 1920 р. виконувала репресивні функції, покладені на неї Галревкомом. Активні заходи співробітників надзвичайної комісії у галузі боротьби з політичними опонентами, проявами фінансової та продовольчої спекуляції, які більшовицькій владі не вдавалось вирішити політичними методами, забезпечувались репресивним шляхом. ГНК встановила ретельний контроль за всіма сферами життя на території Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, в тому числі за співробітниками революційних комітетів. Однак, несприятливі політичні обставини не дозволили в повній мірі здійснити плановані заходи.

4.4. Соціально-економічна діяльність органів влади Галревкому.

Проблема відновлення і перебудови на соціалістичний лад економіки Галичини була важливою і нагальною проблемою. Великих руйнувань місцевому господарству завдали безперервні бойові дії в роки Першої світової війни та наступні військові конфлікти у 1918 – 1920 рр. Під час відступу польські війська та частини Дієвої Армії УНР у липні 1920 р. намагались вивезти або знищити якомога більше матеріальних ресурсів, щоб ними не змогли скористатись більшовики [632, с. 243]. Ось як описував становище Галичини після відступу поляків один з працівників Галревкому: “Цілком зруйновані залізниці, зірвані мости, вивезені або спалені всі вагони і паровози, зруйновані фабрики і заводи, вивезені всі машини, повна відсутність сировини, палива... Зруйноване сільське господарство, як панські маєтки, звідки вивезений живий і мертвий інвентар, так і дрібні селянські господарства остались без худоби, потрібної для обробітку землі; цілі містечка і десятки сіл цілком спалені, величезна кількість землі в цьому році зовсім не оброблена. Вся Галичина є кладовище, на якому кишить бідний, голодний люд” [34, арк. 1]. Населення відчували великий брак продуктів харчування. Селянам бракувало коней, сільськогосподарських знарядь праці та насіння для засіву. Гостро стояло питання будівельних матеріалів для відбудови житлових будинків, приміщень шкіл, церков та інших громадських організацій.

Декларація Ч. 1 “До працюючих всього світу”, про яку згадувалось вище, у соціально-економічній сфері зазначала наступне: майно великих землевласників, підприємців та “всіх експлуататорів чужої праці” передавалось у власність держави, яке в майбутньому мало бути націоналізоване та соціалізоване через Ради робітничих, селянських та червонострілецьких депутатів. Оголошувалось право робітників і селян розпоряджатись своєю долею та робився заклик всіма силами згуртуватись навколо Галревкому з метою “допомогти йому в трудному завданню організації влади” [336, с. 4].

Інший документ початкового періоду існування Галревкому – декларація Ч. 2 “Про права і обов’язки робітників в ГСРР”. В ній “диктатуру пролетаріату”

названо основною частиною програми комуністів. Декларувався намір націоналізувати всі засоби виробництва (устаткування, сировину), комунікації та транспорт, які “переходять із сьогоднішнього дня в посідання робітничого класу” через Ради робітничих, селянських і червонострілецьких депутатів [336, с. 7]. Авторів декларації не засмучував курйоз, що створення Рад тільки планувалось і таким чином всі промислові ресурси зосереджувались у руках тимчасового органу – Галревкому. Оголошувалось введення загальнообов’язкової трудової повинності, без різниці статті, під гаслом “Хто не працює, той не їсть!”.

Перші декрети Галревкому, на початку серпня 1920 р., були більш конкретними. Декрет Ч. 1 “Про встановлення Соціалістичної Радянської влади в Галичині” у пункті 7 зазначав, що “фабрики, заводи, банки, промислові підприємства, рудники, надземні і підземні багатства організовано переходять всеціло до рук трудящих галицьких мас...” [336, с. 9] через органи Галревкому, який мав виражати інтереси “трудящих”. Таким чином вводилась “диктатура пролетаріату”, яка була ключовим елементом соціально-економічної політики більшовиків на всіх підконтрольних територіях. Особливістю Галичини була мала чисельність промислового робітництва, що визнавалось більшовиками ще у 1918 р. та декларації Ч. 1 “До працюючих всього світу” [336, с. 4; 490, с. 307]. Доповідна записка Галоркому ЦК КП(б)У до ЦК РКП(б) від 20 червня 1920 р. свідчила: “В 1912 р. в Галичині було 3 100 фабрично-заводських підприємств з 106 546 робітниками...Пролетаріат складається переважно з міського елементу і емігрантів, які повертались із західних країн” [346, с. 331]. Констатувалось зосередження пролетаріату у великих містах (Львів, Дрогобич, Станіславів) та в нафтовій промисловості (район Борислава), який складав 13,72 % населення Східної Галичини. Отже, реформи більшовиків мали відбуватись в переважно аграрному регіоні, для якого найактуальнішими були земельне, продовольче питання та відбудова зруйнованого бойовими діями краю.

Одним із перших кроків нового уряду було створення комісії по використанню, на яку покладалось завдання: “планомірне використання всіх

матеріальних засобів-матеріалів, сировини, фабрикатів і напівфабрикатів, встановлення певних норм і потреб всього роду матеріалів, продуктів і сировини та їх розподіл між населенням, армією та промисловістю, встановлення кількості матеріалів для експорту” [33, арк. 3]. Таким чином, закладались підвалини планової економіки із ретельним обліком всіх засобів виробництва, ресурсів та продовольства з метою їх раціонального використання та, в разі потреби, швидкої евакуації.

Галревком і ЦК КПСГ розгорнули широку агітаційну кампанію серед населення міст і сіл з метою його залучення до відбудови економіки краю та втілення в життя більшовицької моделі суспільних відносин. Населення реагуючи на активну роботу агітаторів та розуміючи необхідність максимального напруження всіх сил місцевого населення для відбудови брало участь у велелюдних мітингах та вічах. Так, залізничники станції Підволочиськ 1 серпня на зборах одногосно прийняли наступну резолюцію: “Не покладаючи рук ми всі як один виступимо на фронт внутрішньої економічної розрухи, яку нам лишила панська влада. Ті товариші, які покидають фронт розрухи, покривають себе ганьбою і їм не може бути між нами місця... Докажемо, що ми зуміємо боротися на фронті економічної розрухи” [346, с. 391]. Зрозуміло, що такого характеру резолюції заздалегідь розроблялись партійними та радянськими органами, тому вони є характерними для переважної більшості зборів, які відбувались на етапі формування місцевих ревкомів у серпні 1920 р. Як правило, тон задавали військові чи цивільні агітатори, які діяли за алгоритмом: інформування галичан про цілі приходу Червоної Армії, критика “буржуазних” попередників, програма економічних заходів радянської влади. Таким чином, залишалось тільки заручитись формальною більшістю присутніх на мітингу, щоб трактувати прийняті рішення як думку всього місцевого населення.

Використовуючи усі доступні ресурси, для відбудови зруйнованих стратегічних промислових об’єктів, 17 серпня було відновлено роботу електростанції в Тернополі та Збаражі, розпочала випуск продукції друкарня у

Золочеві [632, с. 247]. Спеціальні комісії повітревкомів проводили обстеження промислових підприємств по всіх містах та маєтках, з'ясовувались можливості налагодження виробництва, вживались заходи для забезпечення підприємств кваліфікованою робочою силою, паливом та сировиною. З метою допомоги у відбудові господарства уряд УСРР виділив Галревкому допомогу в розмірі 50 млн. карбованців [486, с. 94].

На підприємствах і на транспорті створювалися фабрично-заводські комітети, які здійснювали контроль над виробництвом, усували від керівництва колишніх власників та управителів, організовували ремонтні роботи, а також слідкували щоб не було виявів саботажу та страйків. Їх роботою безпосередньо керували голови повітревкомів на основі вказівок Галревкому.

Східна Галичина була переважно аграрним краєм. Потужна нафтовидобувна промисловість зосереджувалась поза межами контрольованого Галревкомом району, що змушувало останній приділити виключну увагу земельному питанню. Внаслідок Першої світової війни та бойових дій з Польщею незасіяними залишились 43 % орної землі (2 млн. 495 тис. га) [34, арк. 15]. Вже у першій декларації виданій від імені Галревкому “До працюючих всього світу” в середині липня 1920 р. чітко зазначено про намір націоналізації майна великих землевласників та підприємців, в тому числі будівлі маєтків із всім живим та неживим інвентарем, земельні угіддя, ліси, пасовиська, водойми. “Всі ці маєтки і богатства передаються у власність держави...” шляхом реквізиції місцевими революційними комітетами [336, с. 5]. Окрім цього, польські магнати визнавались одними з головних ворогів нової влади з метою боротьби з якими підрозділи Червоної Армії й перетнули межі Галичини. Галицьке селянство закликалось до активної допомоги червоноармійським підрозділам всіма засобами. Одна із листівок політуправління Реввійськради XII-ї армії, надрукована в кінці липня 1920 р., ще чіткіше формулювала завдання: “Хай згинуть лясські пани і поміщики!” [346, с. 359]

Декрет Ч. 1 “Про встановлення Соціалістичної Радянської Влади в Галичині”, поряд із ліквідацією всіх урядових та судових установ, пунктом 6 оголошував: “Всі довги, договори, зобов’язання селян та робітників з дідичами, орендарями і капіталістами...касуються”. Декрет Ч. 2 “Про відділення церкви від держави і школи” поширював націоналізацію великого землеволодіння, крім поміщицькі землі, також на церковну та монастирську власність [336, с.11].

Постанова Ч. 2 “Про земельні маєтки й плоди, про збір хліба й паші” від 1 серпня 1920 р. в деталях визначав земельну політику Галревкому: всі поміщицькі, державні (“цісарські”), церковні та монастирські землі із всіма будівлями, живим та неживим інвентарем “негайно одбіраються у дотеперішніх їх власників і безплатно переходять через місцеві органи Радянської Влади у користування всіх працюючих” [336, с. 13]. Тобто, земельна власність без відшкодування переходила у державну власність і повинна була надаватись у користування малоземельним та безземельним селянам, без передання її у приватну власність останнім. Контроль за обліком, збереженням і розподілом землі покладався на земельний комітет Галревкому. Його повітові підрозділи повинні були “негайно виселити поміщиків, їх довірених і нетрудових арендарів (посесорів) з їх бувших маєтків і господарств...” взяти їх під ретельну охорону від мародерів. Після ретельного обліку маєтки та їх інвентар мав вживатись для вчасного збору врожаю, обробки та засіву націоналізованих угідь [336, с. 14]. Постанова визначала, що за проведення вищеозначених робіт наймані працівники (форналі) мали отримати 1/3 зібраного врожаю, інші 2/3 мали надійти в розпорядження харчового відділу Галревкому, після залишення необхідного посівного фонду для наступного року. Робився виняток “в цім році” для дрібних орендарів, які отримували право на весь урожай, за умови, що вони не використовували найманої праці. Наостанок, визначалось що можна використовувати реманент маєтків для обробітку селянських господарств, зокрема бідняцьких землеволодінь безкоштовно [336, с. 14 – 15]. З панських

маєтків і церковно-монастирських дворощ планувалось створити зразкові радянські господарства – радгоспи, колгоспи та артїлі.

У своїх декретах Галревком транслював економічні моделі, які характерні для російського типу господарювання. Зокрема, переважала колективна модель ведення сільського господарства, тоді як для України і Східної Галичини були більш характерна індивідуальна форма господарювання, з великою долею приватної власності на землю [480, с.11]. В цьому аспекті для Східної Галичини характерне дрібне селянське господарство, земля для якого бралась в оренду, через значний “земельний голод”.

Для реалізації взятого курсу земельним відділом Галревкому у середині серпня 1920 р. видано циркуляр № 1, в якому повітові земельні відділи зобов’язувались організувати осінні підготовчі польові роботи по засіву озимини та ярини. Зазначалось, що право на долю при розділі панської землі мали селяни та форнали, які проживають у селі не менше одного року. Решта категорій селян могли претендувати на ділянки тільки після закінчення розподілу панських землеволодінь, за залишковим принципом. Циркуляр, в умовах великої нестачі землі сільськогосподарського призначення в Східній Галичині, створював підґрунтя для виникнення прошарку найманих працівників, які мали брати участь у колективному обробітку господарств радгоспів та артїлей, що мало вирішити проблеми браку землі та безробіття. На початку вересня, розпорядження земельного відділу визначило, що в разі саботажу зі сторони куркулів-дуків проведення осінніх робіт, повітревками мають створювати “комісії по обсіву піль”, які можуть конфісковувати необроблені наділи та передавати їх незаможним селянам [632, с.258]. Таким чином, створювався прецедент щодо позбавлення селян-середняків орної землі, в разі невиконання ними доручень Галревкому та повітревкомів. Логіка планової економіки вимагала тотального контролю та управління всіма елементами господарчого механізму. При цьому нехтувалось такими моментами як економічна доцільність засіву землі та підприємницька ініціатива селян-землеробів.

Практична реалізація настанов Галревкому розпочалась із другої половини серпня 1920 р. Створення сільських ревкомів, в складі яких формувались земельні відділи, дав імпульс практичній реалізації розподілу “нетрудових” землеволодінь. Для ретельного контролю та планомірного переобліку землеволодінь в структурі земельних відділів повітревкомів створювались підвідділи земельної реформи, які проводили трудову мобілізацію землемірів округи, для складання реєстру земель та їх власників (так звана “Земельна книга посідання”) [261, арк. 96].

Видавались накази про норми розподілу землі поміж селянами по Заліщицькому, Збаразькому, Чортківському, Терехівському повітах [35, арк. 5]. При розподілі перевага надавалась безземельному та малоземельному селянству, а на практиці особам, які мали тісні відносини з членами сільревкомів. Для проведення розшарування села в інструкції земельного відділу Чортківського повітревкому зазначалось: “коли б багатші опиралися і не хотіли уступити, належить їх арештувати і присилати до міліції...”. Галревком сприяв зростанню конфліктності між різними категоріями селян розпалюючи “класову” боротьбу [346, с. 516]. Зокрема, у Гусятинському повіті “бідні били багатих за те, що і багаті хотіли одержати землю” [27, арк. 14], а Чортківський повітревком видав наказ про “примусову позичку” у багатших селян знарядь праці для обробітку бідняками своїх земель [486, с. 104]. Збаразький повітревком видав прямий наказ про розподіл землі селян, у власності яких є більше ніж 30 моргів поля [632, с. 267], а Скалатський – звітував про завершення поділу землі, в тому числі “попівської”: “Попам залишають не більше 7 – 8 моргів (3,5 – 4 га – *Прим. К. Р.*) під умовою, що самі їх оброблять” [632, с. 267].

Стосовно психології галицьких селян цікавим є спостереження голови Галревкому В. Затонського, яке він зробив у реляції В. Леніну 6 вересня 1920 р.: “...на шлях справжньої соціальної революції галицьке село, добре вишколене на західноєвропейську манеру, виробивши в собі великі

організаційні навички, вступає несміливо. Жде наказу або хоч би дозволу, зате накази виконуються ідеально” [346, с. 516].

Двічі на місяць до Тернополя повинні були прибувати на конференцію представники від земельних відділів повітревкомів, для контролю за ходом реалізації земельної реформи. Основними проблемами при реалізації земельної політики були відсутність потрібної кількості знарядь праці, підвод, коней тощо. Стосовно останніх, становище ускладнювалось постійними реквізиціями та інтенсивною підводною повинністю з боку тилових військових частин. Пріоритет військових цілей значно ускладнював проведення сільськогосподарських робіт, особливо в умовах постійних дощів, що загрожувало значними втратами врожаю.

Частим явищем було зловживання частин Червоної Армії, особливо тилових, та мародерство окремих червоноармійців. Зокрема, 4 вересня 1920 р. голові Тернопільського повітревкому доповідали: “...в інструкторсько-Інформаційний підвідділ поступають численні усні і письменні заяви від голів сільських Ревкомів про безпідставне і безправне побиття червоноармійцями голів сільських Ревкомів” [261, арк. 47]. Один з постраждалих – голова сільревкому с. Серединці Тернопільського повіту скаржився, що намагався виконати всі вимоги військових частин у підводах: “Навіть брав вози зі сусіднього села”. Але це не допомогло: “...побили мене кольбою (*Прим. К. Р.* – прикладом) і хотіли розстріляти” [261, арк. 48]. На початку вересня 1920 р. в с. Березовці Великі, цього ж повіту, два червоноармійці вкрали двох сільських коней, які паслись [261, арк. 121]. У зв'язку з такими зловживаннями продовольчий відділ Тернопільського повітревкому констатував: “Не дивлячись на всі накази і постанови Галревкому, якими забороняється вести заготовку військовим продагентам на території Галичини, така заготовка фактично ведеться...Те що забрано перевищує те, що залишилось...у багатьох селах не залишилось на засів. Багато не змолочено через брак пасів до машин, погану погоду...абсолютна відсутність транспорту” [269, арк. 18 – 18 зв.].

Із завершенням процесу створення управлінської вертикалі земельних відділів на початок вересня 1920 р. завершено розподіл “нетрудових” землеволодінь і постало питання збору врожаю. У зв’язку з цим розпочався облік знарядь праці. Розпорядженням земельного відділу Галревкому заборонено вільний продаж знарядь сільськогосподарського призначення, без спеціального дозволу ревкому. Продаж таких дозволявся в першу чергу сім'ям червоноармійців та біднякам. Сільські земельні комітети провівши інвентаризацію подавали детальні списки в повітревкоми, які, у свою чергу, узагальнювали данні для Галревкому [262, арк. 13; 263, арк. 1 – 50]. Згодом видано спільну постанову земельного та харчового відділів Галревкому про експропріацію всього поміщицького майна, в тому числі те, яке було залишене на збереження куркулям [632, с. 276]. Поміщиків-дідичів, які залишились, слід було арештовувати і під конвоєм скеровувати до повітревкомів. Розпочалось “полювання на відьом”. Це був прямий наказ до боротьби із заможним селянством, який не вдалось в повній мірі реалізувати через поспішний відступ військ Червоної Армії в середині вересня 1920 р.

Окремо варто звернути увагу на створення на базі панських фільварків радянських зразкових господарств (радгоспів, комун, артілей). Такі господарства, використовуючи найкращі землі, механізовані знаряддя праці, відбірну племінну худобу та фінансову допомогу мали слугувати наочним прикладом успішності більшовицького типу економіки та сприяти його популяризації [336, с. 14 – 15; 20, арк. 1]. Політика колективного ведення сільського господарства активно запроваджувалась РНК УСРР на території Наддніпрянської України у 1919 – 1920 рр. Тому, у Східній Галичині використовували вже набутий досвід таких заходів у галицьких реаліях. Через великий земельний голод перспектива запровадження таких господарств бачилась досить непоганою. Однак, практична реалізація цього задуму викликала багато запитань. Конфіскація церковно-монастирських господарств в римо-католицького та греко-католицького духовенства, які були одними із

стовпів національної духовності місцевого населення не могли додати популярності новій владі [346, с. 380].

Колективні господарства було створено земельними відділами Галревкому в Збаразькому, Чортківському, Гусятинському та Скалатському повітах. В деяких випадках, готовність селян до спільного використання дефіцитних знарядь праці та коней для обробітку приватних сільських наділів, в урядових реляціях видавалась за щире бажання селян до колективного обробітку всієї землі [25, арк. 5]. Всі колективні господарства, які створювались на базах фільварків були добровільними та обирали для керівництва управу з 3-х чоловік. Однак, голова назначався повітревкомом із числа лояльних селян, для контролю за роботою комуни [346, с. 380]. Управа здійснювала розподіл обов'язків для ведення робіт, вела облік часу праці членів та розподіл врожаю.

Окрім того, що колективна форма обробітку землі не була характерна для Галичини, яка з 1848 р. стала на шлях створення дрібних приватних селянських господарств, із поступовим зменшенням великих панських маєтностей шляхом викупу державою землі з наступною передачею її селянам, на підставі кредитування, через поземельні банки та кооперативні спілки.

У Збаразькому повіті ревкомаами створено позичальні пункти сільськогосподарських знарядь. Малоземельне, безземельне селянство та сім'ї червоноармійців були звільнені від будь-якої оплати за позичені знаряддя, в той час як заможнішим верствам встановлювалась натуральна оплата (збіжжям) [632, с. 278 – 279]. Повітові ревкоми створювали також технічні майстерні для ремонту інвентаря, брали під свій контроль всі склади і магазини залізних виробів та рільничих знарядь тощо.

В умовах бойових дій та масових епідемій особливого значення набула діяльність ветеринарних секцій земельних відділів повітревкомів. Масова загибель великої рогатої худоби та коней позбавляли населення останніх засобів до існування. У зв'язку з цим організація роботи ветеринарів мала важливе значення. Згідно інструкції № 2 земельного відділу Галревкому при повітових земельних відділах створювались ветеринарні секції. Вони

проводили мобілізацію ветеринарів та організовували їх працю [20, арк. 2]. Проте ця робота не була завершена радянськими органами.

Окремим напрямом роботи земельних відділів було забезпечення радянських установ, військових частин та населення дровами. Галревком тимчасовою постановою “Про залишення на місцях лісової служби” зберігав лісничу охорону, намагаючись уникнути самовільної вирубки лісу з боку селян, підпорядкувавши їх земельним відділам повітревкомів [20, арк. 11]. При забезпеченні дровами населення перевагу отримували сім’ї червоноармійців, безземельні та малоземельні селяни [261, арк. 115].

В складних умовах соціально-економічної реальності на перше місце виходило питання виживання. Значні незасіяні площі (близько половини орної землі), відсутність коней та знарядь праці, а також перебування значної частини чоловічого населення поза межами краю ускладнювали продовольчу ситуацію в Східній Галичині. Тактика “випаленої землі” польсько-українських військ теж поважно погіршила забезпеченість населення продуктами першої необхідності. Б. Колодій так характеризував сувору повсякденність серпня – вересня 1920 р. в ГСРР: “Всі наші щоденні турботи зводилися до того, де і як можна би насититися” [395, с. 26]. Важкість становища засвідчує повідомлення продовольчого відділу Галревкому від серпня 1920 р.: “З 5-ти мільйонного населення тільки 15 – 20 % мають лишки хліба, біля 800 тис. зовсім його не мають, більше як 500 тис. не вистачить свого хліба до нового врожаю і тільки 50 тис. може прожити своїм хлібом впроголодь” [29, арк. 18]. Непоодинокими були випадки голодної смерті у містах Східної Галичини, зокрема Тернополі [395, с. 26].

Першочерговим питанням для радянських властей було забезпечення робітників та співробітників установ продовольством. Галревком проголосив девіз “Хто не працює, той не їсть”, щоб населення “на ділі бачило і почувало класовий поділ населення, який проводить Радянська влада” [34, арк. 5]. Перевага у забезпеченні харчами віддавалась “трудовам” верствам населення. В цьому відношенні, цікавим є розставлені радянською владою пріоритети

щодо окремих категорій населення: 1) Червона Армія та Галицькі червоні частини; 2) співробітники ревкомів; 3) міська і сільська біднота; 4) добровольці та мобілізовані [29, арк. 18]. Не забували теж про заготівлю продовольства для населення ще незайнятих повітів Галичини, що мало підвищити популярність нової влади. Таким чином бачимо, що навіть без включеної у перелік найважливішої верстви для Галревкому, “червоної” бюрократії ревкомів, основними категоріями були військові та найбідніші категорії, які мали виступити в якості “локомотива” у зруйнуванні старого державного ладу та втримання більшовиків при владі.

В умовах повоєнної дійсності пролетаріат та селянська біднота перебували на межі виживання, тому легко піддавались закликам більшовиків, які обіцяли нагодувати “трудоий народ”. Інтелігенція та політично активні верстви теж були перед вибором: лояльність до нової влади або смерть. Численні скарги в центральні органи Галревкому розцінювались, як прояви міжкласової боротьби, тому тільки заохочувались. Таким чином, продовольче питання набувала важливого політично-ідеологічного забарвлення для Галревкому.

Маючи дворічний досвід “боротьби за хліб” в Росії та Україні, більшовики без вагань впровадили в Галичині вже випробувані методи. Було введено хлібну монополію, якою заборонялась вільна торгівля продуктами харчування (хлібом, м'ясом, олією); здачу населенням хлібних надлишків по твердих, як правило не відповідаючим ринковим цінам; конфіскація без відшкодування всіх прихованих продовольчих запасів; вилучення продуктів харчування у “нетрудових” верств населення. Для цього Галревкомом вводився суворий облік харчів у Східній Галичині, а населення розбивалось на категорії. Всі ці заходи було закріплено серпневою декларацією Галревкому. Провідним мотивом введення хлібної монополії була спекуляція, яка штучно нагнітала ціни, а також бажання “задоволення потреб республіки працюючого люду” [29, арк. 16]. Проведення в життя цих закладів покладалось на продовольчий відділ Галревкому, голова якого Д. Кудря був одночасно особоуповноваженим Опродкомітету Південно-Західного фронту.

Для попередження спекуляції 10 серпня 1920 р. новостворений відділ видав постанову про норми перевезення продовольчих товарів. За нею заборонялось перевезення муки, круп і паші. Обмежено транспортування печеного хліба, м'ясних продуктів, риби, картоплі, олії, масла, яєць, цукру, чаю, кави, солі, тютюну, мила, сірників. Зате без обмежень дозволялось перевозити молочні продукти, конину, м'ясо домашньої птиці, овочі, мед тощо [30, арк. 1]. Для контролю на всіх транспортних шляхах виставлялись загороджувальні загони, які мали повноваження проводити догляд майна.

На початку вересня 1920 р. прийнято декрет “Про хлібну розкладку”, згідно якого за кожним з 16-и повітів закріплювалась певна норма збору зернових та фуражу по фіксованих цінах. Зразком слугували ціни розроблені для Київської губернії. Від продрозверстки звільнялись господарства, які мали менше 3,5 морги поля (до 2 га) [29, арк. 19, 21], а якщо селяни мали квітанції на забране тилowymi службами Червоної Армії продовольство, то воно зараховувалось як частина продрозверстки. Зокрема, планувалось зібрати 3 млн. центнерів хліба, 1 млн. соломи та 630 тисяч сіна. Найбільші квоти були визначені для Тернопільського, Борщівського, Скалатського та Підгаєцького повітів. До 1 листопада 1920 р. потрібно було виконати 75 % запланованих норм [29, арк. 22]. Розроблено плани по забезпеченню продовольством ще незайнятих Червоною Армією повітів Східної Галичини. Зокрема, із зібраного врожаю повинні були забезпечуватись промислові міста (Львів, Дрогобич, Борислав, Стрий) та гірські райони. Планувалось, що Галичина сама забезпечить себе продовольством, крім м'яса, риби та соняшникової олії, які повинні були довести з УСРР. З промислових товарів ГСРР мала експортувати в РСФРР та УСРР нафту, бензин, сіль, соду, а у зворотному напрямі – мануфактуру, знаряддя праці, промислове устаткування, вугілля та інші товари промислового виробництва [34, арк. 6].

В інструкції продовольчого відділу повітовим продовольчим агентам зазначалось про потребу координації своїх дій з військовими продовольчими органами та сільськими ревкомаами. Інструктор мав виступати в ролі агітатора-

пропагандиста: “На...вічах треба викликати співчуття сільської бідноти, а в своїх заходах найти в них спільників...треба добре пам’ятати кожному агентові, що він є представником робітничо-селянської влади, що він мусить боронити інтереси робітництва і селянської бідноти, все з’ясовувати їм їхні інтереси, підчеркуючи хижацькі виступи сільської буржуазії (багачів, куркулів, попів та ін)”. Стосовно критики політики ревкомів § 12 лаконічно зазначав: “...кожний, хто виступає на вічі або так проти розпоряджень революційного комітету, проти інтересів бідноти, є контрреволюціонером і ворогом робітничо-селянської влади” [31, арк. 3].

Потрібно зазначити, що до складу продовольчих відділів ГСРР ЦК КП(б)У делегоувало велику кількість кадрів, які займались продовольчою справою в Україні або членів продорганів частин Червоної Армії. Це викликало незнання співробітниками продорганів аграрної та продовольчої специфіки Східної Галичини [34, арк. 3]. Не в останню чергу це зумовлювалось тим, що співробітники повітревкомів з продовольчих питань, повинні були бути комуністами, тоді як КПСГ не відзначалась чисельністю чи великою популярністю в Галичині. Згодом, у кінці жовтня 1920 р. організовано однотижневі курси продагентів, де перед ними з лекціями виступали В. Затонський, М. Левицький, Д. Кудря [632, с. 288 – 289]. Тому, повітові відділи переважно очолювались представниками найближчих військових частин Червоної Армії, що мало сприяти покращенню забезпечення останніх.

Попри рішучі накази голови продовольчого відділу Галревкому Д. Кудрі про покарання військових частин, які будуть займатись самопостачанням та червоноармійців, які займаються вивозом продовольчих товарів за межі галицьких повітів, військовий стан зумовлював зіткнення між військовими та продовольчими органами Галревкому. У серпні 1920 р. відзначалось, що “військові продоргани не стараються часто про контакт із повітовими продорганами, ведуть заготовку всіляких продуктів часто безпланово, не дбаючи про існуючі накази та розпорядження” [34, арк. 9]. Присутність військових у складі продовольчих органів ГСРР не спростило порозуміння між

цивільною та військовою адміністраціями, а навпаки засвідчило відверту вторинність цивільної адміністрації. Продовольчі червоноармійські частини в Збараському повіті “все чинять на власну руку – збирають збіжжя в селян, один з них побив голову ревкому...” [632, с. 297 – 298]. Зіставляючи такі повідомлення із скаргами від місцевого населення про самовільні реквізиції червоноармійців та важку підводну повинність, можна дійти висновку, що така поведінка були звичним явищем на зайнятій Червоною Армією території Східної Галичини. Потрібно зауважити, що реквізиції продовольства і товарів першої необхідності, за дозволом продовольчого відділу Галревкому, визнавались допустимою практикою. Увагу зверталось лишень на конфіскації без дозволу радянської адміністрації, що в умовах бойових дій та агітації за боротьбу із заможними верствами було досить звичним явищем.

Намагаючись вирішити проблему продовольчого забезпечення військ Червоної Армії у Східній Галичині командування видало наказ про забезпечення військ із місцевих запасів на території Волинської та Подільської губерній [346, с. 439]. Однак, через знищення польсько-українськими військами залізниць та мостів сполучення з УСРР було ускладнене. Тому, на території ГСРР залишались особливі продовольчі полки, які вели забезпечення військ продовольством у разі крайньої необхідності [29, арк. 25]. Більш того, за розвідувальною інформацією Штабу армії УНР від 28 серпня 1920 р. збіжжя зібране продовольчими підрозділами Червоної Армії вивозилось до Росії [360, с. 181].

Базовим документом продовольчої політики Галревкому був декрет Ч. 17 “Про введення трудового харчового пайка”. Імплементуючи доктрину “Хто не працює, той не їсть”, вводився “розподіл продуктів харчування по трудовому принципу з метою піднесення працездатності людськості та продукційності її праці” [29, арк. 13]. “Трудові” верстви забезпечувались повним пайком, тоді як для “експлуатуючих чужу працю” було передбачено лишень 50 % пайка. Окрім цього, працюючих поділили на робітників фізичної (категорія “А”) та інтелектуальної праці (категорія “Б”), які отримували харчі за пропорцією 3:2.

Для працівників стратегічних підприємств, з понаднормовою та фізично важкою працею, а також для працівників “кваліфікованих видів розумової праці” встановлювались спеціальні норми постачання харчами. Їх мали розробити Комісія по робітничому постачанню при продовольчому відділі Галревкому. Для обліку робочого часу та розміру пайка на підприємствах і закладах державного управління вводились книги обліку робочого часу.

Пайок категорії “Б” належало отримувати: безробітним, які мали право на соціальну допомогу; ремісникам і кустарям, що не використовували найманої праці; особам зайнятим доглядом за дітьми до 12 років у трудових сім'ях або які ведуть хатнє господарство, де не менше чотирьох членів сім'ї; вагітні жінки з 5-го місяця вагітності. Матері, які годували груддю, з дня народження дитини до виповнення року, забезпечувались пайком по категорії “А”, із додатковим збільшення харчування. Окрім цього, діти від 1 до 5 років по спеціальних дитячих картках отримували пайок категорії “Б”, а старші до 16 років – по категорії “А”. Всі решта прошарків населення отримували тільки громадський пайок [29, арк. 13]. Попри декларовані прогресивні елементи продовольчої політики залишилась у соціальній частині фактично на папері.

Для конкретизації розмірів місячних пайків продовольчий відділ Галревкому 27 серпня 1920 р. видав інструкцію. За нею: по громадському пайку отримували хліба 7,5 фунтів (близько 4,2 кг), категорія “Б” – 22,5 фунти (12,6 кг), категорія “А” – 30 фунтів (16,8 кг). По громадянському пайку для споживання не було передбачено м'яса, риби, круп, жирів, бобових [29, арк. 24]. Згадана інструкція теж визначала пріоритетність категорій у наданні харчів. Першочергово мали забезпечуватись військові частини Червоної Армії та військові лазарети, далі – громадські лікарні, міліція, діти. Після цього робітники важливих підприємств, заклади соціального забезпечення, громадського харчування, в'язниці. Закінчували градацію решта робітників та службовців [29, арк. 24]. З цього бачимо, що населення забезпечувалось в мінімальному розмірі та за залишковим принципом, свідченням чого було видача продуктів в кредит [34, арк. 19].

За 1,5 місяця роботи налагодженого продовольчого апарату Галревкому по трудовому пайку обох категорій було видано близько 345 тис. кілограм муки, 82 тис. кг круп, 8 тис. кг м'яса, 280 тис. кг картоплі, 2,5 тис. кг цукру, 23 тис. метри мануфактури. В той же час на потреби лікарень та їдалень було виділено 370 тис. кг муки, 115 тис. кг круп, 20 тис. кг м'яса, 370 тис. кг картоплі, 1 тис. кг цукру, 8,5 тис. метрів мануфактури [34, арк. 6].

Громадська продовольча політика Галревкому базувалась на декреті Ч. 16 “Про організацію громадського харчування” від 25 серпня 1920 р. За ним радянська влада декларувала : “Всезростаюча дорожнеча, необхідність дати працюючим потрібний для життя мінімум харчів висовують на перше місце громадське харчування...” [29, арк. 12] Для координації зусиль органів управління створювались ради громадського харчування, із представників продовольчого відділу, відділів соціального забезпечення, охорони здоров'я та делегата від ради профспілок. Вона мала розробляти необхідні заходи для покращення продовольчого забезпечення, а також подавати населенні пункти, де в першу чергу була необхідна допомога продуктами харчування. Декрет зазначав: “Громадське харчування для дорослого населення організується в додаток до основного трудового пайка, в першу чергу для робітників, а після – для других працюючих” [29, арк. 12]. Потрібно зазначити, що це харчування велось на підставі спеціальних харчових книжок, а для “нетрудових” категорій було платним. Проявом гуманізму був § 3, за яким харчування дітей до 16 років “незалежно від класового стану їх родин” мало відбуватись на безкоштовній основі.

Основним елементом громадської продовольчої політики Галревкому було створення системи “замкнених їдалень при підприємствах і установах для дорослих, а для дітей – при школах і виховуючи установах” [29, арк. 12]. Необхідною умовою такої їдальні була наявність не менше 100 робітників чи учнів. Для інших категорій громадян створювались їдальні загального користування, при наявності не менше 200 осіб [29, арк. 24]. Відкриттям та забезпеченням їх роботи мали займатись підвідділи громадського харчування

при повітревкомах [34, арк. 6]. Громадські їдальні були створені у всіх повітових містах, зайнятих Червоною Армією повітах Східної Галичини. Зокрема, у Тернополі було відкрито чотири їдальні, які в тому числі щоденно забезпечували місцевих дітей 2 тис. порціями обідів [632, с. 308]. У Борщівському повіті діяли 4 їдальні, Збаражі, Скалаті – 2, в Бродах – 1, для службовців [346, с. 506]. Ціни в їдальнях встановлювались залежно від критичності ситуації із прохарчуванням населення. Першочергово забезпечувались харчами співробітники радянських установ та робітники. Тотальний контроль за ринком продовольства та товарів першої необхідності створював прецеденти, коли повітревкоми давали харчі в кредит, оскільки громадського та трудового пайка не вистачало [34, арк. 19]. Уряд ГСРР був змушений навіть йти на збитки, щоб мінімально забезпечити населення Східної Галичини всім необхідним [29, арк. 24]. Продовольство було перетворено в інструмент впливу на мешканців та вимагав їх лояльності до влади Галревкому.

Паралельно із створенням громадських їдалень проблему з харчами мали вирішувати створені повітовими ревкомами молочні ферми. Вони формувались на базі поміщицьких маєтків та худоби громадян, які втекли з польсько-українськими військами. Перша така ферма була заснована у кінці серпня 1920 р. на околицях Тернополя. Молоко направлялось в лікарні, їдальні та дитячі заклади [34, арк. 15]. Згодом така ж ферма виникла на Збаражчині. Такі ж заходи проводились по створенню хлібопекарень, які забезпечували хлібом пайки службовців, робітників та бідняків.

Складність та катастрофічність продовольчої проблеми із приходом більшовицької влади демонструють спогади сучасників. Б. Колодій, який був співробітником військового комісаріату, описує одну з таких скарг селянина на реквізиції червоноармійців: “...не тільки забрали весь мід, але і пні порозбивали та все понищили, поломали...большевики забирають все, а в заміну не дають нічого і не ділять землі” [395, с. 15 – 16]. Попри привілейованість радянської номенклатури їх становище було не набагато

кращим: “Всі наші щоденні турботи зводились до того, де і як можна насититися” [395, с. 26].

Резонанс отримала справа С. Короля, співробітника відділу внутрішніх справ Галревкому, якого за обвинуваченням у приховуванні продовольства та контрреволюційній діяльності було розстріляно. Строгість покарання пояснюється тим, що С. Король виступив на чолі співробітників радянських установ із скаргою стосовно їх поганого харчування. Активісти розкритикували створення спеціальної закритої їдальні для вищого естеблішменту Галревкому, що кинуло тінь безпосередньо на самого В. Затонського. У скарзі до робітничо-селянської інспекції ГСРР вони повідомляли: “Стверджуючи загальне пониження працездатності наслідком фізичного вичерпання і постійного недоїдання у всіх співробітників державних установ з одного боку, і стоячи перед фактом організації нової столової, в якій подається в обильности всего її привілеєва ним учасникам...” [97, арк. 61 а]. Збори співробітників Галревкому 31 серпня 1920 р. дійшли висновку: “При такому харчовому становищі робітники всіх офіціальних установ...не можуть брати на себе відповідальности за покладену на їх роботу...Ситі не мають права робити закидів голодним співробітникам радянських установ в саботажі і контрреволюції. Коли страдать во ім'я пролетарської революції, так страдать всім. Геть з привілеями, геть з совбурами! (советська буржуазія – *Прим. К. Р.*). Перед революцією всі її робітники рівні” [97, арк. 61 а зв. – 61 б]. Збори обрали комісію, на чолі з С. Королем, яка повинна була захистити інтереси працівників Галревкому. Після таких звинувачень, за наказом В. Затонського, С. Короля було заарештовано ГНК. Слідчий у цій справі розглянувши додаткові обставини присвоєння харчів та мануфактури С. Королем пропонував покарання у вигляді 8-и років примусових робіт, з конфіскацією вилучених речей [97, арк. 72 зв]. Однак, Колегія ГНК врахувавши, що обвинувачений “свідомо брав участь в підриві радянської влади в лиці її висших органів Галревком, ЦК КПГ” винесли вердикт із вищою мірою покарання – розстрілу [114, арк. 22 зв.]. Вирок було

приведено в дію 14 вересня 1920 р, за три дні до евакуації Галревкому з Тернополя [97, арк. 73].

Прифронтові повіти (Золочівський, Перемишлянський, Зборівський, Бережанський, Чортківський, Рогатинський), в яких управління належало військовій владі, були в ще гіршому становищі, оскільки населення забезпечувалось всім необхідним в останню чергу. Поставлені перед необхідністю передачі надлишків збіжжя продовольчим органам радянської влади та маючи досвід загрози життю голодом галицькі селяни вдавались до приховання продовольства від продорганів Галревкому [25, арк. 4]. В корпусі документів Галревкому та його повітових ревкомів присутні чисельні скарги місцевого населення на зловживання військової та цивільної адміністрації.

Отже, можна стверджувати погіршення становища місцевого населення в сфері забезпечення харчами через пріоритетне забезпечення ними військ Червоної Армії та вищого ешелону співробітників Галревкому. Таке становище значно погіршило рівень підтримки населенням Східної Галичини заходів Галревкому та його підрозділів.

Однією з найважливіших ланок господарства на який спрямовувались реформістські інтенції більшовицького уряду ГСРР був фінансовий сектор. Через перебування в обігу валют різноманітних державних утворень (царських рублів, керинок, корон, марок, доларів, карбованців, гривен) і місцевих громад (бони Львова, Тернополя, Збаража) виникала потреба врегулювання фінансової сфери Східної Галичини. Фондова біржа у Тернополі вела купівлю-продаж дорогоцінних металів, цінних паперів та акцій [560, с. 92]. Першим заходом Галревкому було закриття біржі з метою перешкоджанні в спекуляції. Фінансова модель комуністичної економіки не потребувала регіональних бірж ринкового зразка. Боротьба з “чорним ринком” жорсткими методами ГНК привела до вичікувального затишшя серед місцевого населення. Продовольча політика та боротьба із спекуляцією зумовили великий дефіцит товарів першої необхідності, а також різке підвищення цін на “чорному ринку”.

Вже 1 серпня 1920 р. від імен Галревкому було поширено постанову Ч. 3 “Про грошові знаки”, яка передавала весь контроль “нормування обмінної вартості всіх грошових знаків, які знаходяться на грошовому обороті” до рук Галревкому. За спекуляцію грошовими знаками оголошувалась конфіскація майна, арешт та суд військового трибуналу. Постанова анулювала всі цінні папери та ліквідувала фондові біржі. Обовязковою для розрахунку грошовою одиницею стали радянські грошові знаки УСРР, РСФРР та інших радянських республік. Решта паперових грошей визнавались “необовязковими” для розрахунку. Було встановлено наступний обмінний курс: 1 радянський карбованець = 1 царський рубль = 1 український карбованець = 2 австрійські корони. В умовах, коли галицьке населення тримало основні заощадження в коронах, це було відвертим знеціненням заощаджень заможних верств.

Всі податкові збори та розрахунки між державними установами велись радянськими грошима. З метою допомоги новоствореній ГСРР Народний комісаріат фінансів РСФРР та уряд УСРР виділили 550 млн. крб. [558, с.112]. Однак, грошовий ринок Східної Галичини для повного переходу на радянські гроші потребував в чотири рази більше готівкової маси. Галопуюча інфляція, яку підстобували заходи більшовицьких урядів РСФРР та УСРР масовим друком радянських грошей не підкріплених виробництвом та цінними паперами тільки погіршували становище. Такі заходи, як і не вигідний курс обміну валют, були однією з ланок заходів більшовиків по класовій боротьбі із заможними верствами та знеціненню їх заощаджень. Метою комплексу таких заходів було зламання опору населення та тотальне підпорядкування всієї фінансово-господарської сфери.

Для кращого контролю потенційних ворогів радянська влада провела реєстрацію заможних родин, які могли переховувати значні капітали. Так, під час такої реєстрації у Тернополі 20 вересня 1920 р. в списки було внесено більше 100 родин купців, промисловців, банкірів [269, арк. 11 – 16]. Саме з цих верств громадян збирались “одноразові надзвичайні революційні податки” повітовими органами Галревкому. Так, на середину вересня 1920 р. повітовими

фінансовими відділами було зібрано: у Тернопільському повіті – 15 млн. крб., Чортківському – 15 млн. крб., Тереховлянському – 12 млн. крб., Борщівському – 3 млн. крб., Заліщицькому – 3 млн. крб., Буцацькому – 2 млн. крб. Загалом у зайнятих більшовиками повітах Східної Галичини було реквізовано більше 100 млн. крб. [560, с. 95].

Цікавим заходом по насиченню готівковою масою ГСРР було передання Галревкому виявлених у банках УСРР грошових знаків Директорії купюр номіналу в 50 карбованців (так звані “лопатки” через зображення селянина із лопатою). Декрет Ч. 23 від 15 вересня 1920 р. визнав їх обов’язковими для використання, якщо мали серію АО та порядковий номер від 236 до 250. Також в обігу залишались грошові знаки РСФРР 1918 – 1920 років випуску та грошові купюри номіналом в 10 карбованців часів Директорії, в якості розмінної одиниці [346, с. 561 – 562].

Із зміцненням організаційної структури Галревкому з другої половини серпня 1920 р. розпочалась рішуча боротьба проти спекуляції грошовими знаками і товарами першої необхідності. Декретом Галревкому № 23 від 15 вересня 1920 р. заборонявся обіг валют повалених Австро-Угорської і Російської імперій, уряду Керенського, Польщі, УНР, ЗУНР та бонами місцевого зразка. Золочівський повітревком у своєму розпорядженні від 24 серпня 1920 р. заборонив під загрозою арешту, конфіскації майна та віддання до військово-революційного трибуналу відмову приймати радянські гроші. Одночасно встановлювались тверді ціни на всі товари, які не повинні були перевищувати рівня цін часів польської влади. Обвинувачені в спекуляції або відмові приймати радянські гроші мали негайно арештовуватись і передаватись до революційного трибуналу. Важливу роль у боротьбі із спекуляцією відіграла міліція та Галицька надзвичайна комісія. Характеризуючи діяльність різних відділів Галревкому, В. Затонський високо оцінював “добрий революційний дух... чрезвычайки”, але скаржився на її непоблажливість [346, с. 519].

Заходи примусу та фінансового характеру мали намір стабілізувати фінансове становище уряду В. Затонського, чого однак не вдалось досягти. За підрахунками Р. Тхоржевського щоденні витрати Галревкому коливались від 100 до 600 тис. крб. [560, с. 94]. Спроби фінансової реформи робились на фоні знецінення грошових знаків та подорожчання цін на товари масового споживання.

Іншим заходом по насиченню ринку грошовими знаками був збір та штемпелювання грошових одиниць фінансовим відділом Галревкому, з наступним поверненням їх в обіг. Зокрема, такий факт відомий стосовно місцевих паперових бон Кремянецького та Збараського повітів 1914 – 1919 рр. випуску [560, с. 95].

Попри всі заходи впорядкування грошової системи населення не мало довіри до радянських грошей: “більшевицькі гроші були звичайним папером без вартості” [395, с. 18]. Зафіксовані численні випадки небажання приймати радянські карбованці чи нехтування офіційним курсом, значно знижуючи їх вартість.

Для того, щоб припинити спекуляцію продовольством продоргани Галревкому розробили тверді заготівельні і відпускні ціни на основні продовольчі товари, а також допустимі норми перевезення [25, арк. 5; 346, с. 390]. За дотриманням останніх мали наглядати ГНК та міліція.

Декларація Ч. 2 “Про права і обов’язки робітників в ГСРР” гарантувала: введення 8-годинного робочого дня та 7-годинної робочої ночі; забезпечення безробітних на рівні з працюючими; соціальні гарантії хворим, інвалідам, сиротам, літнім людям; право на відпустку для працюючих та родичів; заборона дитячої праці (до 16 років) [336, с. 7 – 8]. Проте варто відзначити, що в умовах радянсько-польської війни виконання соціальних гарантій було швидше обіцянкою, ніж реальним кроком нової влади.

У структурі Галревкому створено відділ праці та соціального забезпечення (голова К. Літвінович), який виконував роль організаційного центру з питань управління трудовими ресурсами та соціальної політики.

25 серпня 1920 р. ним було видано постанову “Про оплату праці інтелектуальних і технічних службовців Галицької СРР” [38, арк. 24]. Нею підтверджувалось положення про 8-й годинний робочий день та 7-у робочу ніч, а також визначено 6-й робочий день для працівників інтелектуальної праці. Понаднормова праця оплачувалась по вищому тарифу, але не повинна була перевищувати 2-х годин в день і 50 в місяць [37, арк. 2].

Декретом Ч. 13 “Про установа та організацію відділів праці та соціального забезпечення при Галревкомі” створювалась мережа відділів праці та соціального забезпечення повітових ревкомах [36, арк. 10]. Зокрема, відділом керувала призначена повітревкомом колегія із трьох членів, одним із яких неодмінно був представник радянських профспілок. До їхніх функцій належало: підрахунок та розподіл між господарчими органами робочої сили; інспекція праці і технічного стану виробництва; організація соціального забезпечення (матеріальна допомога безробітним, безплатна медична допомога хворим робітникам та безробітним); регулювання заробітної платні, робочого часу та умов праці; правова допомога працюючим, в тому числі вирішення трудових спорів між працівниками та працедавцями; збір відомчої інформації та її надсилання до Галревкому [36, арк. 10; 346, с. 479].

Профспілки мали стояти на сторожі інтересів працівників слідкуючи за тим, щоб звільнення з роботи не відбулось без 2-ох тижневого попередження та зі згоди самої профспілки. Звільнення без попередження та компенсації допускалось лише у разі скоєння злочину чи недбалому виконанні службових обов'язків [38, арк. 27].

Відділ праці та соцзабезпечення Галревкому видав тимчасову постанову від 1 вересня, яка передбачала виплату фінансовими відділами повітревкомів пенсій за віком, інвалідам, сиротам, а також допомоги безробітним [36, арк. 5] Однак, попри всю справедливість постанови, вона адресувалась лише “всім угніченим без різниці національності і віросповідання”, тобто бідним верствам робітників та селян. На практиці вона реалізуючи методи “класової боротьби” залишала осторонь тисячі колишніх службовців, які отримували пенсії за віком

від державних установ Австро-Угорської імперії, а також осіб, які “без поважних причин відмовились від запропонованої їм роботи” або звинувачених у контрреволюційній діяльності. Допомога надавалась дружинам військовослужбовців Червоної Армії, чим заохочувалась військова служба серед зубожілого населення галицьких міст і сіл. Також її мали отримувати жінки, які втратили годувальника і мали дітей віком до 12 років та діти-сироти до 16 років [632, с. 253].

Більшовики вели справжній пропагандистський наступ, і їхня тактика виявилась успішною. Пропаганда досягла мети серед малоосвідчених селянських мас, які за обіцянками соціальної справедливості, економічної рівності й миру не бачили дійсних планів В. Леніна та його прихильників з числа Галревкому. Після агітаційної хвилі, яку здійснили політпрацівники військових частин Червоної Армії на початку серпня 1920 р., серед найчисельнішої частини робітників Східної Галичини – залізничників було створено ревкоми на станціях Тернопіль, Підволочиськ, а також вздовж лінії Підволочиськ – Золочів [632, с. 246].

В середині серпня 1920 р. були створені профспілкові організації в Тернополі, Збаражі, Золочеві та інших містах Східної Галичини. Профспілка керувалась радою або комітетом із числа її членів [350, арк. 94]. При ньому функціонували господарча і конфліктна комісії, які мали вирішувати завдання успішного функціонування промисловості. Секції забезпечували управління по спеціалізації виробництва. Однак, за спостереженням Б. Тищика, через відсутність промислових робітників, основна маса членів профспілок були дрібні ремісники (столярі, ковалі, шевці, кравці, чорнороби) [632, с. 248], що швидше нагадувало середньовічні цехи. Цікаво, що залізничники створювали окремі профспілки (Тернопіль, Золочів), які координували свою роботу з іншими місцевими профспілками [41, арк. 27].

Профспілки зосередили свою увагу на важливих питаннях господарського життя – націоналізації фабрик, обліку і розподілу серед населення продовольчих товарів та предметів першої необхідності, організації

громадського харчування, запровадження 8-годинного робочого дня, забезпечення роботою і матеріальною допомогою безробітних тощо [254, арк. 13]. Таким чином, профспілки виступали в ролі медіатора між партійно-урядовою адміністрацією ГСРР і населенням міст. Більш того, вони слугували виконавчими органами по трудовій мобілізації всіх працездатних ресурсів. Одним із методів мобілізації були організації “суботників” і “недільників”, які відбулись на початку вересня 1920 р. у Золочеві та Чорткові. Також, через біржі праці “нетрудовий елемент” та безробітні скеровувались до продовольчих органів Червоної Армії для допомоги їм у зборі продуктів харчування. Такі випадки фіксувались в тилу 41-ї дивізії РСЧА, яка займала південні повіти Тернопільщини [360, с. 181].

Профспілки співпрацювали з відділами праці та соцзабезпечення повітревкомів для реєстрації всіх безробітних, з метою ефективного управління трудовими ресурсами. Реєстрація здійснювалась за спеціальностями, стажем роботи, сімейним станом, національністю та віросповіданням. Після цього на вимогу відділів повітревкомів їх направляли на відповідаючі кваліфікації роботи [632, с. 253].

Працівникам, які були зареєстровані у відділах праці та соцзабезпечення, але не отримали наряду для роботи виплачували грошову допомогу та харчовий пайок. Тернопільський повітревком за період з 1 по 15 вересня виплатив 83 тис. крб. допомоги безробітним [269, арк. 23]. Крім того, заборонялась будь-яка наймана праця без згоди повітревкомів, що в такому випадку загрожувало “цілковите звільнення від всякої праці” [632, с. 254], а фактично позбавлення легального способу отримання засобів до існування.

Першочерговим завданням таких заходів було переконати місцеве населення у довготривалих намірах нової влади, а також засвідчити серйозність намірів більшовиків по зміні суспільного устрою краю на користь бідних прошарків соціальної драбини.

Важливим елементом забезпечення зв'язку місто-село була кооперація, яка давала змогу незаможним верствам населення здійснювати господарську

діяльність. Визначний український дослідник економічної теорії М. Туган-Барановський так визначав ціль кооперації: “через спільне господарювання, збільшувати трудовий дохід членів або зменшувати їхні видатки” [480, с. 54]. Зокрема, в кооперації він вбачав найважливішу ціль суспільного розвитку. В Галичині була поширено кілька видів кооперації: кредитна (Центробанк і кредитні каси Райфайзена), споживча (мережа “Народної торгівлі”) та сільськогосподарська кооперація (осередки “Сільського господаря” та “Kółko rolnicze”). Рух кооператорів в Австро-Угорській імперії давав можливість колективними зусиллями відстоювати свої господарські інтереси, не вдаючись до підтримки держави. Один із засновників кооперативного руху німець Шульце-Деліч бачив наступним чином відносини кооперативів із державою: “Ані найменшої помочі з боку держави...Тільки власні сили і вклади членів!” [480, с. 70].

Існування незалежної та ініціативної верстви сільських господарів, згуртованих в кооперативах, не відповідало інтересами більшовицької влади, яка намагалась підпорядкувати всі сфери життя людини, включно з приватними, потребам держави. На території Наддніпрянської України в 1919 р. самостійний кооперативний рух був замінений кооперативом радянського типу, під керівництвом Вукоопспілки, який повністю залежав від влади та виконував її завдання. Зокрема, вони слугували інструментом для скуповування державними продовольчими органами збіжжя по твердих, часто сильно занижених та економічно не вигідних, цінах. Крім того радянські кооперативи слідкували за поширенням більшовицьких суспільних практик серед робітників та селян, для боротьби із великими землевласниками та куркулями, яких намагались виключити з кооперативного руху.

Наслідуючи зразки апробовані в Росії та Україні Галревком заборонив діяльність старих кооперативів націоналізувавши їх майно. Декрет Галревкому Ч. 20 від 3 вересня 1920 р. передбачав створення моделі кооперативу “на основі єдиної робітничо-селянської споживчої комуни” [29, арк. 14]. Передбачалось створення кооперативного комітету при продовольчому відділі Галревкому. До

його складу також мали входити представники ради народного господарства, кооперативного відділу Вукоопспілки, бюро профспілок та земельного, фінансового відділів Галревкому. До повноважень комітету належали: розробка декретів та постанов для регламентування кооперативної діяльності; наглядові функції за дотриманням кооперативами принципів “радянської економічної політики”; координація різних видів кооперації; скликання з’їздів і нарад [29, арк. 14].

Кооперативний комітет оголосив створення “єдиного робітничо-селянського кооперативного товариства...в створенні основ соціалістичного суспільного життя”. Нова організація брала на себе функції забезпечення населення харчовими та промисловими товарами, веденням обміну товарами між містом і селом [34, арк. 3]. Членство в радянських кооперативах було обов’язковим для “трудоу” верств. Планувалось створення Всегалицької кооперативної спілки, яка мала об’єднувати новостворену мережу радянських кооперативів.

Перший радянський кооператив було засновано у середині серпня 1920 р. в м. Заліщиках. У кінці серпня 1920 р. виник робітничий кооператив у Збаражі, Чорткові, а також сільські кооперативи у цих повітах [632, с. 305 – 306].

У Тернополі 5 вересня 1920 р. проведено загальні збори профспілок, які розглядали завдання кооперативного руху в ГСРР. На них створено міське споживче товариство та обрано його правління [350, с. 93 – 94]. Профспілка мало взяти на себе контроль крамниць, для розподілу продовольства між робітниками. Продовольчий відділ Галревкому видав спеціальний наказ Ч. 14, який вимагав не перешкоджати роботі кооперативів, а також забороняв конфіскацію їх майна представниками військової чи цивільної влади [29, арк. 29]. Створенню сільських кооперативів сприяли повітові продовольчі відділи, які з цією метою розсилали агітаторів і організовували з’їзди членів правління кооперативів [632, с. 306].

Відступ більшовицьких військ припинив налагодження роботи радянських кооперативів, які з приходом польської адміністрації були замінені кооперативами традиційного зразка.

4.5. Завершальний етап існування Галревкому та його розформування

Під тиском переважаючих сил польських військ Червона Армія була змушена відступити з території Галичини. В цих умовах найважливішим завданням В. Затонського та відділів Галревкому була організація евакуації радянських установ, їх коштів і документації. До евакуації на схід готувалось демонтоване устаткування заводів та фабрик, механічні сільськогосподарські знаряддя праці, металобрухт, меблі, матеріальні цінності (валюта, коштовні метали, тканини), а також реквізовані у місцевого населення продукти харчування та худоба [395, с. 26]. В цих заходах відділам Галревкому допомагали тиллові та бойові підрозділи РСЧА, які концентрували матеріальні цінності на складах у вузлових транспортних пунктах (Тернополі, Підволочиську, Бродах, Золочові, Чорткові, Збаражі). Стосовно відступу більшовицьких військ та уряду Галревкому настрої місцевого населення були наступні: “Ми вже воліли потрапити під Поляків, коби лише скорше збутися большев. анархії” [395, с. 26].

Поспішна евакуація з Тернополя підрозділів Галревкому та КПСГ була здійснена 18 вересня 1920 р. [40, арк. 15], у зв'язку із стрімким наступом на Тернопіль українських військ УНР, під командуванням М. Омеляновича-Павленка з півдня та польських військ 3-ї Армії з північного-заходу [433, с. 155 – 157; 562, с. 172 – 173]. Разом з Галревкомом відступили сотні галичан, які боялись репресій з боку Варшави. 19 вересня 1920 р. поляки зайняли Тернопіль, а 21 вересня 1920 р. Червона Армія відступила за Збруч. Володимир Затонський у доповідній записці В. Леніну від 23 вересня 1920 р., із Вінниці, оцінюючи “галицьке дійство” вважав, що на етапі, “коли Галичина нами втрачена, необхідно зайнятися підготовкою до повернення туди. Це не значить, що повинен продовжувати своє існування, щоб не стало, Галревком”

[320, с. 14 – 15]. Однак, Політбюро ЦК КП(б)У 25 листопада 1920 р., вже після припинення бойових дій з військами Польщі, УНР та генерала Перемикіна, плануючи нову спробу підняття комуністичної революції в Європі, знову створює Галбюро. До складу якого увійшли ті ж дійові особи: В. Затонський, М. Баран, М. Левицький, А. Бараль (Савка), а також І. Немоловський.

Залишивши Тернопіль апарат Галревкому та повітревкомів вирушив разом із частинами Червоної Армії на схід. Перейшовши р. Збруч біля Підволочиськ і завантажившись у залізничні ешелони вони вже 22 вересня прибули в Жмеринку, а 26 – у Вінницю. У Жмеринці 22 вересня 1920 р. розпочалась організаційна ліквідація структурних підрозділів ГСРР і Галревкому. Працівники отримали платню, перепустки на нові місця праці чи відпустки [23, арк. 6; 26, арк. 70, 71, 72; 27, арк. 36; 38, арк. 22]. Всі справи та документацію було передано відділу управління Галревкому. У жовтні – листопаді 1920 р. особовий склад Галревкому, повітових політбюро, міліції та військові частини “червоних” галицьких куренів на Черкащині було переформовано у три полки. 1-й галицький полк (близько 1500 чоловік) розташувався у с. Хацьки, в околиці Черкас. Згодом за наказом Реввійськради XIV-ї армії він увійшов до складу 45-ї стрілецької дивізії, якою командував І. Якір [540, с. 34]. Їх активно використовували для пропаганди між населенням ідей більшовизму, а також для боротьби з антикомуністичними повстанськими загонами у 1921 – 1922 рр. на Київщині, у складі військових частин, які боролись з “бандитизмом”. Тільки в 1922 р. галицькі військові підрозділи були демобілізовані [540, с. 27]. Особовий склад передано в партійні органи КП(б)У, відправлено на навчання в інститути, робітничі факультети, до складу українських губернських надзвичайних комісій та київську міліцію.

Отже, нетривала діяльність Галревкому, як керівного органу мережі ревкомів ГСРР, продемонструвала галичанам практичну сторону більшовицької політики. Мобілізаційні методи більшовиків в економіці та вибіркова соціальна політика виявили політичну та господарську малоефективність заходів більшовиків, в умовах Східної Галичини.

ВИСНОВКИ

Отже, проблематика політичних та соціально-економічних перетворень більшовицької влади в 1919 – 1920 рр. на Волині та Східній Галичині під час радянсько-польської війни, попри позірну розробленість, залишається недостатньо вивченою ділянкою історії Української революції. Чисельні публікації радянського періоду переважно фокусувались на підкресленні позитивних моментів у досягненнях більшовицької влади, упускаючи прорахунки та репресивні заходи, які їх супроводжували. Персоналії активних учасників процесу встановлення радянської влади на заході України в 1919 – 1920 рр., таких як В. Затонського, М. Левицького, І. Мусульбаса, І. Врони та інших, які зазнали сталінських репресій, мимоволі наклали табу на об'єктивну розробку тематики. З іншого боку, українські діаспорні історики позбавлені доступу до архівних джерел не мали змоги здійснити глибоке вивчення даної тематики. В сучасній українській історіографії спостерігається відновленням інтересу до проблематики регіональних студій, в тому числі стосовно політики більшовицьких ревкомів. Великою мірою це зумовлено намаганням заповнити лакуни у систематичному вивченні діяльності урядів часів української національно-визвольної революції.

Намагання польських та російських істориків, таких як М. Клімецькі, І. Міхутіної та інших, вивчати політичні та соціально-економічні обставини діяльності більшовицьких ревкомів в Україні покликані підкріпити висновки їхніх національних історіографій. Зокрема, дослідження польських дослідників зосереджувались на окремих актуальних для них проблемах, таких як: мілітарні успіхи польських збройних сил, досягнення в економічній галузі та освітній сфері. У міжвоєнний період політичні перемоги Польщі уособлювала персона Ю. Пілсудського. Натомість, радянська сторона аналізувалась лишень за необхідності, виступаючи тлом польських перемог. Наприклад, підтримка українським населенням заходів радянської влади, на противагу

вузьконаціональної політики II Речі Посполитої, не знайшла відображення у польських дослідженнях. В часи ПНР провідною темою досліджень став пошук спільних моментів “класової” боротьби народів Польщі та СРСР. У зв’язку з цим проблематика радянсько-польської війни і пов’язаних з нею тем практично не вивчались. Сучасні польські дослідники в значній мірі повернулись до міжвоєнної парадигми у вивченні подій 1919 – 1920 рр. Водночас, помітне зростання зацікавленості польських істориків регіональними процесами, в тому числі тих які відбувалися на Волині та у Східній Галичині.

Російські історики, після нетривалого періоду відкритого доступу до секретних архівних матеріалів, на початку 1990-х рр. XX ст., практично повернулись до радянської концепції трактування подій радянсько-польської війни та заходів радянської влади на зайнятих територіях.

Західні дослідники представлені лишень окремими працями істориків, які через сферу власних наукових інтересів займались вивченням суміжних проблематик. Однак, необхідно відзначити певну тенденційність їх досліджень, оскільки вони йдуть у фарватері польської чи російської історіографії. Такий стан зумовлює брак систематичних українознавчих студій поза межами української діаспори в країнах Західної Європи та Північної Америки,

Наявні в українських архівах документи, разом із мемуарної літературою та матеріалами преси, дозволяють відтворити цілісну картину заходів більшовицької влади на Волині та в Східній Галичині у 1919 – 1920 рр. Водночас, розпорошеність матеріалів та їх неповнота стосовно певних аспектів (репресивна діяльність, заходи військових органів Червоної Армії) зумовлюють необхідність комплексного підходу при аналізі всієї наявної джерельної бази та її ретельного співставлення.

Перебіг бойових дій радянсько-польської війни на українських землях можна поділити на три періоди: 1) квітень – липень 1919 р.; 2) серпень 1919 р. – квітень 1920 р.; 3) кінець квітня – жовтень 1920 р. Перший період характерний зіткненням частин Червоної Армії з польськими військами на Волині в ході розгрому військ армії УНР. Спроба більшовиків надати допомогу Угорській

Радянській Республіці та опанувати західноукраїнські землі з низки причин зазнали поразки. Наступний період характерний пасивним перебігом бойових дій на українському відрізку радянсько-польського фронту, що зумовлено його другорядністю порівняно з фронтом у Білорусії. Останній період радянсько-польської війни характеризувався найбільш активними бойовими діями, у зв'язку з черговою спробою безпосередньо з теренів радянських республік поширити комуністичний лад у країни Центрально-Східної Європи.

Водночас, процес встановлення радянської влади на заході України має дещо іншу періодизацію: 1) грудень 1918 р. – липень 1919 р.; 2) серпень – листопад 1919 р.; 3) грудень 1919 р. – квітень 1920 р.; 4) червень – жовтень 1920 р. Перший період пов'язаний з наступом військ Червоної Армії в Україні і створенням мережі ревкоми. Остаточної кристалізації владна вертикаль набула після налагодження зв'язку із центральною владою УСРР. Для другого періоду характерне згорання мережі радянських органів, у зв'язку з наступом українських військ на Київ. Проте, вони збереглися на території північно-східних повітів Волині (Овручський, Житомирський, Новоград-Волинський повіти). Третій період характерний широким відновленням мережі радянських ревкомів, до роботи в яких активно залучались члени соціалістичних партій готових співпрацювати з КП(б)У, як наприклад боротьбисти. Польсько-український наступ 25 квітня 1920 р. в чергове зупинив розбудову радянської влади на Волині. Заключний період пов'язаний з контрнаступом військ РСЧА, з чим пов'язано відновлення радянської влади на території всієї Волинської губернії, а також створенням ГСРР, в окремих повітах Східної Галичини.

На Волині та в Східній Галичині існувала низка невирішених суспільних проблем, які більшовики намагались використати у своїй пропаганді в боротьбі за владу. Однією із першорядних було існування великого поміщицького землеволодіння. Це зумовлювало “земельний голод” і прагнення селянства до забезпечення всіх господарств достатньою кількістю ріллі для прогодування сімей. Волинь та Східна Галичина були територіями, де земельна проблема тісно перепліталась із національною. Оскільки великі землевласники за

національною ознакою переважно були поляками, а селянами – українці, то це переплітало національні та соціально-економічні фактори посилюючи напруженість. В міських адміністративних центрах в умовах революції та активізації українського політичного руху на Волині домінували єврейські громади. Російські, польські та єврейські кола вороже ставились до створених Директорією українських адміністративних установ. Цим вдало скористались більшовики, які сприяли розпалюванню етносоціальних конфліктів для нейтралізації політично активних кіл суспільства.

Попри історично відмінний досвід перебування Волині та Східної Галичини в складі різних держав, у них були великі спільні тенденції у всіх сферах життя. Спільні національно-політичні та соціально-економічні проблеми, з деякими місцевими відмінностями, в часі Української революції 1917 – 1921 рр. однак дали дещо відмінний результат. Волинська губернія в 1917 – першій половині 1919 рр. була одним із найбільших осередків підтримки більшовиків на Правобережній Україні. Такий стан речей був зумовлений успіхами тривалої та активної пропаганди РСДРП(б) під час Першої світової війни. Фронтіві частини часто були ініціаторами погромів панських маєтків, тому перші декрети російської РНК про мир та землю мали велику популярність серед населення. Тільки зіткнення з практикою “воєнного комунізму” поволі змінює ставлення волинян до більшовицької влади. Частково ситуацію послаблювали часті зміни влади, які не давали можливості налагодження ефективного визиску населення. Поразка регулярних військових формувань політичних опонентів більшовиків у 1920 р. та перехід до жорстких методів в соціально-економічній сфері більшовиками штовхало населення прикордонної Волині до активних форм опору.

Політична та економічна програма більшовиків, з огляду на її популістський характер, найбільш відповідала бажанням багатонаціонального населення Волині. Однак конкретні заходи “воєнного комунізму”, досить швидко показали реальний характер намірів радянської влади. В політичній царині було взято курс на усунення всіх потенційних політичних опонентів,

таких як УПСР, УСДРП, Поалей-Ціон, Бунд. У зв'язку з військовими невдачами у 1919 р. КП(б)У пішла на часткове кооптування до органів місцевої влади боротьбистів та бундівців. Для 1920 р. теж було характерне залучення великої кількості безпартійних громадян для роботи в структурах місцевих ревкомів шляхом введення загальної трудової повинності. Наголос робився на залученні в установи ревкомів людей молодого віку (18-25 років), серед яких панували революційний максималізм і вони були хорошим матеріалом для обробки більшовицькою пропагандою. Попри декларовану рівність статей, на місцевому рівні, спостерігаємо лишень поодинокі випадки зайняття керівних посад жінками, переважно у галузі освіти, народного здоров'я та соціального забезпечення.

Економічні заходи більшовиків мали руйнівний ефект для господарства регіону. Націоналізація промисловості, експропріація власності заможних верст, заборона вільної торгівлі, монетарна політика по знеціненню заощаджень, репресивні заходи по трудовій повинності, жорстка продовольча політика зумовили руйнування традиційних господарських відносин регіону. Спостерігався відтік міського населення у більш багаті на продовольство сільські райони, скорочення засівних площ хлібних продуктів, масове збідніння населення.

В аграрній сфері більшовицька влада, попри декларовані наміри наділення всіх селян землею, здійснила це тільки частково. Найкращі земляні наділи і знаряддя праці спрямовувались на створення колективних зразкових господарств, радгоспів, артільей, які успішними господарськими результатами повинні були демонструвати тріумф економічної політики більшовицької влади. Натомість, решта землі передавалась селянам у користування, а не у приватну власність.

Жорсткі заходи продрозверстки та самовільні реквізиції військових частин продовольства, худоби, транспортних засобів, коней, зумовлювали невдоволення населення заходами нової влади, яке трансформувалось в пасивний, а інколи в активний опір. Діяльність повстанських груп, переважно із

селянського населення, була прямим наслідком соціально-економічної політики більшовиків. Терор, практика взяття заручників, позбавлення невдоволених політичних та майнових прав посилювали напруженість, яку вдалось знизити лишень із введенням НЕПу.

Така ж ситуація була в Східній Галичині. Тривалий досвід перебування в складі Австро-Угорщини створив тут дещо іншу політичну модель суспільних відносин. На відміну від Волині, РКП(б) та КП(б)У пішли на створення маріонеткової ГСРР, що було зумовлено досвідом існуванням ЗУНР і мало на меті підняти популярність радянської влади. Під фасадом самостійної радянської республіки керівні посади були зайняті більшовиками з УСРР або галицькими-більшовиками, які тривалий час перебували за межами Східної Галичини, і мали віддалене уявлення про повоєнні реалії галицького суспільства. Вся владна вертикаль, включно з КПГ, були безпосередньо підпорядковані РКП(б) і КП(б)У, створюючи лишень ілюзію самоуправління. Дипломатична гра в “самостійність” була закінчена на переговорах в Ризі в березні 1920 р., таким чином поклавши край існуванню ГСРР. Показовим є декларування Галревкомом необхідності скликання Всегалицького з'їзду Рад, який мав вирішити питання приєднання до УСРР, що наштотує на аналогію з 1939 р., коли цей задум вдалось реалізувати.

Українське селянство, на перших порах, активно підтримало намір більшовиків щодо парцеляції землі великих маєтків. Проте, спроби Галревкому спонукати галицьке селянство до самовільних захоплень та пограбувань майна заможних верств, було зустрінуте з обережністю. З перших днів встановлення радянської влади населення домагалось від ревкомів наділення їх землею, але це було здійснено лишень частково. До того ж часто *post factum* після їх самостійного розподілу місцевим населенням. Проте, активні заходи “воєнного комунізму” спричинили розчарування та переходу галицького селянства до більш пасивного відношення, яке на відміну від Волині, не встигло набути відкритих організованих протестних форм.

Відсутність судової влади та законодавчих норм сприяло розгубленості жителів Східної Галичини, яке різко дисонувало із попередньою австрійською дійсністю, яка опирались на розроблену систему законодавчих норм. Водночас, репресивна політика у повітових міських центрах теж негативно налаштувала місцеве польське, єврейське та українське населення до більшовицької влади. Заходи Галревкому в економічній та фінансовій сферах поглибили господарський колапс, що не додало йому популярності.

Таким чином, політичним та соціально-економічним перетворенням більшовиків на Волині та в Східній Галичині в 1919 – 1920 рр. належить особливе місце в історії українських революційних подій 1917 – 1921 рр. Реалії встановлення влади більшовиків під час Української революції багато в чому визначили їхню політику в наступні періоди. Відтак це дозволяє вважати, що політичні та соціальні-економічні перетворення більшовиків на Волині та в Східній Галичині у 1919 – 1920 рр. справили помітний вплив на перебіг історії цих регіонів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ)

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад (м. м. Харків, Київ). 1917 – 1991 рр.

Оп. 1

1. Спр. 17. Протоколи засідань (копії) губернських і повітових ревкомів та виконкомів та їх доповіді про політичний стан на місцях, 14 травня 1919 р. – 22 липня 1919 р., 107 арк.
2. Спр. 58. Зведення Наркомату внутрішніх справ УРСР про політичний та економічний стан губерній і протоколи засідання адміністративно-територіальної комісії Наркомату внутрішніх справ УРСР (копії) та листування з цим наркоматом з питань адміністративно-територіального поділу УРСР, 28 лютого 1920 р. – 31 грудня 1920 р., 261 арк.
3. Спр. 65. Листування з Реввійськрадою та Штабом Південно-Західного фронту, надзвичайним уповноваженим Ради Робітничо-Селянської Оборони по постачанню Червоної Армії і Флоту Південно-Західного фронту, про політичний стан частин Червоної Армії, посилення боротьби з бандитизмом, проведення мобілізації до Червоної Армії. Списки делегатів на IV Всеукраїнський з'їзд Рад від 52-ї дивізії, 21 лютого 1920 р. – 24 грудня 1920 р., 110 арк.
4. Спр 97. Протоколи засідань комісії по розгляду питання про мілітаризацію установ і підприємств та засідань Малинського волосного військово-революційного комітету того ж району Волинської губернії. Резолюції з'їзду уповноважених багатолавочного робітничого кооперативу Щербинського

- району Донецької губернії. Копії, 26 травня 1920 р. – серпень 1920 р., 24 арк.
5. Спр. 103. Декрети й постанови ВУЦВК (копії) та листування з губвиконкомами про скликання IV Всеукраїнського зїзду Рад і по питаннях організації роботи губвиконкомів, 5 березня 1920 р. – 29 грудня 1920 р., 109 арк.
 6. Спр. 108. Зведення Волинського ревкому про політичний стан в губернії і листування з ним по питаннях організації роботи, 24 лютого 1920 р. – 21 грудня 1920 р., 8 арк.
 7. Спр. 198. Фінансовий відділ. Бухгалтерія. Рахунки губревкомів, губвиконкомів та інших підзвітних установ Всеукрревкому та ВУЦВК, лютий 1920 р. – грудень 1920 р., 118 арк.

Оп. 1 (додатковий)

8. Спр. 2. Виписки з протоколу засідання Президії Комітету Оборони. Телеграми уповноважених Ради Праці і Оборони, губревкомів про стан на фронтах та евакуацію вантажів, 22 травня 1920 р. – 9 серпня 1920 р., 45 арк.
9. Спр. 3. Бюлетені Наркомату військових справ УСРР. Звіти політвідділів Вищої воєнної інспекції України, 21 січня 1920 р. – 18 серпня 1920 р., 90 арк.
10. Спр. 7. Інформації, оперативно-розвідувальні зведення Штабу тилу Південно-Західного фронту про військові дії, 14 червня 1920 р. – 2 липня 1920 р., 112 арк.
11. Спр. 9. Протоколи Пленуму ВУЦВК. Інформаційні зведення про політичний стан губерній, 1919 – 1921 рр., 268 арк.

**Ф. 2 Рада Народних Комісарів УРСР (Раднарком УРСР), м. Київ. 1917 –
1991 рр.**

Оп. 20.

12. Спр. 59. Доповіді, інформації та телеграфні повідомлення губернських, повітових, волосних ревкомів і виконкомів про утворення органів радянської влади на місцях, 8 грудня 1918 р. – 16 серпня 1919 р., 138 арк.
13. Спр. 98. Накази командуючого 12-ї Армії. Копії, 16 червня 1919 р. – 31 липня 1919 р., 24 арк.
14. Спр. 610. Матеріали про діяльність Галицького ревкому та його ліквідаційної комісії. Декрет, протокол, конспект, доповіді, доповідні записки, листування, квітень 1920 р. – 15 грудня 1920 р., 102 арк.
15. Спр. 617. Протоколи засідань Волгубревкому і листування з Реввійськradoю XII-ї армії, 23 лютого – 21 грудня 1920 р., 88 арк.
16. Спр. 665. Бюлетені Інформаційного бюро Штабу тилу Південно-Західного фронту №№ 30-58, 1 липня – 6 серпня 1920 р., 99 арк.
17. Спр. 668. Інформаційні бюлетені Політуправління Реввійськрази Республіки, 7 лютого – 2 квітня 1920 р., 134 арк.

**Ф. 102 Міністерство внутрішніх справ Української Народної республіки.
1918 – 1920 рр.**

Оп. 1

18. Спр. 11. Інформація про становище в губерніях, повітах, на фронті, 2 лютого 1919 р. – 21 червня 1919 р., 188 арк.

Ф. 1216 Міністерство внутрішніх справ Української Держави. 1918 р.

Оп. 1

19. Спр. 95. Листування з губернськими та повітовими старостами про пограбування на залізницях, обшуки та арешти та інше, 5 червня – 20 грудня 1918 р., 282 арк.

Ф. 2189 Галицький революційний комітетт, м. Тернопіль (Галичина).**1920 р.****Оп. 1**

20. Спр. 1. Земельний відділ. Закон, постанови, інструкції та циркуляри про землю, 1 серпня – 17 вересня 1920 р., 15 арк.
21. Спр. 2. Реєстр постанов Галицького Революційного Комітету, 19 серпня – 11 вересня 1920 р., 23 арк.
22. Спр. 3. Фінансовий відділ. Накази та декрети ревкомів та інших відділів. Бюлетені повідомлень повітревкомів, 25 серпня – 15 вересня 1920 р., 23 арк.
23. Спр. 4. Відділ внутрішніх справ. Інформаційний підвідділ. Обіжники і інструкції Галревкому, серпень – 15 вересня 1920 р., 18 арк.
24. Спр. 5. Положення Військового Комітету Галицького Революційного Комітету про повітовий військовий комісаріат, 3 вересня – 11 вересня 1920 р., 17 арк.
25. Спр. 6. Звіти інструкторів про проведення виборів сільських ревкомів і агітаційну роботу на селі та постанови і резолюції зборів селян сіл Гусятинського і Тернопільського повітів про відношення до радянської влади й надання допомоги Червоній Армії, 13 серпня – 30 серпня 1920 р., 30 арк.
26. Спр. 7. Розпорядження відділу внутрішніх справ Галревкому про конфіскацію майна, залишеного особами що відійшли з ворожими арміями. Інструкція про перегляд складу сільських ревкомів, серпень 1920 р., 2 арк.
27. Спр. 8. Листування з відділами Галревкому та повітовими ревкомами про їх діяльність та організацію роботи, 21 серпня – 9 вересня 1920 р., 38 арк.
28. Спр. 9. Продовольчий відділ. Управа розподілу. Інформаційний відділ. Інструкції по розверстці. Декрет про хлібну монополію. Постанови, накази, інструкції Харчового та Продовольчого відділу, 29 серпня – 2 вересня 1920 р., 63 арк.

29. Спр. 10. Декрети, постанови, декларації, бюлетень Галревкому про організацію продовольчих органів та їх роботу, 25 серпня – 15 вересня 1920 р., 59 арк.
30. Спр. 13. Постанови, накази і тимчасові інструкції продовольчого відділу Галревкому про організацію і функції контрольних пунктів по боротьбі з контрабандою, спекуляцією, порядок обліку продовольчих товарів і колишнього поміщицького майна, 10 серпня – 8 вересня 1920 р., 12 арк.
31. Спр. 15. Фінансовий відділ. Секретаріат. Статут робітничо-селянського кооперативного товариства. Положення про ревізійний відділ і постачання робітників зв'язку, про хлібну розверстку, фінансові та продовольчі питання. Списки співробітників, 27 серпня – 9 вересня 1920 р., 174 арк.
32. Спр. 16. Продовольчий відділ. Управа Розподілу. Транспортний відділ. Листування, положення про транспортний відділ. Телеграми повітового Харчового відділу про пересунення грузів. Схема Харчового відділу, 24 серпня – 9 вересня 1920 р., 18 арк.
33. Спр. 17. Юридичний відділ. Про організацію Юридичного відділу та Комісії використання Галицького ревкому. Накази по відділу Управління, 3 вересня – 22 вересня 1920 р., 11 арк.
34. Спр. 18. Продовольчий відділ. Організаційно-політичне управління. Керуючий справами. Канцелярія. Відчити про діяльність, вересень 1920 р., 19 арк.
35. Спр. 21. Відділ народної освіти. Інструкції для проведення культурно-освітньої роботи. Бюлетень повідомлень повітових ревкомів, 31 серпня – 17 вересня 1920 р., 7 арк.
36. Спр. 24. Тимчасові постанови, накази, циркуляри і інструкції відділу праці і соціального забезпечення Галицького революційного комітету про організацію роботи його місцевих органів, надання допомоги безробітним, порядок оплати праці робітників інтелектуальної і фізичної праці. Оригінали і копії, 25 серпня – 27 вересня 1920 р., 33 арк.

37. Спр. 25. Тимчасова постанова Відділу праці і соціального забезпечення про оплату праці працівників інтелектуальної і фізичної праці установ ГСРР і тимчасова інструкція фінансово-рахункових відділів в повітових продовольчих органах, 25 серпня – 17 вересня 1920 р., 9 арк.
38. Спр. 26. Виписка з протоколу засідання колегії і циркуляру Відділу праці і соціального забезпечення про проведення заходів щодо поліпшення матеріального стану трудящих Східної Галичини, 9 вересня – 13 вересня 1920 р., 4 арк.
39. Спр. 31. Постанови Галревкому про організацію і завдання фінансових органів, введення грошових знаків, циркуляр і інструкція Фінансового відділу про порядок стягнення надзвичайних революційних податків. Списки співробітників Загальної канцелярії Галревкому, 28 липня – 14 серпня 1920 р., 33 арк.
40. Спр. 52. Протоколи, акти, розписки Ліквідаційної комісії Галревкому про прийом документів і грошей від відділів Галревкому і місцевих ревкомів. Списки справ і майна переданих Галицькою Надзвичайною Комісією по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і службовими злочинами, 9 вересня – 22 жовтня 1920 р., 93 арк.

Оп. 2

41. Спр. 8. Відомості на виплату заробітної плати робітникам Управління залізниць Галревкому, залізничного депо станції Тернопіль за серпень – вересень 1920 р., 29 серпня – 22 вересня 1920 р., 52 арк.

Оп. 3

42. Спр. 7. Декрети, декларації, постанови та накази про встановлення радянської влади, виборче право, державну мову, 1 серпня – 6 вересня 1920 р., 150 арк.

Ф. 2997 Галицька Надзвичайна Комісія. 1920 р.**Оп. 1**

43. Спр. 1. Загальна канцелярія. Листування з Наркоматом продовольства УСРР, Галицьким ревкомом, Тернопільським військовим комісаріатом та іншими установами про забезпечення паливом, відпуск предметів першої потреби співробітникам, 22 серпня – 22 вересня 1920 р., 39 арк.
44. Спр. 1а. Постанови, накази, витяги з протоколів засідань Галревкому, 9 вересня 1920 р., 7 арк.
45. Спр. 2. Загальна канцелярія. Список співробітників, відомості про зарплату, список товарів потрібних для співробітників, 1 серпня – 1 листопада 1920 р., 12 арк.
46. Спр. 3. Загальна канцелярія. Заяви, мандати, посвідчення співробітників, 3 серпня – 20 вересня 1920 р., 96 арк.
47. Спр. 4. Загальна канцелярія. Списки, посвідчення, мандати, заяви співробітників, 38 арк.
48. Спр. 5. Загальна канцелярія. Списки співробітників по відділах, 7 – 8 вересня 1920 р., 58 арк.
49. Спр. 6. Загальна канцелярія. Журнал вхідних документів, 9 серпня – 17 вересня 1920 р., 24 арк.
50. Спр. 9. Загальна канцелярія. Журнал вихідних документів, 16 серпня – 22 вересня 1920 р., 16 арк.
51. Спр. 10. Оперативний відділ. Посвідчення співробітників, 20 – 22 серпня 1920 р., 18 арк.
52. Спр. 11 Оперативний відділ. Заяви, рапорти та протоколи допитів, 4 – 15 вересня 1920 р., 75 арк.
53. Спр. 12. Військовий відділ. Списки персоналу та меблів Тернопільського відділу зв'язку за вересень 1920 р., 8 вересня 1920 р., 3 арк.
54. Спр. 13. Інформаційний відділ. Посвідчення і анкети співробітників інформаційного відділу, 19 серпня – 12 листопада 1920 р., 82 арк.

55. Спр. 14. Інформаційний відділ. Посвідчення та заяви співробітників інформаційного відділу, 2 вересня – 16 вересня 1920 р., 12 арк.
56. Спр. 15. Облікова комісія. Прохання галицьких громадян про повернення конфіскованого майна, 2-17 вересня 1920 р., 13 арк.
57. Спр. 16. Комендатура. Листування з ОВ 60-ї стрілкової дивізії, Галревкомом та іншими установами про зайняття приміщень під відділи, мобілізацію буржуазії на роботу, призначення на посади, 11-17 вересня 1920 р., 7 арк.
58. Спр. 18. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню в спекуляції дров, 23 – 25 серпня 1920 р., 5 арк.
59. Спр. 20. Слідчий відділ. Справа громадян Антонова, Давидова, Дадеко та інших затриманих для з'ясування особи, 27 серпня 1920 р., 7 арк.
60. Спр. 21. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню громадянки К. Базар в спекуляції грішми, 11 – 12 вересня 1920 р., 2 арк.
61. Спр. 22. Слідчий відділ. Справа гр. П. Я. Барбарного затриманого для з'ясування особи, 18 – 28 серпня 1920 р., 65 арк.
62. Спр. 23. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. Б. Більфельда в прихованні мануфактури, 29 серпня – 10 вересня 1920 р., 32 арк.
63. Спр. 24. Слідчий відділ. Справа гр. Біняшевського і Мудраковського, затриманих для з'ясування особи, 2 – 5 вересня 1920 р., 6 арк.
64. Спр. 25. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. М. Бицьової в спекуляції, 22 серпня 1920 р., 1 арк.
65. Спр. 26. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. О. Бортнікова в перевищенні влади і наклепах на радянську владу, 2-13 вересня 1920 р., 41 арк.
66. Спр. 27. Слідчий відділ. Справа гр. П. Вайдич, затриманого для з'ясування особи, 28 серпня – 17 вересня 1920 р., 3 арк.
67. Спр. 28. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. М. Ванштайн в невиконанні наказів радянської влади, 3-13 вересня 1920 р., 3 арк.
68. Спр. 29. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. А. Вейнберга у гонінні самогону та хабарництві, 28 серпня – 2 вересня 1920 р., 4 арк.

69. Спр. 30. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. М. Вокшам в спекуляції, 12 – 13 серпня 1920 р., 4 арк.
70. Спр. 31. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. Є. Гальперн в дрібній спекуляції, 21 серпня 1920 р., 5 арк.
71. Спр. 32. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. Гана в спекуляції і хабарництві, 23 серпня – 5 вересня 1920 р., 9 арк.
72. Спр. 33. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. І. Гершгорна в підробленні документів і хабарництві, 26 серпня 1920 р., 8 арк.
73. Спр. 34. Слідчий відділ. По обвиненню в спекуляції Якова Голичера, 13 вересня 1920 р., 3 арк.
74. Спр. 35. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню І. Гольбе, Ю. Чеслава, І. Олійчука, П. Підбурського, О. Стефанія, О. Боронського, Г. Єфімова, П. Чурського та інших в службі в польській жандармерії, 4-8 вересня 1920 р., 6 арк.
75. Спр. 36. Слідчий відділ. Протокол зізнання гр. М. Гольца, затриманого для з'ясування особи, 6 вересня 1920 р., 1 арк.
76. Спр. 37. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. І. Готфріда в спекуляції, 12 серпня 1920 р., 2 арк.
77. Спр. 38. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. Г. Гріншпона в проживанні в м. Тернополі без легітимації, 23 – 28 серпня 1920 р., 11 арк.
78. Спр. 39. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. гр. А. Грицини і С. Грицини в службі в польській армії, 30 серпня – 17 вересня 1920 р., 16 арк.
79. Спр. 40. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. Г. Кальмана і гр. Д. Зільберштайна в службі в польській армії, 8 – 13 вересня 1920 р., 7 арк.
80. Спр. 41. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. Л. Давідзона в спекуляції, 27 – 29 серпня 1920 р., 7 арк.

81. Спр. 42. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню громадян Ф. Демко і Д. Цупера, затриманих для з'ясування особи, 30 серпня – 4 вересня 1920 р., 6 арк.
82. Спр. 43. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. В. Дідуха в самовільному продажі майна батька, 21 – 22 серпня 1920 р., 3 арк.
83. Спр. 44. Слідчий відділ. Справи громадян К. Ф. Дихтяра, І. Ф. Поліщука, затриманих з підробленими документами, 31 серпня – 1 вересня 1920 р., 10 арк.
84. Спр. 45. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. М. Допнера в прихованні телефонного апарату, 26 – 28 серпня 1920 р., 6 арк.
85. Спр. 46. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. В. Еінлягера і М. Еінлягера в спекуляції, 23 – 31 серпня 1920 р., 12 арк.
86. Спр. 47. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. І. Екштейна і Р. Штайгера в прихованні мануфактури, 13 – 15 вересня 1920 р., 16 арк.
87. Спр. 48. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. гр. С. Єсенфельца, М. Цвіка, К. Горух, Г. Осаховського, Я. Яремчук, І. Зембіцької, І. Левіна, А. Ставорського в службі в польській армії, 8 – 17 вересня 1920 р., 44 арк.
88. Спр. 49. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. Б. Лотоцького і В. Ячмінського в шпигунстві, 31 серпня – 17 вересня 1920 р., 11 арк.
89. Спр. 50. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. В. Ячмінського у шпигунстві та антирадянській агітації, 31 серпня – 17 вересня 1920 р., 6 арк.
90. Спр. 51. Слідчий відділ. Справа гр. В. Жулкося, затриманого для з'ясування особи, 16 вересня 1920 р., 2 арк.
91. Спр. 52. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню К. Заблоцького в службі в польській армії, 3 вересня 1920 р., 1 арк.
92. Спр. 53. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. І. Зейорштейна в антирадянській агітації, 21 – 23 серпня 1920 р., 2 арк.
93. Спр. 55. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. З. Естерна в спекуляції, 3 – 11 вересня 1920 р., 4 арк.

94. Спр. 56. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню Л. Кагана і І. Длубача в спекуляції, 22 – 23 серпня 1920 р., 9 арк.
95. Спр. 57. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню Р. Кагана в продажу самогону, 26 серпня 1920 р., 5 арк.
96. Спр. 58. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. гр. М. М. Камінського й В. Кубая у крадіжках, 26 серпня – 6 вересня 1920 р., 15 арк.
97. Спр. 59. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. гр. Л. Калиша, Й. Надея, С. Короля в службових злочинах, 27 серпня – 4 вересня 1920 р., 73 арк.
98. Спр. 60. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. Є. Качки в прихованні мануфактури, 15 вересня 1920 р., 13 арк.
99. Спр. 61. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню М. Крейнера в спекуляції, 29 серпня 1920 р., 5 арк.
100. Спр. 62. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню гр. М. Клейнера в прихованні мануфактури, 15 вересня 1920 р., 6 арк.
101. Спр. 63. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню М. Ковалева і М. Ковалевої у вбивстві В. Ковалева, 27 серпня 1920 р., 15 арк.
102. Спр. 64. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню В. Когута в антирадянській агітації, службі в австрійській і петлюрівській арміях, 12 – 16 вересня 1920 р., 24 арк.
103. Спр. 65. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню Г. І. Корецького в прихованні мануфактури, 16 вересня 1920 р., 19 арк.
104. Спр. 65. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню Котляра в прихованні мануфактури, 3 – 13 вересня 1920 р., 10 арк.
105. Спр. 67. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню Василя Лози у привласненні громадських грошей, 2 – 5 вересня 1920 р., 9 арк.
106. Спр. 68. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню Михайла Лотоцького й Івана Кошка в крадіжці шкір, 26 – 28 серпня 1920 р., 6 арк.

107. Спр. 69. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню Федора Макогона в прихованні коштовних речей, взятих на облік Ревкомом, 8 – 14 вересня 1920 р., 1 арк.
108. Спр. 70. Слідчий відділ. Справа по обвинуваченню С. Малицької в образі співробітника ЧК, 4 – 12 вересня 1920 р., 5 арк.

Оп. 1 сч

109. Спр. 2. Загальна канцелярія. Таємне листування, 2 – 14 вересня 1920 р., 11 арк.
110. Спр. 11. Оперативний відділ. Ордера на арест та протоколи трусу за серпень – вересень 1920 р. по м. Тернопіль, 8 серпня – 15 вересня 1920 р., 260 арк.
111. Спр. 12. Оперативний відділ. Списки підозрительного елемента, 14 серпня – 10 вересня 1920 р., 26 арк.
112. Спр. 15. Оперативний відділ. Журнал реєстрації ордерів на право трусу і арештів, 8 серпня – 14 вересня 1920 р., 3 арк.
113. Спр. 19. Інформаційний відділ. Донесення, рапорта и отчеты, 3 серпня – 14 вересня 1920 р., 213 арк.
114. Спр. 174. Протоколи засідань Галицької надзвичайної комісії, 22 серпня – 17 вересня 1920 р., 27 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної Партії України. 1917 – 1991 рр.

Оп. 20

115. Спр. 13. Доповідь ЦК КП(б)У про завдання партії в окупованих Польщею західних районах України. Доповідь уповноваженого ЦК КП(б)У про політичний і військовий стан в Одесі, проведеному агітаційно-

пропагандистську роботу серед французьких моряків та ін. питання, 20 квітня 1919 – 1919 рр., 9 арк.

116. Спр. 23. Телеграми голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України Г. Л. Пятаков, члена колегії Народного комісаріату закордонних справ України І. І. Кулика В. І. Леніну про надання військової допомоги Україні, створення військового союзу республік, стан на Українському фронті та інші питання. Записи розмов по прямому проводу між членом Реввійськради 12-ї армії В. П. Затонським, головою Політичного комітету оборони Києва Д. З. Мануїльським, головою Київського губкому КП(б)У Я. А. Яковлевим (Епштейном) та іншими відповідальними партійними співробітниками про організацію і ведення боротьби з петлюрівщиною і денікінщиною, зміцнення 12-ї армії, повстанським рухом на Україні, скликання з'їзду Рад, налагодження підпільної роботи в Криму та інші питання, перша половина 1919 р. – 23 листопада 1919 р., 18 арк.
117. Спр. 48. Телеграми Волинського губкому КП(б)У, повітових комітетів партії, губернських і повітових революційних комітетів, особо уповноваженого по Волині та окремих комуністів в ЦК КП(б)У про стан партійної та радянської роботи в губернії, військово-політичний стан на місцях, організації Комітету оборони, мобілізації, перереєстрації і переміщення комуністів, боротьбу з бандитизмом та інше, 22 квітня – 8 серпня 1919 р., 43 арк.
118. Спр. 76. Протоколи слідчої комісії при Комітеті оборони Волинського губкому КП(б)У, реорганізацію комісії комуністичних осередків і ревкомів Подільської дороги. Листи, телеграми з місць в ЦК КП(б)У, губкоми партії у справі обвинувачених і виключених з партії, списки виключених, 9 квітня – 18 жовтня 1919 р., 31 арк.
119. Спр. 142. Переписка, записи розмов по прямому дроту з Волинським губкомом КП(б)У, губревкомом, 12-ю армією про фінансування партійних органів, створення кооперативного відділу при губкомі, вибори делегатів на Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок; про діяльність губревкому,

мобілізацію комуністів-поляків і комуністів-персів на фронт, переміщення партійних і радянських робітників та ін. питання, 3 січня 1920 р. – 29 грудня 1920 р., 62 арк.

120. Спр. 170. Переписка з 12-ю і 13-ю арміями, місцевими партійними і радянськими органами про вибори делегатів на IV і V конференції КП(б)У і Всеукраїнський з'їзд Рад, ведення політичної роботи і організацію радянської влади в прифронтівій смузі, проведення мобілізації на Південно-західний фронт, підпільну роботу, на боротьбу з бандитизмом, переміщення і відкомандирування військовослужбовців-комуністів та інші питання, 1 січня – 10 грудня 1920 р., 210 арк.
121. Спр. 171. Переписка з 14-ю армією, 41-ю, 45-ю, 46-ю, стрілецькими дивізіями та іншими військовими частинами, місцевими партійними організаціями про формування радянської влади і створення Комуністичної партії в Галичині, надання допомоги Галревкому, проведення політично-масової роботи серед населення Галичини, Бесарабії, Буковини, надсилання комуністів на підпільну роботу, переміщення і відкомандирування та інші питання, 3 січня – 3 грудня 1920 р., 212 арк.
122. Спр. 172. Доповідна записка голови Галревкому В. П. Затонського на ім'я В. І. Леніна про стан справ у Галичині. Виписка з протоколів Оргбюро ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про затвердження складу Галицького організаційного комітету (Галоркому). Листи, телеграми, доповідні записки Галоркому і Галревкому в ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про роботу в Галичині, про відкомандирування комуністів-галичан на партійну роботу в Галичину, на навчання в партійну школу, курси червоних командирів, передачу архівних документів ЦК Компартії Галичини до ЦК КП(б)У та інші питання, 20 березня – 1 грудня 1920 р., 95 арк.
123. Спр. 206. Доповіді, зведення Закордонного відділу ЦК КП(б)У (Закордот) та окремих комуністів про політичне становище в роботу місцевих органів Закордоту на Правобережній Україні, в Києві, Кам'янці-Подільському, Криму, Польщі; звернення ЦК КП(б)У до українських трудящих, які

проживають в Америці; матеріали (декларація, звернення) закордонної делегації Української партії есерів. Бюлетені Інформаційного бюро Закордоту ЦК КП(б)У і спільні бюлетені Інформаційного бюро Наркомату іноземних справ УСРР, Закордоту ЦК КП(б)У і Регістрвідділу Південно-Західного фронту, 24 травня 1920 р. – 30 грудня 1920 р., 170 арк.

124. Спр. 210. Інформаційно-інструкторський відділ. Протоколи засідань Волинського губкому КП(б)У, президії, наради інструкторів по роботі в селі; доповіді, звіти, інформаційні зведення губкому партії, його відділів, губернської партійної трійки про роботу партійної організації, політично-економічне становище в губернії, про підпільну роботу на Волині в період окупації; інформація Зафронтбюро Волинського губкому про розклад петлюрівських військ, провокаційну поведінку боротьбистів; циркуляр губкому про посилення партійної роботи на залізничному транспорті. Список співробітників Волинського губкому партії. Доповідь і виписки із протоколів ради профспілок м. Житомира і Рівненського повітового ревкому про стан профспілкових організацій, роботу в селі та інші питання, 11 січня – 20 грудня 1920 р., 165 арк.
125. Спр. 317. Інформаційно-інструкторський відділ. Інформаційні зведення Особого відділу при Реввійськраді Південно-Західного фронту про стан справ в районі його дії. Політзведення Політвідділу Південно-Західного фронту про роботу Уккратрудармії і Політвідділу Донбасу, боротьбу з бандитизмом, агітмасову роботу. Доповідь начальника тилу Південно-Західного фронту Ф. Е. Дзержинського про створення військ внутрішньої охорони, 25 лютого – 14 жовтня 1920 р., 123 арк.
126. Спр. 319. Інформаційно-інструкторський відділ. Інформаційні зведення політвідділів Південно-Західного фронту, XII-ї Армії про бойовий і морально-політичний стан військових частин і з'єднань армій, агітаційно-масову роботу серед місцевого населення, боротьбу з бандитизмом та інші питання, 3 липня – 3 грудня 1920 р., 101 арк.

127. Спр. 321. Інформаційно-інструкторський відділ. Введення політвідділу 12-ї армії про бойовий і політичний стан військ, стан справ в губерніях. Доповідь Надзвичайної виїзної сесії Ревтрибуналу 12-ї армії про боротьбу з бандитизмом в Чернігівській губернії і доповідна записка в Особий відділ 12-ї армії про звірства білополяків, 7 березня – 22 грудня 1920 р., 126 арк.

Ф. 37 Галорком при ЦК КП(б)У. 1920 – 1922 рр.

Оп. 1

128. Спр. 6. Звіти з діяльності Галбюро, 19 серпня – 10 листопада 1920 р., 10 арк.
129. Спр. 18. Звіт про стан в повітах, 1920 р., 11 арк.

**Центральний державний історичний архів м. Києва
(ЦДІАК)**

Ф. 1235 Родинний фонд Грушевських. Початок 1905 – 1930 рр.

Оп. 1

130. Спр. 57. Бюлетені, інформаційні листи Прес-бюро уряду УНР у Берліні, Відні та Римі, проспекти журналу “Борітесь-Поборете!” та інших націоналістичних видань, уривки з газет та журналів, початок 1905 – 1930 рр., 98 арк.
131. Спр. 67. Матеріали про становище Галичини в 1919 – 1920 рр. Доповідь делегації Української національної ради Східної Галичини по аграрному питанню підготовлена до Паризької мирної конференції (1919 р.), звернення Закордонної делегації УПСР та Комітету незалежної України про становище Галичини зайнятою Польщею, протоколи зборів населення та повідомлення про події та становище Галичини під час боротьби Червоної Армії з білополяками в 1920 році, 1919 – 1921 рр., 246 арк.

132. Спр. 68. Відозва ініціативного комітету по скликанню Всеукраїнського національного конгресу, про створення та завдання конгресу. Анкети конгресу, 30 червня 1920 р., 18 арк.
133. Спр. 69. Звернення Генерального секретаріату Польської партії соціалістичної до соціалістичних партій України, Литви та Польщі про скликання конференції партій, 20 січня – 25 лютого 1920 р., 2 арк.
134. Спр. 70. Листи члена Національної ради Східної Галичини С. Барана до радника Паризької делегації (УПСР) Ф. Савченка, та інших осіб до голови Ради К. Левицького та до міністра закордонних справ (УНР) про події та становище решток уряду Петлюри на Україні, подання заяви генеральному директору Ліги Червоного Хреста про направлення санітарної експедиції на Україну та з інших питань, 9 лютого – 27 серпня 1920 р., 9 арк.
135. Спр. 72. Лист до редакції органу української дрібно-буржуазної соціал-демократичної партії “Вперед” (Львів) з поясненням причин відмови від повергнення до Радянської України, в зв’язку з відмовою вибути з рядів УПСР; повідомлення редакції про опублікування листа, листопад 1921 р., 5 арк.

Центральний державний історичний архів м. Львова (ЦДІАЛ)

Ф. 146. Галицьке намісництво, Президія, м. Львів. 1919 – 1922 рр.

Оп. 8

136. Спр. 3026. Донесення старост і поліцейських властей в м. Тернополі і Золочеві про політичне та економічне положення на території цих повітів, 1919 – 1920 рр., 50 арк.
137. Спр. 3664 а. Накази і розпорядження Генерального Командування Львівського округу, серпень 1920 р., 84 арк.
138. Спр. 3671. Лист постерунка державної поліції в с. Устечка Заліщицького староства про спостереження за кордоном солдат Червоної Армії на

території Західної України та циркуляр намісництва стосовно цього, травень 1920 р., 3 арк.

139. Спр. 3966. Переписка із староствами в м. Радехові про появу в газетах “Курєр Львівський” від 4 жовтня 1920 р. і “Вперед” від 5 жовтня 1920 р. повідомлень про арешти організаторів і членів повітового і міського ревкомів із додатком газетних номерів, 1920 р., 14 арк.
140. Спр. 4941. Матеріали діяльності комісії по проверці правильності проведених арештів на території Галичини, де існувала радянська влада. Розпорядження, донесення, протоколи, 1920 р., 59 арк.
141. Спр. 4942. Матеріали діяльності комісії по проверці правильності проведених арештів на території Галичини, де існувала радянська влада. Донесення, телеграми, протоколи, 1920 р., 61 арк.

Ф. 353 Легіон українських січових стрільців. 1919 – 1920 рр.

Оп. 1

142. Спр. 203. Листи до сотника Олександра Мельниковича від родичів, друзів та інших, 31 березня 1915 р. – 13 квітня 1921 р., 73 арк.
143. Спр. 224. Щоденник невстановленого автора, 1919 р., 123 арк.
144. Спр. 242. Доповідна записка Романа Сушка до начальника 6-ї стрілецької дивізії про діяльність легіону УСС, перехід його частин на сторону Червоної Армії і можливість формування з них бойових одиниць армії УГА, травень 1920 р., 4 арк.

Ф. 581 Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР. 1918 – 1923 рр.

Оп. 1

145. Спр. 11. Відозва Київського повітового коменданта полковника Варницького до українського населення із закликом вступати в “охоронні

сотні” при волостях для оборони УНР від більшовиків і внутрішньої анархії, листопад – грудень 1918 р., 2 арк.

146. Спр. 16. Меморандум Головноуповноваженого уряду УНР міністра І. Огієнка до голови української дипломатичної місії в Варшаві з переліком вимог до польського уряду, 12 – 14 лютого 1920 р., 4 арк.
147. Спр. 17. Декларація представників Союзу українських політичних партій і угруповань у Відні про необхідність військового, політичного і економічного союзу УНР з Польщею і Францією та виразом політичного недовір'я уряду Петлюри, 14 березня 1921 р., 3 арк.
148. Спр. 20. Звіти Пресового бюро при українській дипломатичній місії УНР у Варшаві про українсько-польські та україно-російські відносини, долю Східної Галичини, боротьбу з Денікіним, 26 жовтня – 2 грудня 1919 р., 49 арк.
149. Спр. 23. Лист бувшого члена Центральної Ради Павла Макаренка до редакції газети “Громадська думка” про між партійну боротьбу на Україні, роль партії СД, СР та “соціалістів-самостійників”, зрадницьку політику Петлюри і його уряду та ін., 3 березня 1920 р., 16 арк.
150. Спр. 25. Огляди невстановлених авторів про суспільно-політичні події на Україні та серед української еміграції, липень 1919 р., 12 арк.
151. Спр. 26. Верстки та гранки статей Б. Галанчука, О. Севрюка, Д. Левицького та інших про політику УНР в 1917 – 1921 рр., 1921 – 1922 рр., 49 арк.
152. Спр. 28. Зошит чорнових записів голови Санітарної управи армії УНР доктора В. Совачева з начерками лекцій на санітарні теми, описом подій в уряді та на фронті та ін., 1919 – 1920 рр., 63 арк.
153. Спр. 29. Щоденник невстановленого автора “Записки українця”, 29 березня 1920 р. – 28 червня 1921 р., 95 арк.
154. Спр. 31. Закони, постанови і накази Ради Народних Міністрів та Головної управи військ УНР про пересування військ, асигнування грошей та

реквізицію земельної та ін. власності на потреби армії, надання допомоги військовослужбовцям та ін., січень 1919 р. – 30 вересня 1921 р., 62 арк.

155. Спр. 34. Меморандум голови Директорії та головного отамана її війська [Петлюри] до голови польського уряду в справі відношення польської влади до військ і урядовців УНР, що перейшли на територію Польщі та поводження польських військових влад на території України зайнятій польськими військами. Уривок, лютий 1920 р., 1 арк.
156. Спр. 35. Інструкція, повноваження та листування про підготовку до переговорів делегації головного командування військ УНР з Головною командою польських військ та представниками держав Антанти про заключення миру з поляками, забезпечення тилу армії УНР на території ЗО УНР, з'ясування спірних питань про долю Східної Галичини та проведення демаркаційної лінії через Збруч, 17 липня – 19 серпня 1919 р., 16 арк.
157. Спр. 38. Донесення командуючого Південною групою повстанців України полковника Гулий-Гуленка головному отаману військ УНР по події на фронті в листопаді 1920 року, 2-х місячний рейд групи повстанців в тилу більшовиків, підготовку повстання в тилу та ін., 17 березня 1921 р., 3 арк.
158. Спр. 40. Лист голови Ради Міністрів УНР Мазепи до командуючого армією УНР з доказами “недовговічності сучасного большевизму” на Україні, необхідність збереження армії, союз з галицькою армією, майбутнє обговорення з Петлюрою реформ в армії і уряді та ін., 23 січня 1920 р., 3 арк.
159. Спр. 42. Заява бувшого коменданта Північної армії УНР отамана Оскілка представнику французького уряду в Варшаві з проханням допомоги йому у визволенні з табору військовополонених в Домб'є для формування українських частин з полонених Наддніпрянської України і боротьби з більшовиками, 1 серпня 1919 р., 3 арк.

160. Спр. 44. Накази по 2-й Козацькій дивізії УНР в м. Торгіно Луцького повіту та журнал реєстрації вихідної кореспонденції дивізії, 18 березня – 15 травня 1919 р., 44 арк.
161. Спр. 45. Відомості про дислокацію, військові акції, особовий склад та наявність зброї Наддніпрянської діючої армії УНР, 25 червня 1918 р. – 13 липня 1921 р., 12 арк.
162. Спр. 74. Накази, протоколи, відозви та журнал реєстрації вхідної кореспонденції штабу дивізії 5-ї Херсонської дивізії, червень – жовтень 1920 р., 13 арк.
163. Спр. 99. Декларація, протести та відозви делегації УНРади до мирової конференції в Ризі з підкресленням її некомпетентності в вирішуванні державної справи Східної Галичини і вимогою скликання світової конференції, 21 вересня – 8 жовтня 1920 р., 12 арк.
164. Спр. 110. Протокол засідання представників держав, скликаючи Генуезьку конференцію, в справі Східної Галичини, 6 серпня 1922 р., 6 арк.
165. Спр. 115. Звернення до президента Чехословаччини Масарика і міністра закордонних справ Бенеша про надання допомоги в створенні східно-галицької держави і порядок перебування частин УГА в Чехословаччині, 24 жовтня – 30 грудня 1920 р., 10 арк.
166. Спр. 118. Листування членів УНРади у Львові з Євгеном Петрушевичем та ін. представниками уряду ЗУНР за кордоном про стан справ Східної Галичини на міжнародній арені, ситуацію в краї, фінансові справи, надіслання статистичної інформації та ін., 12 грудня 1919 р. – 23 березня 1923 р., 35 арк.
167. Спр. 123. Спогади члена президії УНРади Володимира Бачинського про діяльність уряду ЗУНР у 1918 – 1919 рр. та огляд політичної діяльності українських партій Східної Галичини за 1920 – 1923 рр., 1 листопада 1918 – 1923 рр., 13 арк.
168. Спр. 134. Декларації, звіти, резолюції та ін. документи про переговори української дипломатичної місії в складі представників УНР та УНРади з

польськими дипломатами та різнобіжності між наддніпрянцями і галичанами в вирішенні долі Східної Галичини, січень 1919 р. – квітень 1920 р., 82 арк.

169. Спр. 147. Інформаційні повідомлення українських пресових бюро у Відні та при Державнім секретаріаті військових справ і Станіславові про стан Галицької армії, політику радянського уряду, події на Україні та в Східній Галичині і міжнародні події, січень – березень 1919 р., 12 арк.
170. Спр. 149. Судова справа по обвинуваченню генерала Галицької армії Мирона Тарнавського, полковника Альфреда Шаманека та отамана Омеляна Лисяка в невиконанні наказу штабу головного отамана, 13 – 14 листопада 1919 р., 86 арк.
171. Спр. 178. Донесення, рапорти та листування з уповноваженим заступником УНР в Будапешті, збірною станицею Української народної армії, військово-санітарною місією для справ військовополонених та посольством ЗУНР у Відні про поширення серед українських військовослужбовців більшовицької агітації, травень – листопад 1919 р., 23 арк.

Державний архів Волинської області (ДАВО)

Ф. 3 Луцька міська управа. 1917 – 1920 рр.

Оп. 1

172. Спр. 1610. Луцька міська управа. Списки членів Луцького комітету партії соціалістів-революціонерів, які брали участь у виборах в міське самоуправління. Постанови Луцької міської думи і переписка з губернським старостою про вибори міського самоуправління, 10 травня 1917 р. – 28 квітня 1919 р., 140 арк.
173. Спр. 1629. Переписка з луцьким повітовим комісаром про організацію 3-ї міліційної дільниці в м. Луцьку. Постанови луцької міської думи і резолюції про створення і зміцнення революційної влади в м. Луцьку.

Декларація об'єднання українських соціалістів м. Луцька та інше, 30 серпня – 30 жовтня 1917 р., 135 арк.

174. Спр. 1630. Переписка з жителями м. Луцька про комплектування кадрів міської міліції. Мандат начальника Луцької міської міліції. Протоколи засідання Луцького міліційного комітету, 30 березня – 30 грудня 1917 р., 196 арк.

Ф. 36 Луцьке повітове староство. 1919 – 1921 рр.

Оп. 1

175. Спр. 309. Адміністративний відділ. Списки колишніх членів ревкомів гміни Тростянець, заяви громадян про видачу довідок про польське підданство, 9 січня – 15 серпня 1921 р., 364 арк.

Оп. 13 а

176. Спр. 8. Списки членів ревкомів Луцького повіту, 30 травня – 11 грудня 1921 р., 347 арк.

Ф. Р-213 Ковельський повітовий революційний військовий комітет, м. Ковель. 1920 р.

Оп. 1

177. Спр.1. Протоколи загальних зборів селян сіл Вулька Качинська і Хотешів Ковельського повіту з вітаннями Червоній Армії. Списики співробітників відділів ревкому, ковельської електростанції, міліції, селян с. Вулька Качинська, які вступили в комітет незаможних селян. Інформація повітового відділу охорони здоров'я про діяльність, 7 серпня – 8 вересня 1920 р., 123 арк.

**Ф. Р-249 Луцьке повітове управління комунального господарства.
1920 р.**

Оп. 1

178. Спр. 1. Накази управління Луцького комунального господарства від 1920 р., 28 арк.
179. Спр. 2. Заяви громадян і акти про передачу кинутого майна, 13 серпня – 31 серпня 1920 р., 40 арк.
180. Спр. 3. Заяви громадян про видачу свідоцтв про народження, 2 – 15 вересня 1920 р., 21 арк.

**Ф. Р-316 Луцький повітовий військовий комісаріат, м. Луцьк
Волинської губернії. 1920 р.**

Оп. 1

181. Спр. 1. Копії наказів Луцького повітового військового комісаріату, 25 серпня – 21 вересня 1920 р., 105 арк.
182. Спр. 10. Накази комісара, 13 серпня – 13 вересня 1920 р., 15 арк.

Ф. Р-378 Луцька повітова міліція 3-го району. 1920 р.

Оп. 1

183. Спр. 1. Документи начальника 3-го району Луцького Повітпродкому, 10 серпня – 10 вересня 1920 р., 35 арк.

**Ф. Р-1261 Воспоминания участников Великой Октябрьской
социалистической революции и гражданской войны. 1917 – 1920 рр.**

Оп. 3

184. Спр. 1. Воспоминания Тетяны Мойсеевны Кибрик, 1917 – 1922 рр., 8 арк.
185. Спр. 3. Воспоминания жителя г. Ковеля Ивана Ивановича Малышева, 1919 – 1920 рр., 7 арк.

186. Спр. 9. Списки членов, руководящих и ответственных работников ревкомов, комитетов бедноты и других советских активистов на Волыни в 1920 году, 88 арк.
187. Спр. 11. Воспоминания Алексея Ивановича Куцай, 21 жовтня 1970 р. – 1982 р., 12 арк.

**Ф. Р-3152 Ковельський повітовий військовий комісаріат, м. Ковель
Волинської губернії. 1920 р.**

Оп. 1

188. Спр. 1. Накази Ковельського військового повітового комісаріату (стройова частина), 27 вересня – 5 листопада 1920 р., 5 арк.
189. Спр. 2. Накази Ковельського повітового військового комісаріату, 9 серпня – 25 серпня 1920 р., 53 арк.
190. Спр. 3. Накази Ковельського повітового військового комісаріату (Повітова Комісія по боротьбі з дезертирством), 28 липня – 2 вересня 1920 р., 8 арк.

Державний архів Житомирської області (ДАЖО)

Ф. Р-276 Волинське губернське статистичне бюро. 1919 – 1925 рр.

Оп. 1

191. Спр. 1. Накази Волинського губревкому, план роботи і листування про Волгубревком, комітетів Волинської губернської земської управи про створення землеробського відділу на Волині, організацію Статбюро, 1919 р., 65 арк.
192. Спр. 126. Сведения о рыночных ценах г. Житомира за 1920 г., 2 квітня – кінець 1920 р., 26 арк.
193. Спр. 146. Інформація про ціни на продукти, предмети першої необхідності і робочу силу в травні 1919 р. по місту Житомиру. Переписка з повітовими народними управами, відділом праці, Раднаркомом та ін.

установами про надання інформації про довідкові ціни, 17 січня – 11 липня 1919 р., 24 арк.

**Ф. Р-1820 Волинський губернський військово-революційний
трибунал. 1919 – 1922 рр.**

Оп. 2

194. Спр. 2. По обвиненню Мойша Цалевича Гехтмана в спекуляції, 22 листопада 1919 р. – 10 січня 1920 р., 39 арк.

195. Спр. 20. Об Евсее Германе, обвиняемом в дезертирстве, 15 – 20 серпня 1919 р., 6 арк.

**Ф. Р-2686 Волинський губернський революційний комітет
(губревком). 1919 – 1921 рр.**

Оп. 1

196. Спр. 2. Виписки з протоколів засідань президії ревкому, доповідь губернського інструктор-ревізора та постанова сільського сходу с. Камянка Черняхівської волості Житомирського повіту, про вибори комбідів в селах Камянка і Вільськ, про відношення селян до радянської влади, 4 травня – 16 червня 1919 р., 38 арк.

197. Спр. 4. Список співробітників ревкому та підлеглих йому губернських і повітових установ за 1919 рік, 136 арк.

198. Спр. 5. Постанови, циркуляри, розпорядження, накази РНК УРСР, ВУЦВК, Ради Робітничо-селянської оборони Реввійськрази Південно-Західного фронту, Надзвичайного уповноваженого Ради робітничо-селянської оборони по постачанню Червоної Армії при 1-й Кінній, Центральної всеукраїнської комісії по поліпшенню побуту робітників, опродкомгубу та ревкому, доповідні записки про організацію і діяльність губоргбюро Всеробітзему та ін., 6 квітня – 25 жовтня 1920 р., 74 арк.

199. Спр. 8. Протоколи засідань ревкому № 1-30. Оригінали, 13 червня – 20 вересня 1920 р., 40 арк.

200. Спр. 9. Постанови та протоколи засідань ревкому №№ 1-26, 27 а, 27 б, 28-31 за 1920 рік та №№ 2-11, 12 а, 12 б, 13-24 за 1921 рік, 21 жовтня 1920 р. – 5 травня 1921 р., 70 арк.
201. Спр. 12. Протокол № 1 засідання комісії по проведенню хлібної розверстки, 1 вересня 1920 р., 1 арк.
202. Спр. 14. Декрети та постанови РНК СРСР та УСРС, положення про місцеві надзвичайні комтопгужі, про організацію при губкомгоспі секції по управлінню націоналізованими садибами та майном, протоколи засідань Комісії по обстеженню вартової служби в ганізонах Волинської губернії та ін., 8 червня – 17 вересня 1920 р., 86 арк.
203. Спр. 64. Постанови Мотовилівського та Краснопільського сільських сходів Житомирського повіту про збереження меблів та майна бувшого поміщика Малиновського, про утворення комбїду та будівництво народного будинку культури в м. Краснопіль, протокол засідання представників Янушпільського волвиконкому та сільського комбїду про реквізицію у населення лишків зерна та передачу його біднякам, 17 – 20 травня 1919 р., 3 арк.
204. Спр. 65. Звіти про діяльність підвідділів охорони праці та соціального страхування губвідділу праці за період з 26 квітня по 7 червня 1919 р. Копії, 10 травня – 7 червня 1919 р., 11 арк.
205. Спр. 67. Отделение юстиции Волгубревкома. Общий подотдел. Переписка с Центральной межведомственной реквизиционной комиссией, 2 – 21 травня 1919 р., 6 арк.
206. Спр. 69. Отделение юстиции Волгубревкома. Переписка с Советским комендантом г. Житомира, 16 травня 1919 р., 4 арк.
207. Спр. 71. Хозяйственный отдел Тюр. – Карательного подотдела по очистке старых счетов по расходам на продовольствие, травень 1919 р., 19 арк.
208. Спр. 76. Справа про діяльність підвідділу радянських сільських господарств та підвідділу землеробства, 5 травня – 10 червня 1919 р., 15 арк.

Державний архів Львівської області (ДАЛО)

Ф. 108 сч. Львівське повітове управління державної поліції. 1919 – 1921 рр.

Оп. 1 сч

209. Спр. 12. Розпорядження і донесення про суспільно-політичне положення в повіті, 17 квітня 1919 р. – 7 листопада 1928 р., 18 арк.
210. Спр. 25. Щонедільні рапорти поліційних відділків про суспільно-політичний стан в повіті, 24 січня 1920 р. – 20 грудня 1929 р., 144 арк.
211. Спр. 265. Протоколи допиту Антонія Бялека, якого підозрюють у розвідувальній діяльності на користь Радянського Союзу, 18 грудня 1920 р. – 29 січня 1921 р., 7 арк.

Ф. 257 Наукова комісія товариства по вивченню історії оборони м. Львова і південно-східних воєводств. 1919 – 1922 рр.

Оп. 1

212. Спр. 116. Завірена копія “Щоденника 3-ї батареї 6-го Львівського полку важкої артилерії”, 28 листопада 1918 р. – 16 грудня 1920 р., 37 арк.
213. Спр. 121. Копія колекції документальних матеріалів Мончинського, коменданта м. Львова, стосовно переговорів з українцями про перемир'я та втручання іноземних місій в українсько-польські відносини, 16 листопада 1918 р. – 1 квітня 1919 р., 80 арк.
214. Спр. 155. Завірені копії документів уряду УНР, доповідь Українського міністра військових справ Петлюри про формування українських відділів в Німеччині та ін., квітень 1919 р., 21 арк.
215. Спр. 159. Завірена копія повідомлення штабу головного отамана військ УНР про ситуацію на фронтах, 8 жовтня – 14 листопада 1919 р., 8 арк.
216. Спр. 163. Завірена копія переписки Президії Державного секретаріату ЗУНР з Українською Народною Радою з питань звітності по виїзду на Трудовий конгрес, створення Міністерства торгівлі і промисловості, з

- питань незаконної реквізиції нафти та ін., 14 лютого – 16 травня 1919 р., 12 арк.
217. Спр. 167. Завірена копія преписки Державного секретаря військових справ з Президіумом Західно-української Ради державного секретаріату, шифровані телеграми і рапорти з місць по військовому положенню, 18 квітня – 23 травня 1919 р., 6 арк.
218. Спр. 168. Завірена копія переписки Петлюри з отаманом Оскілко і міністром Мартосом, з питання бунту “Північної групи” отамана Оскілко, 29 квітня – 1 травня 1919 р., 4 арк.
219. Спр. 171. Завірені копії переписки Президії Державного секретаріату ЗУНР з Надзвичайною слідчою комісією Центрального уряду з питання видачі повисших осіб у справах яких ведеться слідство, 29 квітня – 21 травня 1919 р., 16 арк.
220. Спр. 176. Завірені копії угод ЗУНР з німецькою компанією про обмін товарів та концесії, службова характеристика державного контролера Омеляна Кутковського, звіти продовольчого правління Президії Державного секретаріату ЗУНР, 11 квітня – 29 травня 1919 р., 23 арк.
221. Спр. 181. Копії розвідувальних рапортів командування 5-ї Львівської дивізії, 1919 р., 12 арк.
222. Спр. 182. Завірена копія донесення втікшого із польського полону українського солдата про стан поляків, радіодепеші (перехоплені) із Москви в Будапешт та назад по обміну інформацією і спробою налагодити відносини та ін. матеріали відділу Преси Державного секретаря військових справ ЗУНР, 21 січня – 22 травня 1919 р., 5 арк.
223. Спр. 187. Завірена копія документів: телеграма в Військове міністерство ЗУНР в Станіславів про зміну кабінету міністрів, телеграма Петлюри в Станіславів з вимогою земельної реформи і звіт сотника І. Ерденберга з листом командуючого Галицькою Армією генерала Павленка про більшовицькі настрої серед українських мас, 10 квітня – 8 травня 1919 р., 5 арк.

224. Спр. 192. Завірені копії списків особового складу редакції газети Президії Державного секретаріату ЗУНР “Республіканський голос”, касовий звіт товариства “Єпархіальна допомога” та ін., 14 квітня – 3 травня 1919 р., 11 арк.
225. Спр. 242. Накази, рапоти, службові записки, кореспонденція командування оперативної групи польських військ генерала Енджеєвського, 8 січня 1919 р. – 1922 р., 276 арк.
226. Спр. 296. Оперативно-таємні накази Командування Київської дивізії УНР, червень – листопад 1920 р., 190 арк.
227. Спр. 303. Копії наказів, повідомлень, рапортів і епізодів командування 12-го піхотного полку польської армії, 2 серпня 1920 р., 58 арк.
228. Спр. 357. Копія повідомлення Олександра Неклюдова, колишнього офіцера-петлюрівця про війну з радянською владою, 10 квітня 1929 р., 4 арк.

Державний архів Рівненської області (ДАРО)

Ф. Р-466 Ровенський повітовий революційний комітет. 1919 р.

Оп. 1

229. Спр. 1. Відділ управління. Загальний підвідділ. Накази і розпорядження уряду, 31 травня – 6 серпня 1919 р., 167 арк.

Ф. Р-467 Дубенський воєнно-революційний комітет. 1919 р.

Оп. 1

230. Спр. 4. Прошення о поступлении на службу и послужные списки служащих, 10 травня – 10 червня 1919 р., 23 арк.

Ф. Р-549 Рівненська повітова Рада народного господарства. 1919 р.

Оп.1

231. Спр. 1. Операційний та організаційний кошторис будівного і шосейно-дорожнього підвідділу Наргоспу на 2-е півріччя 1919 р. та доповідь завідуючого підвідділом про роботу підвідділу, 10-13 липня 1919 р., 11 арк.

Державний архів Тернопільської області (ДАТО)

Ф. 278 Тернопільська повітова команда державної поліції. 1919 – 1921 рр.

Оп. 1

232. Спр. 2. Загальний відділ. Декрети і прокламації Галицького революційного комітету, серпень 1920 р., 6 арк.
233. Спр. 5. Загальний відділ. Списки комісаріату поліції м. Тернополя на осіб, які пішли з Червоною Армією. Копія, жовтень 1920 р., 1 арк.
234. Спр. 688. Відділ слідчий. Донесення постерунків поліції про крадіжки в повітах, 6 жовтня – 29 листопада 1920 р., 4 арк.

Оп. 1а

235. Спр. 4. Відділ загальний. Рапорти повітової команди поліції про стан безпеки і політично-економічне становище на території Тернопільського повіту, 20 жовтня – 25 грудня 1920 р., 11 арк.

Ф. 348 Кременецька повітове управління українського товариства “Просвіта”. 1919 – 1921 рр.

Оп.1

236. Спр. 413. Секція видавнича. Протоколи засідання членів видавничої секції товариства “Просвіта”, місячні звіти про роботу секції та інші матеріали, 2 травня 1919 р. – 6 травня 1921 р., 46 арк.

Ф. Р-2285 Гусятинський повітовий революційний комітет. 1920 р.

Оп. 1

237. Спр. 1. Відділ фінансовий. Копії фінансових рахунків і відомостей про виплату платні, 14 – 23 вересня 1920 р., 64 арк.

Ф. Р-2286 Революційний комітет с. Настасова (Тернопільського повіту). 1920 р.

Оп.1

238. Спр. 2. Протоколи перших зборів селян і засідання ревкому, 8 серпня – 12 вересня 1920 р., 15 арк.
239. Спр. 4. Листування з відділами повітового ревкому по різних питаннях, 28 серпня – 16 вересня 1920 р., 18 арк.
240. Спр. 5. Списки селян с. Настасова, які підлягають мобілізації, 15 серпня 1920 р., 19 арк.

Ф. Р-2288 Підгаєцький повітовий революційний комітет. 1920 р.

Оп.1

241. Спр. 1. Циркуляри, інструкції і накази Галицького ревкому по організаційним і фінансовим питанням. Штати відділів управління повітового ревкому, 22 серпня – 10 вересня 1920 р., 13 арк.
242. Спр. 2. Списки міліціонерів Підгаєцького повітового ревкому на отримання посвідчень, серпень 1920 р., 9 арк.
243. Спр. 3. Квітанції на отримання грошей з каси повітового ревкому, 10 серпня – 14 вересня 1920 р., 12 арк.
244. Спр. 4. Переписка з ліквідаційною комісією Галицького ревкому про виплату платні працівникам Підгаєцького повітового ревкому. Списки службовців Підгаєцького ревкому, 22 серпня – 26 вересня 1920 р., 13 арк.

Ф. Р-2290 Борщівський повітовий революційний комітет. 1920 р.

Оп. 1

245. Спр. 1. Звіт Борщівського повітового ревкому про діяльність з 1 по 15 вересня 1920 р., 22 вересня 1920 р., 2 арк.
246. Спр. 2. Переписка з земельним відділом Галицького рекому про організацію земельного відділу в Брщеві, про розділ поміщицької землі між

безземельними і малоземельними селянами, про передачу млинів у відання продовольчого відділу та ін., 16 серпня – 11 вересня 1920 р., 9 арк.

Ф. Р-2309 Чортківський повітовий революційний комітет. 1920 р.

Оп. 1

247. Спр. 1. Таємно-оперативний відділ. Листування про відпуск харчування для арештованих, 19 серпня – 22 вересня 1920 р., 118 арк.
248. Спр. 4. Земельний відділ. Інструкції повітового земвідділу про живий і мертвий реманент, 1 вересня 1920 р., 4 арк.
249. Спр. 7. Земельний відділ. Звіт про роботу Земельного відділу, протоколи загальних зборів при Мухавському сільревкомі, списки про живий та мертвий інвентар фільварків, 21 – 31 серпня 1920, 25 арк.
250. Спр. 14. Харчовий відділ. Списки втікши з польською та петлюрівською армією, 20 серпня – 15 вересня 1920 р., 29 арк.
251. Спр. 15. Статистична відомість про кількість поміщицької, церковної та селянської землі по коремих селах повіту, 22 вересня 1920 р., 3 арк.
252. Спр. 17. Акт ліквідації Чортківського районного військового комісаріату і роздаточні відомості про виплату грошей співробітникам, 8 жовтня 1920 р., 6 арк.
253. Спр. 19. Земельний відділ. Журнал вихідної документації, серпень – вересень 1920 р., 27 арк.

Ф. Р-2367 Збаразький повітовий революційний комітет. 1920 р.

Оп. 1

254. Спр. 2. Відділ управління. Накази та обіжники повітового ревкому, 8 серпня – 7 вересня 1920 р., 13 арк.
255. Спр. 6. Відділ управління. Скарги сільських ревкомів на військові частини, 9 вересня 1920 р., 3 арк.

256. Спр. 23. Політичний відділ. Доповідь про роботу повіт ревкому за 5 серпня – 22 серпня. Заяви про надсилання працівників до політвідділу, 11 вересня 1920 р., 5 арк.
257. Спр. 55. Список співробітників по відділах, серпень – вересень 1920 р., 20 арк.

**Ф. Р-2368 Тернопільський районний військовий комісаріат
м. Тернопіль. 1920 р.**

Оп. 1

258. Спр. 1. Накази і зарядження команди міста Тернополя, 27 серпня – 10 вересня 1920 р., 14 арк.
259. Спр. 2. Тимчасове положення і штати районних військових комісаріатів та атестати співробітників, серпень – 13 вересня 1920 р., 26 арк.
260. Спр. 3. Вимогові відомості на виплату платні співробітникам районного військового комісаріату, 3 серпня – 15 вересня 1920 р., 85 арк.

Ф. Р-2369 Тернопільський повітовий революційний комітет. 1920 р.

Оп. 1

261. Спр. 1. Відділ управління. Обіжники та накази Тернопільського повітового ревкому, звіти відділів та вимогові відомості на платню. Листування з Галицьким ревкомом та відділами повітового ревкому по організаційних та фінансових питаннях, 21 серпня – 21 вересня 1920 р., 130 арк.
262. Спр. 2. Відділ управління. Накази Управління заготовок про економію паперу, про розподіл продуктів та інших питаннях, 28 серпня – 15 вересня 1920 р., 13 арк.
263. Спр. 3. Відділ управління. Листування з сільськими ревкомаами про постачання продуктами поранених червоноармійців, про неправильну реквізицію продуктів. Заяви громадян по цим та іншим питанням, 22 серпня – 15 вересня 1920 р., 19 арк.

264. Спр. 4. Відділ управління. Списки членів та співробітників Тернопільського повіт ревкому, серпень – вересень 1920 р., 7 арк.
265. Спр. 5. Відділ управління. Інструкторсько-інформаційний підвідділ. Обіжники Тернопільського повітового ревкому, 29 серпня – 15 вересня 1920 р., 6 арк.
266. Спр. 6. Відділ управління. Інструкторсько-інформаційний підвідділ. Інструкції Галицького революційного комітету, 5 – 15 вересня 1920 р., 10 арк.
267. Спр. 7. Відділ управління. Інструкторсько-інформаційний підвідділ. Протоколи засідань відділів та підвідділів Тернопільського повіт ревкому, 2 серпня – 15 вересня 1920 р., 16 арк.
268. Спр. 8. Відділ управління. Інструкторсько-інформаційний підвідділ. Протокол з'їзду голів сільських ревкомів, 18 серпня – 15 вересня 1920 р., 4 арк.
269. Спр. 9. Відділ управління. Інструкторсько-інформаційний підвідділ. Звіти відділів повітового ревкому про роботу за серпень-вересень 1920 р., 14 серпня – 16 вересня 1920 р., 28 арк.
270. Спр. 10. Відділ управління. Інструкторсько-інформаційний підвідділ. Листування з відділами повітового ревкому та іншими установами про надсилку звітів про роботу, анкетних листків на співробітників, про постачання газетами та по фінансових питаннях, 6 серпня – 17 вересня 1920 р., 98 арк.
271. Спр. 11. Відділ управління. Інструкторсько-інформаційний підвідділ. Листування з сільськими ревкомами про особистий склад, про розгляд заяв громадян та про придбання канцприладдя, 15 серпня – 18 вересня 1920 р., 61 арк.
272. Спр. 12. Відділ управління. Інструкторсько-інформаційний підвідділ. Посвідки співробітників Інструкторсько-інформаційний підвідділу, 10 серпня – 13 вересня 1920 р., 20 арк.

273. Спр. 15. Відділ народної освіти. Звіти учительської семінарії та української гімназії про стан народної освіти. Листування з відділом освіти Галицького ревкому, відділами повтового ревкому та сільськими ревкомами про відкриття та стан народних шкіл. Списки сиріт та дітей бідних селян, 14 серпня – 17 вересня 1920 р., 97 арк.
274. Спр. 17. Відділ народної освіти. Заяви про призначення на роботу, 6 серпня – 17 вересня 1920 р., 172 арк.
275. Спр. 19. Відділ соціального забезпечення. Список штатів та вимогові відомості на виплату грошей службовцям Відділу праці та соціального забезпечення, 12 серпня – 8 вересня 1920 р., 9 арк.
276. Спр. 20. Відділ народного здоров'я. Звіт відділу народного здоров'я про роботу з 1 по 15 вересня 1920 р. Штати та відомості на виплату зарплати співробітникам, 15 серпня – 15 вересня 1920 р., 11 арк.
277. Спр. 21. Відділ міського господарства. Листування з Інструкторсько-інформаційним підвідділом по адміністративним питанням, 15 – 30 серпня 1920 р., 4 арк.
278. Спр. 22. Земельний відділ. Посвідки, мандати та квитанції на видачу грошей співробітникам, 27 серпня – 14 вересня 1920 р., 7 арк.
279. Спр. 23. Продовольчий відділ. Накази провідділу на мандати співробітникам, 23 серпня – 13 вересня 1920 р., 6 арк.
280. Спр. 24. Підвідділ міліції. Листування з Відділом управління про особистий склад, 15 серпня – 17 вересня 1920 р., 4 арк.
281. Спр. 25. Інформаційні повідомлення сільських ревкомів Тернопільського повіту про відношення населення до Радянської влади, Червоної Армії, про боротьбу з бандитизмом, про запити сільського населення, 29 серпня – 13 вересня 1920 р., 108 арк.
282. Спр. 26. Протоколи загальних зборів селян Тернопільського повіту по виборах сільських ревкомів, 22 серпня – 12 вересня 1920 р., 193 арк.
283. Спр. 27. Обіжники Відділу управління, 19 серпня – 15 вересня 1920 р., 20 арк.

284. Спр. 28. Доклади інструкторів стосовно поїздок по селах, 16 серпня – 15 вересня 1920 р., 18 арк.
285. Спр. 30. Касова книга Тернопільського повітового ревкому, 9 серпня – 7 вересня 1920 р., 18 арк.

Ф. Р-2825 Бучацький повітовий військовий комісаріат. 1920 р.

Оп. 1

286. Спр. 10. Список співробітників військового комісаріату, вересень 1920 р., 12 арк.

Ф. Р-2827 Бучацький повітовий революційний комітет. 1920 р.

Оп. 1

287. Спр. 1. Розпорядження ревкому. Переписка Політбюро при ревкомі з Оперативним відділом про осіб підозрюваних в контрреволюції. Протоколи слідства і дізнання на осіб, які здійснили крадіжку чи вбивство, 26 серпня – 14 вересня 1920 р., 53 арк.
288. Спр. 2. Накази ревкому про комплектування його апарату, про грошові знаки, про облік запасів продовольства, 28 серпня – 13 вересня 1920 р., 14 арк.
289. Спр. 3. Книга наказів про зарахування на роботу у міську міліцію і списки співробітників, 23 серпня – 7 вересня 1920 р., 57 арк.
290. Спр. 4. Протоколи сільських ревкомів Бучацького повіту, 6 серпня – 5 вересня 1920 р., 41 арк.
291. Спр. 5. Донесення-доповіді про обрання місцевих ревкомів і їх склад, 23 серпня – 11 вересня 1920 р., 12 арк.
292. Спр. 6. Повідомлення про вибори сільських ревкомів, органи міліції і списки обраних. Переписка із сільськими ревкомаами по адміністративно-господарських питаннях, 23 серпня – 14 вересня 1920 р., 60 арк.
293. Спр. 7. Звіти про роботу відділів Бучацького революційного комітету, 20 серпня – 11 вересня 1920 р., 3 арк.

294. Спр. 8. Листування Правничого відділу Бучацького повітового ревкому з начальником міліції про нагляд за особами підозрюваними у контрреволюції і про проведення реквізиції, 4-9 вересня 1920 р., 2 арк.
295. Спр. 9. Переписка Бучацького повітового ревкому з міліцією про трудову та гужову мобілізацію, списки арештованих і осіб підлягаючих затриманню, 25 серпня – 15 вересня 1920 р., 45 арк.
296. Спр. 10. Військовий комісаріат. Книга обліку особового складу міліції Бучацького повіту, 11 вересня 1920 р., 43 арк.
297. Спр. 11. Списки співробітників сільських ревкомів Бучацького повіту, вересень 1920 р., 14 арк.
298. Спр. 12. Посвідчення співробітників Політбюро повітового ревкому, командировані для боротьби з контрреволюційними елементами. Перепустки для переїзду жителям повіту, 20 серпня – 8 вересня 1920 р., 14 арк.
299. Спр. 13. Посвідчення видані співробітникам міліції м. Бучач, 23 серпня – 11 вересня 1920 р., 26 арк.
300. Спр. 14. Посвідчення та книга обліку виданих посвідчень співробітникам сільських ревкомів, 30 серпня – 13 вересня 1920 р., 14 арк.
301. Спр. 15. Заяви осіб про прийом на роботу, 26 серпня 1920 р., 3 арк.
302. Спр. 16. Ордери на обшук, видані Бучацьким Політбюро, протоколи обшуків, 10 – 15 вересня 1920 р., 29 арк.
303. Спр. 17. Квітанції надзвичайного податку (контрибуції) повітового ревкому м. Бучач, вересень 1920 р., 46 арк.
304. Спр. 18. Справа по звинуваченню Хайма Лейзера, Рози Берштейн, Гена Бухвальд, Владислава Зозулика, Анну Кришталович, Николая Морасевич, Стефана Полетики, Сегалья Шайндля в крадіжках, спекуляції, дезертирстві, підозрювані в польському шпигунстві, 9 – 14 вересня 1920 р., 48 арк.
305. Спр. 20. Відомості про платню співробітникам Відділу народної освіти при Бучацькому повітовому ревкомі, 2 – 9 вересня 1920 р., 7 арк.

Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника.

м. Львів

Відділ рукописів

Ф. 138 Чайкін Віталій Іванович. 1910 – 1969 рр.

306. Зв'язка 47. Папка 8. В. Чайкин. В корпусе Червонных казаков (1920 – 1923 гг.). Воспоминания. Москва, 1960 – 1961 гг., Рукопис, 80 арк.
307. Зв'язка 60. Папка 9. В. Чайкин Об одной встрече с В. П. Затонским. Львов, 1964. Машинопис, 10 арк.
308. Зв'язка 63. Папка 9. В. Чайкин 1920 год. Освободительный поход Красной Армии в Восточную Галицию. Львов, 1970 г., Машинопис, 9 арк.

Фонд окремих надходжень

309. Зв'язка 251. Папка 1. Листівки Галицького революційного комітету, 1920 р., 2 арк.
310. Зв'язка 251. Папка 4. Звернення, відозви 1-ї Кінної армії, уряду УСРР, політвідділів та червоноармійців до польських солдат, 1920 р., 9 арк.
311. Зв'язка 251. Папка 11. Листівки Галревкому, 1920 р., 13 арк.

Стрийський краєзнавчий музей

312. **Фотофонд (1918 – 2009 рр.)**

Публікації джерел

Збірники документів

313. Архив ВЧК: Сборник документов / отв. ред. В. Виноградов, А. Литвинов, В. Христофоров; состав. В. Виноградов, Н. Перемышленникова. – М.: Кучково поле, 2007. – 720 с.
314. Большевистские военно-революционные комитеты. Сборник документов и материалов / ред. И. Ильина. – М.: Госполитиздат, 1958. – 568 с.

315. Большевистское руководство. Переписка. 1912 – 1927: сборник документов / сост. А. В. Квашонкин, О. В. Хлевнюк, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. – М.: РОССПЭН, 1996. – 423 с. – (Серия: “Документы советской истории”).
316. Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (март 1917 г. – декабрь 1920 г.): Сборник документов и материалов / ред. А. Т. Бугаев. – Житомир: Житомирское областное издательство, 1957. – 480 с.
317. Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»: науково-документальне видання / упор. Т. Осташко, С. Кокін. – К. : Темпора, 2013. – 688 с.
318. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: сборник документов и материалов: в 3 т., 4 кн. / ред. С. М. Короливский. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2. – 919 с.
319. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: сборник документов и материалов: в 3 т., 4 кн. / ред. Н. К. Колесник. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 3. – 911 с.
320. Деревянко С. “Галицьке дійство скінчилося...” / вступ С. Деревянко // Наука і суспільство. – 1989. – № 11. – С. 13-15.
321. До історії боротьби трудящих за встановлення радянської влади на Ровенщині в 1917 – 1920 роках: документи і матеріали на допомогу пропагандистам і агітаторам / ред. Д. А. Луцан. – Ровно: Обласна друкарня, 1957. – 104 с.
322. Документи з часів боротьби за Радвладу в Галичині – 1920 р. // Західня Україна. – № 9 (вересень). – 1930. – С. 78-80.
323. Документы внешней политики СССР: у 24 томах, 26 книгах / гол. ред. кол. А. А. Громько. – М.: Госполитиздат, 1959. – Т. 1. – 1959. – 772 с.
324. Директивы Главного командования Красной Армии (1917 – 1920): сборник документов / отв. сост. Т. Ф. Каряева. – М.: Воениздат МО СССР. – 1969. – 884 с.

325. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922 гг.): в 4 т. / отв. сост. Т. Ф. Каряева – М.: Воениздат МО СССР, 1971. – Т. 1 (ноябрь 1917 г. – март 1919 г.). – 1971. – 788 с.
326. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922 гг.): в 4 т. / отв. сост. Т. Ф. Каряева – М.: Воениздат МО СССР, 1971. – Т. 2 (март 1919 г. – апрель 1920 г.). – 1972. – 804 с.
327. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922 гг.): в 4 т. / отв. сост. Т. Ф. Каряева – М.: Воениздат МО СССР, 1971. – Т. 3 (апрель 1920 г. – 1922 г.). – 1974. – 768 с.
328. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922 гг.): в 4 т. / отв. сост. Т. Ф. Каряева – М.: Воениздат МО СССР, 1971. – Т. 4 (материалы, указатели). – 1978. – 728 с.
329. Документи з часів боротьби за радянську владу в Галичині – 1920 рік // Західня Україна. – 1930. – № 9 (вересень). – С. 78-80.
330. Документи трагічної історії України (1917 – 1927 рр.) / ред.-упор. П. П. Бачинський. – К.: Друкарня журналу “Охорона праці”, 1999. – 640 с.
331. Документы внешней политики СССР: в 24 т. / ред. А. А. Громько. – М.: Госполитиздат, 1958. – Т. 2. – 1958. – 804 с.
332. Документы внешней политики СССР: в 24 т. / ред. А. А. Громько. – М.: Госполитиздат, 1959. – Т. 3. – 1959. – 724 с.
333. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1964. – Т. II. – 1964. – 364 с.
334. З історії революційного руху у Львові, 1917 – 1939: документи і матеріали / ред. І. П. Крип'якевича. – Л.: 1957. – 795 с.
335. Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України і Уповноважених Р.С.Ф.Р.Р. – 1-е видання. – Х.:, 1920 р. – ЧЧ. 1-28. – 842 с.
336. Збірник декретів, декларацій і постанов Галицького Революційного Комітету / ред. І. Кулика. – Тернопіль: Всегалицьке Радянське Видавництво, 1920. – 19 с.

337. Красноармейцы в польском плену в 1919 – 1922 гг.: сборник документов и материалов / гл. ред. В. П. Козлов, Д. Наленч; отв. сост. Г. Ф. Матвеев, З. Карпус. – М. – СПб: Летний сад, 2004. – 912 с.
338. Ленин В. И. Полное собрание починений: в 55 т. / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М.:
339. Ленин В. И. Полное собрание починений: в 55 т. / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М.:
340. Луцьку 900 років (1085 – 1985): збірник документів і матеріалів / упор. В. А. Наконечний; ред. Є. А. Поліванов]. – К.: Наукова думка, 1985. – 304 с.
341. Матяш І. Б. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи / І. Матяш, Ю. Мушка. – К.: Києво-могилянська академія, 2005. – 400 с. – (Бібліотека наукового щорічника “Україна дипломатична”; Вип. 1).
342. Мухіна М. Ю. Галревком і галичани. До питання про місце інтелігенції в суспільному житті України (1920 – 1930 рр.) / М. Ю. Мухіна // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – Т. 4. – К., 1992. – С. 383-400.
343. Обзор Волынской губернии за 1911 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1912. – 97 с.
344. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1913. – 548 с.
345. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи / В. І. Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. IV. – 704 с.
346. Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої Соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917 – 1920 рр.): документи й матеріали / ред. О. Ю. Карпенко. – Л.: Книжково-журнальне видавництво, 1957. – 692 с.
347. Польско-советская война 1919 – 1920. (Ранее не опубликованные документы и материалы): в 2 ч. / И. И. Костюшко. – М.: Институт славяноведения и балканистики, 1994. – Ч. I. – 216 с.

348. Польско-советская война 1919 – 1920. (Ранее не опубликованные документы и материалы): в 2 ч. / И. И. Костюшко. – М.: Институт славяноведения и балканистики, 1994. – Ч. II. – 223 с.
349. Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (1919 – 1920): збірник документів і матеріалів / стар. упор. І. Х. Ганжа; ред. М. А. Рубач – К.: Видавництво АН УРСР, 1957. – 1002 с.
350. Революційна боротьба на Тернопільщині 1917 – 1939 рр. Документи і матеріали / В. В. Куліш. – Тернопіль: Обласне видавництво, 1959. – 267 с.
351. Ровно 700 років (1283 – 1983): Збірник документів і матеріалів / гол. ред. кол. Г. Й. Шенгера. – К.: Наукова думка, 1983. – 200 с.
352. Русские интернационалисты в борьбе за Венгерскую Советскую Республику. 1919 год: сборник документов / ред. кол. А. А. Соловьев, Л. И. Яковлев, А. Жилак, Э. Липтаи. – М.: Издательство политической литературы, 1972. – 256 с.
353. Симон Петлюра: статті, листи, документи / ред. кол. Л. Дражевська, Н. Лівницька-Холодна, Л. Чикаленко, М. Шлемкевич, П. Шпірук. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. – 480 с.
354. Систематический сборник важнейших декретов 1917 – 1920 / ред. Д. Курского. – М.: Типография ГСНХ, 1920. – 272 с.
355. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 2-е издание. – Киев: Титография тов. И. Н. Кушнерёв и Ко, 1919. – 216 с.
356. Советская Украина и Польша: сборник дипломатических документов и исторических материалов. – Х.: Всеукраинское государственное издательство, 1921. – 144 с. – (Красные книги. Вып. 3).
357. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора: сборник документов / ред. кол. С. Дёрнберг, Х. Зайдевиц, И. Н. Земсков и др. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 2 (1919 – 1922 гг.). – 1971. – 596 с.

358. Становище трудящих Львова. 1917 – 1939: документи та матеріали / ред. кол. Ф. Т. Коваль, І. П. Крип'якевич, В. П. Чугайов. – Л.: Книжково-журнальне видавництво, 1961. – 447 с.
359. Троцкий Л. Польский фронт и наши задачи: [Електронний ресурс] / Л. Троцький // Троцкий Л. Сочинения. – Т. 17. – Ч. 2. – М. – Л., 1926. – Режим доступу: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl778.htm>.
360. Українсько-московська війна 1920 року в документах. (Оперативні документи Штабу армії Української Народної Республіки) / ред. і передм. В. Сальського; упор. П. Шандрук]. – Варшава: Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 1933. – Ч. I. – 404 с. – (Праці Українського Наукового Інституту, Том XV, “Серія Історична”. Кн. 2).
361. Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / ред. Ф. Зубанич. – К.: Видавничий центр “Просвіта”, 1998. – 784 с.
362. Deruga A. Nieznane dokumenty do dziejów polityki wschodniej Polski 1918 – 1919 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich: studia i materiały / A. Deruga. – Warszawa, 1965. – Т. VI. – S. 231-246.
363. Ereignisse in der Ukraine 1914 – 1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe / [von Theophil Hornykiewicz]. – Horn (Österreich): W. K. Lypynsky Ost-Europäischen Forschungs-Instituts in Philadelphia (U.S.A), 1966. – Band III. – 450 s.
364. Ereignisse in der Ukraine 1914 – 1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe / [von Theophil Hornykiewicz]. – Horn (Österreich): W. K. Lypynsky Ost-Europäischen Forschungs-Instituts in Philadelphia (U.S.A), 1966. – Band IV. – 421 s.
365. Gostyńska W. Materiały archiwalne o tajnych rokowaniach polsko-radzieckich w Baranowiczach i Białowieży (czerwiec – lipiec 1919 r.) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich: studia i materiały / W. Gostyńska. – Warszawa, 1965. – Т. IV. – S. 150-172.

366. Jonca K. Wojna polsko-sowiecka 1920 roku w dokumentach niemieckiej dyplomacji / K. Jonca. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. – 616 s. – (Acta Universitatis Wratislaviensis № 2292).
367. Karpus Z. Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914 – 1923 / Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer. – Torun: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. – Cz. I. – 236 s.
368. Karpus Z. Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914 – 1923 / Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer. – Torun: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. – Cz. II. – 158 s.
369. Leinwand A. Protokoły Rady Obrony Państwa // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich: studia i materiały / A. Leinwand, J. Molenda. – Warszawa, 1965. – T. I. – S. 136-317.
370. Lista strat Wojska Polskiego. Poległo i zmarli w wojnach 1918 – 1920. – Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1934. – 1062 s.
371. Piłsudski J. Pisma zbiorowe: w 10 t. / J. Piłsudski; [zred. Kazimierz Świtalski]. – Warszawa: Instytut Jozefa Piłsudskiego, 1937. – T. V. – 297 [X] s.
372. Piłsudski J. Pisma zbiorowe: w 10 t. / J. Piłsudski; [zred. Kazimierz Świtalski]. – Warszawa: Instytut Jozefa Piłsudskiego, 1937. – T. VI. – 218 [I] s.
373. Piłsudski J. Pisma zbiorowe: w 10 t. / J. Piłsudski; [zred. Waław Lipiński]. – Warszawa: Instytut Jozefa Piłsudskiego, 1937. – T. VIII. – 333 [XLVI] s.
374. Ukraine and Poland in the documents, 1918 – 1922 / ed. Taras Hunczak. – New York – Paris – Sydney – Toronto: Shevchenko Scientific Society, 1983. – Part. II. – 468 p. – (Sources for the History of Ruś-Ukraine, Vol. XII).
375. Wilson W. Address to a Joint Session of Congress on the Conditions of Peace. January 8, 1918 / W. Wilson: [electronic resource] – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=65405>.

Мемуари, щоденники

376. Антонов-Овсеенко В. В боротьбі проти Директорії / В. Антонов-Овсеенко // Літопис революції. – 1930. – № 1 (40). – С.103-132.

377. Антонов-Овсеенко В. В боротьбі проти Директорії / В. Антонов-Овсеенко // Літопис революції. – 1930. – № 2 (41). – С.104-151.
378. Антонов-Овсієнко В.В боротьбі проти Директорії / В. Антонов-Овсеенко // Літопис революції. – 1930. – № 3-4. – С.78-109.
379. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне: в 4 т. / В. Антонов-Овсеенко. – М. – Л.: Госвоениздат, 1932. – Т. 3. – 350 с.
380. Бабель И. Дневник 1920 г. / И. Бабель // Собрание сочинений: в 4 т. / Исаак Бабель. – М.: Время, 2005. – Т. 2. – С. 222-334.
381. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції, марець 1917 – грудень 1919 р.): в 3 ч. / В. Винниченко – Київ – Відень: Дзвін, 1920. – Ч. 1. – 348 с.
382. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції, марець 1917 – грудень 1919 р.): в 3 ч. / В. Винниченко – Київ – Відень: Дзвін, 1920. – Ч. 2 – 328 с.
383. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції, марець 1917 – грудень 1919 р.): в 3 ч. / В. Винниченко – Київ – Відень: Дзвін, 1920. – Ч. 3 – Нью-Йорк. – 535 с.
384. Винниченко В. Щоденник: у 5 т. / В. Винниченко. – Едмонтон – Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980. – Т. 1 (1911 – 1920). – 500 с.
385. Гай Г. Д. На Варшаву! Действия 3 конного корпуса на Западном фронте. Июль-август 1920. Военно-исторический очерк / Г. Д. Гай. – М. – Л.: Госиздат. Отдел военной литературы, 1928. – 253 с.
386. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії / Н. Гірняк. – Видання Українського військово-історичного інституту в США, 1959. – 282 с.
387. Греков О. Спогади військового міністра УНР генерала Грекова / О. Греков: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://flibusta.net/b/215399/read#t1>

388. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 роки) / Д. Дорошенко; [ред. А.Троскот] – К.: Темпора”, 2007. – 632 с.
389. Донцов Д. Рік 1918 / Д. Донцов. – Торонто: Гомін України, 1954. – 128 с. – (Бібліотека видавництва “Гомін України”. Ч. 1).
390. Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки / П. Дяченко; [ред.-упор. Р. Коваль]. – Київ – Вінниця: Стікс, 2010. – 448 с.
391. Егоров А. Львов – Варшава. 1920 год. Взаимодействие фронтов / А. Егоров. – М. – Л.: Госиздат. Отдел военной литературы, 1929. – 195 с.
392. Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року // Український історик. – 1986. – № 3-4 (91-92). – С. 97-111.
393. Затонський В. П. Перші кроки радянської влади Західної України / В. П. Затонський // КПЗУ – організатор революційної боротьби. Спогади колишніх членів Комуністичної партії Західної України. – Л.: Книжково-журнальне видання, 1958. – С. 41-48.
394. Затонський В. Із спогадів про українську революцію / В. П. Затонський // Літопис революції. – 1930. – № 5 (44). – С.140-172.
395. Колодій Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка. Спомин з 1920 року. – Л.: Видавництво спілки “Діло”, 1932. – 28 с.
396. Кравс А. За українську справу. Спомини про Ш. Корпус У. Г. А. після переходу за Збруч / А. Кравс. – Л.: Червона Калина, 1937. – 99 с.
397. Красный террор глазами очевидцев / сост. С. В. Волков. – М.: Айрис-пресс, 2010. – 448 с. – (Серия: Белая Россия).
398. Крезуб А. Напад большевиків на Кремянець в травні 1919 р. (Спогад) / А. Крезуб // Історичний календар-альманах “Червоної Калини” на 1930 рік. – Л. – К. : Видавнича кооперація “Червона Калина”, 1929. – С. 54-68.
399. Курманович В. Відворот УГА за Збруч. Сторінка з нашої історії / В. Курманович // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. (Матеріали до історії): у 5 т. – Вінніпег: 1958. – Т. 1. – 1958. – С. 445-450.

400. Левицький В. Знаємо за що воюємо: За Україну! / Л. Левицький // Дороговказ. Орган вояцької думки і чину. – Торонто. – 1964. – Ч. 1-2 (19-20).
401. Лозинський М. Галичина в рр. 1918 – 1920 / М. Лозинський. – б/м: Institut sociologique Ukrainien, 1922. – 228 с.
402. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921 / І. Мазепа; [ред. Ю. Олійник]. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
403. Мишуга Л. Похід українських військ на Київ (серпень 1919) / Л. Мишуга. – Відень: Український прапор, 1920. – 27 с.
404. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції / О. Назарук. – Відень: Український прапор, 1920. – 345 с.
405. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920) / М. Омелянович-Павленко; [гол. ред. Ю. Олійник; упор. М. Ковальчук]. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.
406. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / В. Петрів; [гол. ред. В. Сергійчук, О. Біланюк, В. Лозицький, С. Петрів, Л. Яковлева]. – К.: Поліграфкарта, 2002. – 640 с.
407. Пилсудский Ю. Война 1920 года / Ю. Пилсудский // Тухачевский М. Поход за Вислу. – Пилсудский Ю. Война 1920 года. – М.: Новости, 1992. – С. 91-288. – [Серия: “Время, события, люди”]
408. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський; [гол. ред. Пеленський Я.]. – Київ – Філадельфія, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. – 494 с.
409. Тарнавський М. Спогади / М. Тарнавський. – Л.: Червона Калина, 2008. – 168 с.

410. Тухачевский М. Поход за Вислу / М. Тухачевский // Тухачевский М. Поход за Вислу. – Пилсудский Ю. Война 1920 года. – М.: Новости, 1992. – С. 33-88. – [Серия: “Время, события, люди”]
411. Філоненко П. Збройна боротьба на Волині. (Спомини учасника) / П. Філоненко. – Вінніпег, 1958. – 57 с. – (Бібліотека Літопису Волині; Ч. 4)
412. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 – 1920 рр.: у 4 т. / П. Христюк. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. – Т. 2. – 204 с.
413. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 – 1920 рр.: у 4 т. / П. Христюк. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. – Т. 3. – 160 с.
414. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 – 1920 рр.: у 4 т. / П. Христюк. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. – Т. 4. – 192 с.
415. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919 – 1920 / Є. Х. Чикаленко; [ред. В. Верстюка, М. Антоновича]. – Київ – Нью-Йорк: Вид. ім. Олени Теліги, 2005. – 640 с.
416. Biliński L. Wspomnienia i dokumenty: w 2 t. / L. Biliński [przygot. L. B. Szarlitt]. – Warszawa: Nakładem Księgarni F. Hoessicka, 1925. – Т. II (1915 – 1922). – 490 s.
417. Dunin-Kozicka M. Burza od Wschodu. Wspomnienia z Kijowszczyzny (1918 – 1920) / M. Dunin-Kozicka; [korekta W. Gruszczyński, Gołąb]. – 2 edycja. – Łódź: Artus, 1990. – 360 s.
418. Grzeczka P. Moje wspomnienia z walk o niepodległość Polski / P. Grzeczka. – Budzyń: Okolica i 4. Pułk Wielkop., 1937. – 87 s.
419. Kamiński S. Lata walk i zamętu na Ukrainie (1917 – 1921) / S. Kamiński. – Warszawa: “Księgarnia Polska” Tow. Polskiej macierzy szkopnej, 1928. – 136 s.
420. Kossak-Szczucka Z. Pożoga. Wspomnienia z Wołynia, 1917 – 1919 / Z. Kossak-Szczucka; [red. Burakowska E.; przedmowa Estreicher S.] – 4 edycja. – Warszawa: Instytut wydawniczy PAX, 1996. – 274 s.

421. Kyrzeba S. Kongres, traktat i Polska / S. Kyrzeba. – Warszawa – Lublin – Łódź – Poznań – Kraków: Druk W. L. Anczyca i Spółki w Krakowie, b/d. – 198 s.
422. Raszewski K. Wspomnienia z własnych przeżyć do końca roku 1920 / K. Raszewski. – Poznan: Księgarnia wysyłkowa i wydawnicza Józef Liczbiński, b/d. – 368 s.

Література

Монографії, брошури, статті

423. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М.: Канон – Прес-Ц – Кучково Поле, 2001. – 288 с. – (Малая серия «CONDITIO HUMANA» в серии «Публикации Центра Фундаментальной Социологии»).
424. Анохина З. Н. Мобилизационные ресурсы государства в годы Первой мировой войны во взглядах депутатов IV Государственной Думы / З. Н. Анохина // Мобилизационная модель экономики: исторический опыт России XX века / [ред. Г. А. Гончарова, С. А. Баканова]. – Челябинск: Энциклопедия, 2009. – С. 43-52.
425. Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917 – 1920 рр. / Б. М. Бабій. – К.: Академія Наук УРСР. – 268 с.
426. Безручко М. Січові стрільці в боротьбі за державність / М. Безручко // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Каліш: Український воєнно-історичне товариство, 1930. – Вип. 3. – С. 47-72.
427. Битинський М. За честь і славу української зброї. До 35-х роковин оборони Замостя // Оборона Замостя VI Січовою Стрільською дивізією армії УНР у 1920 р. – Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1956. – С. 9-18.

428. Богайчук В. І. Радянське керівництво на Тернопільщині в 1920 р. / В. І. Богайчук // Український історичний журнал. – 1968. – № 4. – С. 118-120.
429. Богодіст І. І. Боротьба трудящих Галичини за Радянську владу в 1918 – 1920 рр. / І. І. Богодіст. – Л.: Книжково-журнальне видавництво, 1952. – 132 с.
430. Будницький О. В. Российские евреи между красными и белыми (1917 – 1920) / О. В. Будницький. – М.: РОССПЭН, 2005. – 552 с.
431. Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В. Булдаков. – М.: РОССПЭН, 1997. – 376 с.
432. Бутаков Я. А. Брестский мир. Ловушка Ленина для кайзеровской Германии / Я. А. Бутаков. – М.: Вече, 2012. – 448 с.
433. Верига В. Галицька Соціалістична Советська Республіка (1920 р.). (Перша большевицька окупація Галичини) / В. Верига. – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Мельбурн: Наукове товариство ім. Шевченка, 1986. – 202 с. – (Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 203. Історично-філософічна секція).
434. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне зааручництво у каральній практиці радянської влади (1917 – 1953 рр.): наукове видання / Т. Вронська. – К.: Темпора, 2013. – 624 с.
435. Гай-Нижник П. П. Повалення Гетьманату П. Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р) / П. Гай-Нижник // Гілея. – Вип. № 48. – К., 2011. – С. 88-99
436. Гай-Нижник П. П. Повалення Гетьманату П. Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р) / П. Гай-Нижник // Гілея. – Вип. № 52. – К., 2011. – С. 5-15.
437. Галицька-Дідух Т. В. Східна Галичина в політиці радянської Росії (1919 – середина 20-х рр.) / Т. В. Галицька-Дідух // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. VI. – С. 75-82.

438. Галушко Є. М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919 – 1928 рр. / Є. М. Галушко. – Л.: Книжково-журнальне видавництво, 1965. – 262 с.
439. Гаркавенко І. Б. Перший досвід соціалістичного будівництва на західноукраїнських землях / І. Б. Гаркавенко, О. Ю. Карпенко // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 117-120.
440. Гіршфельд А. Міграційні процеси на Україні (в світлі перепису 1926 р.) / А. Гіршфельд. – Х.: Держвидав “Господарство України”, 1930. – 87 с.
441. Гимпельсон Е. Г. Советские управленцы 1917 – 1920 гг. / Е. Г. Гимпельсон. – М.: Институт российской истории РАН, 1998. – 257 с.
442. Гимпельсон Е. Г. Формирование советской политической системы: 1917 – 1923 гг. / Е. Г. Гимпельсон. – М.: Наука, 1995. – 232 с.
443. Грицкевич А. П. Борьба за Украину, 1917 – 1921 / А. П. Грицкевич. – Минск: Современная школа, 2011. – 528 с. – (Серия: Неизвестная история).
444. Грицкевич А. П. Западный фронт РСФСР 1918 – 1920. Борьба между Россией и Польшей за Белоруссию / А. П. Грицкевич. – Минск: Харвест, 2010. – 496 с. – (Серия: Неизвестные войны).
445. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. – Х.: Акта, 2011. – 472 с.
446. Дадиани Г. Л. Советско-польская война 1919 – 1920 гг. / Г. Л. Дадиани // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 5. – С. 21-36.
447. Дейвіс Н. Європа. Історія / Н. Дейвіс; [ред. Д. Пилипчук]. – К.: Онови, 2000. – 1464 с.
448. Делятинський Р. І. Регулювання правового статусу Греко-Католицької Церкви в контексті подій радянсько-польської війни 1920 – 1921 рр. (на прикладі Станиславівської єпархії) / Р. І. Делятинський // Україна соборна: збірник наукових статей / гол. ред. кол. О. П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 2, Ч. 2: Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації. – С. 309-320.

449. Делятинський Р. І. Становище та діяльність духовенства Станіславської єпархії УГКЦ в 1919 – 1920 рр. / Р. І. Делятинський // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. VII. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 69-77.
450. Дем'янюк О. Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914 – 1921 роках: монографія / О. Й. Дем'янюк. – Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2011. – 320 с.
451. Дольницький М. Роля Антанти в українсько-польській війні в 1918 – 1919 рр. / М. Дольницький // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. (Матеріали до історії): у 5 т. – Вінніпег: 1958. – Т. 1. – С. 435-444.
452. Дорошенко Д. Історія України, 1917 – 1923: в 2 т. / Д. Дорошенко – Ужгород: Свобода, 1932. – Т. 1. – 458 с.
453. Дорошенко Д. Історія України, 1917 – 1923: в 2 т. / Д. Дорошенко – Ужгород: Свобода, 1932. – Т. 2. – 509 с.
454. Дубинский И. Червонное казачество / И. Дубинский, Г. Шевчук. – К.: Госполитиздат, 1977. – 222 с.
455. Дубнов С. М. История евреев Западной Европы в эпоху антисемитской реакции (1881 – 1914) / С. М. Дубнов // Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции. – М. – Петроград: Изд. Л. Д. Френкель, 1923. – С. 1-148 [С.230-377]
456. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Енн Епплбом. – К.: Вид. Києво-Могилянська академія, 2006. – 511 с.
457. Заболотний І. Нескорена Волинь. Нарис з історії революційного руху на Волині 1917 – 1939 / І. Заболотний. – Л.: Каменярь, 1964. – 204 с.
458. Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна / Т. Зарецька. – К.: Інститут історії НАН України, 2007. – 288 с.
459. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л.: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 752 с.

460. Зенич І. Організація виборів до Всеросійських установчих зборів на Волині в 1917 р. / І. Зенич. – Краєзнавство. – 2014.– № 1 (86). – С. 163-171.
461. Іващенко О. З історії комсомолу Волині (1918 – 1925 рр.) / О. Іващенко. Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка. Серія суспільних наук / ред. П. П. Москвін. – Житомир: Житомирська обласна друкарня, 1961. – Т. XIII, Вип. 1. – 79 с.
462. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / гол. ред. П. Т. Тронько. – Волинська область / гол. обл. ред. кол. І. С. Клімаш. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – 747 с.
463. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / гол. ред. П. Т. Тронько. – Житомирська область / гол. обл. ред. кол. О. С. Чорнобривцева. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1973. – 727 с.
464. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / гол. ред. П. Т. Тронько. – Ровенська область / гол. обл. ред. кол. А. С. Мяловицький. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1973. – 656 с.
465. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / гол. ред. П. Т. Тронько. – Тернопільська область / гол. обл. ред. кол. С. П. Нечай. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1973. – 640 с.
466. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / гол. ред. П. Т. Тронько. – Хмельницька область / гол. обл. ред. кол. М. І. Мехеда. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1971. – 708 с.
467. Историография истории Украинской ССР: монография / отв. ред. И. С. Хмель. – К.: Наукова думка, 1986. – 556 с.
468. История гражданской войны в СССР / науч. ред. Г. Ф. Александров, И. И. Минц, И. П. Поспелов, Е. Ярославский. – М.: ОГИЗ, 1943. – 656 с.
469. Йова П. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1917 – 1919) / П. Йова. – Л.: Книжково-журнальне видавництво, 1954. – 113 с.

470. Какурин Н. Е. Гражданская война. 1918 – 1921 / Н. Е. Какурин, И. И. Вацетис; [ред. А. С. Бубнова]. – СПб: Полигон, 2002. – 672 с.
471. Какурин Н. Гражданская война в России: Война с белополяками / Н. Какурин, В. Меликов. – М. – СПб: АСТ-Terra Fantastica, 2002. – 730 [6] с. – (Серия: Военно-историческая библиотека).
472. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році / М. Капустянський // Україна. 1919 рік.: М. Капустянський. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. Є. Маланюк. Уривки зі спогадів. Документи та матеріали: документально-наукове видання / упор. Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2004. – 558 с.
473. Карр Э. Большевицкая революция 1917 – 1923: в 2 кн., 3 т. / Э. Карр; [пред. А. П. Ненароков, пер. с англ. З. П. Вольская, О. В. Захарова, Н. Н. Кольцов]. – М.: Прогрес, 1990. – Кн. 1: Т.Т. 1 и 2. – 768 с.
474. Карр Э. Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917 – 1929 / Эдвард Карр; [пер. с англ. Л. А.Черняховской]. – М.: Интер – Версо, 1990. – 208 с.
475. Карпенко О. Ю. До питання про виникнення і організаційне оформлення Комуністичної партії Східної Галичини (1919 – 1923 рр.) / О. Ю. Карпенко // З історії західноукраїнських земель. – К.: Видавництво АН УРСР, 1957. – Вип. 2. – С. 30-45.
476. Карпенко О. Ю. Статус Східної Галичини у міжнародно-правових актах (1918 – 1923) / О. Ю. Карпенко // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1998. – Вип. 1. – С.73-87.
477. Кічий І. В. Діяльність надзвичайних органів радянської влади на Волині в березні 1919 – квітні 1920 року / І. В. Кічий // Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей та повідомлень III-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк: Луцький державний педагогічний інститут ім. Л. Українки, 1989. – С. 110.
478. Кічий І. В. Нові дані про діяльність Галицького ревкому / І. В. Кічий // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 120-125.

479. Круталевич В. А. Рождение Белорусской Советской Республики (Провозглашение республики. Развертывание национально-государственного строительства. Ноябрь 1918 – февраль 1919 гг.) / ред. А. Ф. Хацкевич, И. А. Юхо. – Минск: Наука и техника, 1979. – 336 с.
480. Коберський К. Кооперативний буквар. (Перша книжка кооперативного навчання) / К. Коберський. – Л.: Накладом ревізійного союзу українських кооператив, 1928. – 150 [2] с. – (Бібліотека Ревізійного союзу українських кооператив. Ч. 12).
481. Коваль Р. Отаман Зелений: історичний нарис / Р. Коваль. – К.: Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2011. – 464 с. – (Серія: Отаманія ХХ століття. – Кн. 3).
482. Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). – К.: Видавничий дім “Стилос”, 2012. – 352 с.
483. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: монографія / М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.
484. Ковальчук М. На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917 – 1921 рр. / М. Ковальчук. – К.: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2010. – 288 с.
485. Ковальчук Т. Транспортна система Волинського воєводства у міжвоєнний період як складова туристичної інфраструктури краю / Т. Ковальчук. – Краєзнавство. – 2014. – № 1 (86). – С. 86-91.
486. Компанієць І. І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917 – 1920 рр.) / І. І. Компанієць. – К.: Видавництво АН УРСР, 1957. – 112 с.
487. Кулик І. Боротьба трудящих Західної України за Радянську владу і возз'єднання з Радянською Україною / І. Кулик. – К.: Держполітвидав, 1951. – 51 с.

488. Кульчицький С. Комуністична революція в Україні / С. Кульчицький // Український історик. – 2006. – № 1-3 (169-171). – С. 78-79.
489. Кульчицький С. В. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917 – 1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К: Інститут історії АН України, 1994. – 142 с. – (Серія: Історичні зошити).
490. Курській. Польша и пролетаріатъ / Курській // Октябрській переворотъ и диктатура пролетаріата. Сборникъ статей. – М.: Госиздат, 1919. – С. 305-313.
491. Кучеров М. К. Комуністична партія Східної Галичини – організатор радянського будівництва в 1920 р. / М. К. Кучеров // Український історичний журнал. – 1964. – № 4. – С. 80-87.
492. Лісевич І. У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень – червень 1920 р.): монографія / І. Лісевич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 226 с.
493. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918 – 1923): монографія / І. С. Лісна. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 92 с.
494. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Л.: Інститут українознавства НАН України, 1995. – 368 с.
495. Литвин М. Р. Нове про діяльність Галицького організаційного комітету КП(б)У / М. Р. Литвин // Український історичний журнал. – 1990. – №. 2. – С. 126-130.
496. Литвин М. Р. Створення і діяльність Галицького організаційного комітету КП(б)У / М. Р. Литвин // Актуальні проблеми історії КПЗУ. До 70-річчя створення партії / упор. М. І. Панчук, Ю. Ю. Сливка. – Л.: Світ, 1990. – С. 76-82.
497. Любовець О. М. Українські партії й політичні альтернативи 1917 – 1920 років: монографія / О. М. Любовець. – К.: Основи, 2005. – 311 с.

498. Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917 – 1921 років: нариси історії та програмні документи / О. М. Любовець. – К.: Парламентське видавництво, 2012. – 612 с.
499. Любовець О. М. Українські політичні партії революційної доби 1917 – 1920 років у спогадах, історичних дослідженнях і документальних матеріалах / О. М. Любовець. – К: Пріоритети, 2013. – 75 с.
500. Маланчук В. Ю. Бойовий організатор мас / В. Ю. Маланчук // На чолі визвольної боротьби. Спогади колишніх активних діячів КПЗУ. – К.: Політвидав України, 1965. – С. 5-29.
501. Маркс К. Манифест коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Л.: Госполитиздат, 1950. – 72 с.
502. Маркусь В. Передмова / В. Маркусь // Верига В. Галицька Соціалістична Советська Республіка (1920 р.). (Перша большевицька окупація Галичини) / В. Верига. – Нью-Йорк –Торонто – Париж – Мельбурн: Наукове товариство ім. Шевченка, 1986. – 202 с. – (Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 203. Історично-філософічна Секція). – С. V-X.
503. Мартин Т. Империя “положительной деятельности”. Нации и национализм в СССР, 1923 – 1939 / Т. Мартин. – М.: РОССПЭН, 2011. – 855 с. – (Серия: История сталинизма).
504. Матвеев Г. Ф. Юзеф Пилсудский и образование независимого Польского государства / Г. Ф. Матвеев // До и после Версаля. Политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе / отв. ред. А. Л. Шемякин. – М.: Индрик, 2007. – С. 271-300.
505. Матвеев Г. Ф. Юзеф Пилсудский и польская государственность (1892 – 1921) / Г. Ф. Матвеев // Российские и славянские исследования: научно-исторический ежегодник. – 2010. – Вип. 5. – С. 131-160.
506. Мельтюхов М. И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918 – 1939 гг. / М. И. Мельтюхов. – М.: Вече, 2001. – 464 с.

507. Михайлюк О. Г. Історія Луцька / О. Г. Михайлюк, І. В. Кічий. – Л.: Світ, 1991. – 192 с.
508. Михутина И. В. Западно-Украинская Народная Республика / И. В. Михутина // Славяноведение. – 2006. – № 1. – С. 29-38.
509. Михутина И. В. Кто готовил советизацию Польши в 1918 году? / И. В. Михутина // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: новые источники, новые взгляды: сборник статей польских и российских исследователей. – М.: Институт славяноведения РАН, 2009. – С. 260-281.
510. Михутина И. В. Польско-советская война 1919 – 1920 / Михутина И. В.; [отв. ред. Ю. С. Новопашин]. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – 322 с.
511. Муртазин М. Л. Башкирия и башкирские войска в Гражданскую войну / М. Л. Муртазин. – М.: Военная типография Управления делами Наркомвоенмор и РВС СССР, 1927. – 214 с.
512. Наленч Д. Юзеф Пилсудский – легенды и факты / Д. Наленч, Т. Наленч. – М.: Политиздат, 1990. – 399 с.
513. Оборона Замостя VI Січовою Стрілецькою дивізією армії УНР у 1920 р. – Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1956. – 32 с. – (Серія: Видання Українського воєнно-історичного інституту. Кн. 10)
514. Окіпнюк В. Діяльність місії Польського Товариства Червоного Хреста в Україні у листопаді 1919 – квітень 1920 рр. / В. Окіпнюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 20. – К., 2011. – С. 183-195.
515. Олесевич Т. Загальний нарис території та населення УСРР / Т. Олесевич // – Українська людність С.С.С.Р / ред. Р. Смаль-Стоцький. – Варшава: Друкарня Щ. Беднарського, 1931. – С. 30-42.
516. Олесевич Т. Розселення народностей У.С.С.Р. / Т. Олесевич. – Українська людність С.С.С.Р / ред. Р. Смаль-Стоцький. – Варшава: Друкарня Щ. Беднарського, 1931. – С.109-137.

517. Павлюк Н. Военно-революционные комитеты на Украине в конце 1919 г. / Н. Павлюк // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 117-120.
518. Пайпс Р. Русская революция: в 2 ч. / Ричард Пайпс; [авториз. пер. с англ. М. Д. Тименчик]. – М.: РОССПЭН, 1994. – Ч. I. – 398 с.
519. Пайпс Р. Русская революция: в 2 ч. / Ричард Пайпс; [ред. С. Л. Еремина; авториз. пер. с англ. Н. И. Кигаи]. – М.: РОССПЭН, 1994. – Ч. II. – 584 с.
520. Панфілов Т. Проблема соборності України в діяльності УНТП (жовтень 1918 – березень 1923 рр.) / Т. Панфілов // Галичина. – 2004. – № 9. – С. 177-185.
521. Паука И. Х. Контр-удар Юго-Западного фронта против белополяков в 1920 г. / И. Х. Паука. – Издательство Научно-Исследовательского Отдела Военной Академии РККА им. М. В. Фрунзе, 1936. – 83 с.
522. Петерс І. А. Югославські комуністи в радянській Росії в 1918 – 1920 рр. / І. А. Петерс. – Український історичний журнал. – 1957. – № 2. – С. 83-93.
523. Петляков П. А. Антиклерикальні виступи в Західній Україні – вияв класової боротьби трудящих (1917 – 1939 рр.) / П. А. Петляков // Український історичний журнал. – 1980. – № 6. – С. 74-81.
524. Питель О. Національні відносини на Україні в світлі статистики / О. Питель // Українська людність С.С.С.Р / ред. Р. Смаль-Стоцький. – Варшава: Друкарня Щ. Беднарського, 1931. – С. 43-84.
525. Позняк П. И. Легендарный начдив. О Н. А. Щорсе / П. И. Позняк. – М.: Политиздат, 1984. – 112 [2] с. – (Серия «Герои Советской Родины»).
526. Полторак С. Забытая историография советско-польской войны 1920 года // Историографический сборник: межвуз. сб. науч. трудов. – Саратов: Саратовский университет, 2001. – Вып. 19. – С. 40-53.
527. Полторак С. Победоносное поражение. Размышления о советско-польской войне 1920 года в канун ее 75-летия / С. Полторак. – СПб: ТОО Терция, 1994. – 268 с.
528. Попов В. Побутові умови мешканців українських міст в 1917 – 1920 роках / В. Попов. – Краєзнавство. – 2014. – № 1 (86). – С. 45-51.

529. Пузицький А. Бої Сірих за Коростень. (Рік 1919) / А. Пузицький // За державність. – Каліш, 1930. – Зб. 2. – С. 73-96.
530. Прохода В. Записки до історії Сірих (сірожупанників) / В. Прохода // За державність. – Каліш, 1935. – Зб. 1. – С. 75-128.
531. Радиша В. Шляхецька авантюра / В. Радиша // Галицький комуніст. Орган Галицького Організаційного Комітету КП(б)У. – Ч. 1. – 1920. – С. 21-25.
532. Разиграєв О. В. Польська державна поліція на Волині у 1919 – 1926 роках: монографія / О. В. Разиграєв. – 2-ге вид. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – 444 с.
533. Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 т. – Житомир: Полісся, 2006. – (Науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією”: у 27 т. / гол. ред. П. Т. Тронько. – Кн. 1 / гол. обл. ред. кол. І. М. Синявська. – 2006. – 721, [2] с.
534. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.
535. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939) / О. С. Рубльов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
536. Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну / В. А. Савченко. – Х.: Фолио, 2006. – 415 с. – (Серія: Время и судьбы).
537. Савченко О. Із славного минулого / О. Савченко // Оборона Замостя VI Січовою Стрілецькою дивізією армії УНР у 1920 р. – Торонто: Український військово-історичний інститут, 1956. – С. 23-26.
538. Садовський М. Загальна військово-політична ситуація у війні 1920 р. // Оборона Замостя VI Січовою Стрілецькою дивізією армії УНР у 1920 р. – Торонто: Український військово-історичний інститут, 1956. – С. 3-8.
539. Серпенінов П. Н. Відгомін Великого Жовтня на Волині (1920 р.) / П. Н. Серпенінов // Український історичний журнал. – 1967. – № 12. – С. 35-41.

540. Сірко І. М. Червоні галицькі частини в боротьбі за владу Рад / І. М. Сірко, В. Ю. Лапшин // Український історичний журнал. – 1967. – № 12. – С. 32-34.
541. Слюсаренко А. Георгій Чичерін про Галичину у контексті зовнішньої політики Росії / А. Слюсаренко, С. Пивовар // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки. (Івано-Франківськ, 1-3 листопада 1993 р.): матеріали. – Івано-Франківська, 1993. – С. 90-92.
542. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія / В. Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
543. Стахів М. Друга советська республіка в Україні : Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку советської влади під час першої частинної окупації України / М. Стахів. – Нью-Йорк – Дітройт – Скрантон: Народна воля, 1957. – Ч. 3 – 368с. – (Українська вільна громада в Америці. Політично-наукова бібліотека Ч.Ч. 23-28).
544. Стахів М. Звідки взялася советська влада в Україні та хто її будував? : Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку советської влади над Україною (з використанням дипломатичних нот і інших малознаних большевицьких матеріалів) / М. Стахів. – Нью-Йорк – Детройт – Скрантон: Українська вільна громада в Америці, 1955. – Ч. 1. – 104 с.
545. Стахів М. Перша советська республіка в Україні : Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку советської влади під час першої частинної окупації України / М. Стахів. – Нью-Йорк – Філадельфія: Народна воля, 1956. – Ч. 2 – 240 с. – (Об'єднання б. вояків українців в Америці. Військова бібліотека. Ч. 1).
546. Стахів М. Третя советська республіка в Україні: Нарис з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі: Листопад 1919 – Листопад 1924 / М. Стахів. – Нью-Йорк: Народна воля, 1968. – Ч. 4. – 244 с. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. Т. 26).

547. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Україна між двома силами / М. Стахів. – Скрантон: Українська Науково-Історична Бібліотека, 1963. – Т. 3. – 275 с. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. Т. 10).
548. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Директорія і Антанта / М. Стахів. – Скрантон: Українська Науково-Історична Бібліотека, 1964. – Т. 4. – 350 с. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. Т. 10).
549. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Директорія і Антанта / М. Стахів. – Скрантон: Українська Науково-Історична Бібліотека, 1964. – Т. 5. – 248 с. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. Т. 10).
550. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Криза на всіх фронтах / М. Стахів. – Скрантон: Українська Науково-Історична Бібліотека, 1965. – Т. 6. – 247 с. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. Т. 10).
551. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Вихід з кризи / М. Стахів. – Скрантон: Українська Науково-Історична Бібліотека, 1966. – Т. 7. – 432 с. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. Т. 10).
552. Стахів М. Українські політичні партії у соціологічному наświetленні / М. Стахів. – Нью-Йорк – Дітройт – Скрантон: Народна воля, 1954. – 105 с. – (Українська вільна громада в Америці. Політично-наукова бібліотека. Ч. 14-15.).
553. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 – 1920 гг.). – М.: Наука, 1966. – 456 с.
554. Суслов П. В. Политическое обеспечение советско-польской кампании 1920 года / П. В. Суслов. – М. – Л.: Госиздат. Отдел военной литературы, 1930. – 174 с.

555. Тимченко Р. В. Відносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 – квітень 1920 рр.) / Р. В. Тимченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 347 с.
556. Тимченко Р. В. Євген Петрушевич – лідер Західноукраїнської Народної Республіки (до 150-річчя з дня народження та 95-річчя з дня утворення ЗУНР) / Р. В. Тимченко // Український історичний журнал. – 2013. – № 5. – С. 143-156.
557. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 р.) / Я. Тинченко. – К. – Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 372 с.
558. Тищик Б. Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.) / Б. Й. Тищик. – Л.: Видавництво Львівського університету, 1970. – 199 с.
559. Тищик Б. Й. Становлення державності в Україні (1917 – 1922): монографія / Б. Й. Тищик, О. А. Вівчаренко, Н. О. Лешкович. – Л. – Івано-Франківськ: Світ, 2000. – 272 с.
560. Тхоржевський Р. Гроші Галревкому / Р. Тхоржевський // Архіви України. – 1991. – № 5-6 (229). – С. 92-95.
561. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріяли до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1919 / О. Удовиченко; [упор. О. Вишнівський]. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. – 264 с.
562. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921 / О. І. Удовиченко. – К.: Видавництво “Україна”, 1995. – 206 с.
563. Федорів О. Галицька Соціалістична Радянська Республіка в політиці уряду Радянської Росії / О. Федорів // Історична панорама. – 2007. – № 4 – С. 32-51.
564. Хомич П. Землі Західного Полісся в геополітиці воюючих сторін (1914 – 1921 рр.) / П. Хомич // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, Луцьк, 24-25 березня 2009 року / ред. кол.

- Г. Бондаренко, В. Карпов, А. Силюк]. – Луцьк: Пульс, 2009. – Вип. 30. – С. 341-344.
565. Цьольнер Е. Історія Австрії / Е. Цьольнер; [наук. ред. В. Расевич.; пер. з нім. Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іваничук]. – Л.: Літопис, 2001. – 712 с.
566. Чубенко О. Реєстрація мовної та національної ознаки в переписі 1926 року / О. Чубенко. – Українська людність С.С.С.Р / ред. Р. Смаль-Стоцький. – Варшава: Друкарня Щ. Беднарського, 1931. – С. 85-108.
567. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. Ч. I. До кінця 1939 р. / Л. Шанковський // Український історик. – 1970. – № 4 (28). – С. 67-75.
568. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. Ч. II. Російська воєнна історіографія і українська воєнна історіографія / Л. Шанковський // Український історик. – 1971. – № 1-2 (29-30). – С. 58-69.
569. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. Ч. III. Українська воєнно-історична наука в період між двома війнами (1921 – 1939) / Л. Шанковський // Український історик. – 1972. – № 3-4 (35-36). – С. 55-71.
570. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. Ч. IV. Українська воєнно-історична наука в період між двома війнами (1921 – 1939) / Л. Шанковський // Український історик. – 1973. – № 3-4 (39-40). – С. 113-126.
571. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. Ч. V. Українська воєнно-історична наука в період між двома війнами (1921 – 1939) / Л. Шанковський // Український історик. – 1975. – № 1-2 (45-46). – С. 45-69.
572. Шанковський Л. Нові матеріали до історії визвольної війни 1917 – 1920 рр. / Л. Шанковський // Український історик. – 1974. – № 4 (44). – С. 99-103.

573. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія / Л. Шанковський; [ред. О.Романів]. – Л.: Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. – 397 с.
574. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 320 с.
575. Штернберг Я. І. Діяльність угорських комуністів у Києві в 1919 р. та їх газета “Vögrös ujság” / Я. І. Штернберг. – Український історичний журнал. – 1957. – № 1. – С. 88-93.
576. Эйдеман Р. Очаги атаманщины и бандитизма / Р. Эйдеман; [ред. П. Блумфельд]. – Х.: Изд. Укрпура, 1921. – 32 с.
577. Яжборовская И. С. Россия и Польша: на исторических переломах XX века / И. С. Яжборовская // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: новые источники, новые взгляды: сборник статей польских и российских исследователей. – М.: Институт славяноведения РАН, 2009. – С. 28-38.
578. Ярошенко А. Комуністична партія Західної України – організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель / А. Ярошенко. – К.: 1959. – 48 с.
579. Ярошенко А. Д. Участь китайських червоногвардійців у боротьбі за владу Рад на Україні в 1917 – 1920 рр. / А. Д. Ярошенко. – Український історичний журнал. – 1957. – № 3. – С. 58-66.
580. Яцків П. М. Комсомол – вірний помічник Комуністичної партії Західної України / П. М. Яцків, І. М. Шумейко // Український історичний журнал. – 1964. – № 4. – С. 75-80.
581. Arenz W. Polen und Rußland 1918 – 1920 / Wilhelm Arenz. – Leipzig: Institut für Heimatforschung der Universität Berlin in Schneidemühl, 1939. – 112 s. – (Grenzmärkische Forschungen. Veröffentlichungen der Grenzmärkischen Gesellschaft zur Erforschung und Pflege der Heimat e. V. in Schneidemühl № 3).

582. Batowski H. Linia Curzona a była Galicja Wschodnia / Henryk Batowski // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1966. – T. III. – S. 170-177.
583. Beauvois D. Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863 – 1914 / D. Beauvois; [tłum. z francusk. K. Rutkowski]. – Sejny: Pogranicze, 1996. – 304 s.
584. Czubiński A. Historische Voraussetzungen für die Entstehung der Kommunistischen Partei Polens / Antoni Czubiński. // Wissenschaftliche Zeitschrift. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe ([Wissenschaftliche Zeitschrift der Wilhelm-Pieck-Universität, Rostock](#)). – 1980. – Jg. 29. – Heft. 1-2. – S. 1-10.
585. Czubiński A. Najnowsze dzieje Polski 1914 – 1983 / Antoni Czubiński. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – 463 s.
586. Czubiński A. Problem obszaru i granic odrodzonego państwa polskiego w latach 1918 – 1922 / Antoni Czubiński // Problem granic i obszaru odrodzonego państwa Polskiego (1918 – 1990) / red. Antoni Czubiński. – Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1992. – S. 49-70.
587. Czubiński A. Spory o II Rzeczpospolitą. Ewolucja poglądów publicystyki i historiografii polskiej na temat przyczyn odbudowy i znaczenia niepodległego państwa dla narody polskiego / Antoni Czubiński. – Poznań: Instytut Zachodni, 1988. – 84 + [10] s.
588. Czubiński A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918 – 1921 / Antoni Czubiński. – Opole: Instytut Śląski, 1993. – 315 s.
589. Czubiński A. Wewnętrzne i zewnętrzne przesłanki odbudowy niepodległego państwa Polskiego (1918 – 1921) / Antoni Czubiński. // Przegląd Zachodni. – 1988. – № 5-6. – S. 1-16.
590. Danielewicz J. Przeciw wojnie interwencyjnej w 1920 r. / Jerzy Danielewicz // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1967. – T. II. – S. 210-214.

591. Davies N. *White Eagle, Red Star. The Polish-Soviet War 1919 – 20 and ‘the miracle on the Vistula’* / Norman Davies. – London: Pimlico, 2003. – 308 p.
592. Deruga A. *Geneza polsko-radzieckiego konfliktu zbrojnego na ziemiach litewsko-białoruskich* / Aleksy Deruga // *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – T. IV. – S. 16-36.
593. Deruga A. *Leninowska polityka zagraniczna a geneza Litewsko-Białoruskiej Republiki Radzieckiej* / Aleksy Deruga // *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – T. VII. – S. 157-184.
594. Deruga A. *Początek rokowań o sojusz między Piłsudskim a Petlurą (styczeń – lipiec 1919)* / Aleksy Deruga // *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – T. VI. – S. 45-67.
595. Deruga A. *Wpływ rewolucji Paźdzernikowej na budowę Białoruskiej Państwowości Radzieckiej* / Aleksy Deruga // *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – T. V. – S. 35-55.
596. Gat A. *War in Human Civilization* / Azar Gat. – Oxford: University Press, 2006. – 822 p.
597. Grabski S. *The Polish-Soviet frontier* / Stanisław Grabski. – London: Keliher, Hudson and Kearns, 1943. – 36 p.
598. Jędruszczak T. *Konflikty społeczne i polityczne w Polsce 1918 – 1939* / Tadeusz Jędruszczak // *Drogi integracji społeczeństwa w Polsce XIX – XX w.* / red. H. Zielińskiego. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976. – S. 37-38.
599. Jurkiewicz J. *Niektóre problem stosunków polsko-radzieckich w okresie międzywojennym 1918 – 1939* / Jarosław Jurkiewicz // *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1967. – T. II. – S. 18-38.

600. Karpus Z. Formowanie oddziałów ukraińskich w Polsce w latach 1919 – 1920 / Zbigniew Karpus // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa: materiały z konferencji naukowej “Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa”, Toruń, 16-18 listopada 1995 r. / red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1997. – S. 235-246.
601. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918 – 1924: z dziejów militarno-politycznych wojny polsko-radzieckiej / Zbigniew Karpus. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 2001. – 160 s.
602. Klimiecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicii) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku / Michał Klimiecki. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 2006. – 230 s.
603. Kutrzeba T. Bitwa nad Niemnem (wrzesień – październik 1920) / Tadeusz Kutrzeba. – Warszawa: Wojskowy Instytut naukowo-wydawniczy, 1926. – 360 s.
604. Kutrzeba T. Wyprawa kijowska 1920 roku / Tadeusz Kutrzeba. – Warszawa: Drukarnia Narodowa w Krakowie, 1937. – 359 s.
605. Łukomski G. Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918 – 1920. Polityka i działania militarne / Grzegorz Łukomski. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe, 1994. – 182 + [14] s.
606. Macdonald S. Propaganda and Information Warfare in the Twenty-First Century. Altered images and deception operations / Scot Macdonald. – London – New-York: Routledge Taylor & Francis Group, 2007. – 204 p.
607. Malia M. Russia under western Eyes: from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum / Martin Malia. – second printing. – Harvard: Harvard University Press, 2000. – 514 p.
608. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921 – 1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / Włodzimierz Mędrzecki. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. – 203 s.

609. Narodziny władzy Radzieckiej. – b/m: Towarzystwo przyjaźni polsko-radzieckiej, 1947. – 112 s.
610. Przybylski A. Wojna Polska 1918 – 1921 / A. Przybylski. – Warszawa: Wojskowy Instytut naukowo-wydawniczy, 1930. – 242 + [60] s.
611. Rezmer W. Służba wojskowa Żydów w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej / Waldemar Rezmer // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Siłach Zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918 – 1939 / red. Z. Karpusa, W. Rezmera. – Torun: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 2001. – S. 97-110.
612. Ryszka F. Główne problem historii państwa i prawa polskiego w latach 1944 – 1947 / Franciszek Ryszka // Polska Ludowa. IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Warszawie 13-15 września 1963 / red. Cz. Madajczyk. – Warszawa: Polskie towarzystwo historyczne, 1964. – S. 235-260.
613. Serczyk W. Historia Ukrainy / Władysław A. Serczyk. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1990. – 518 s.
614. Serczyk W. Kwestia periodyzacji stosunków polsko-radzieckich / Władysław A. Serczyk // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1967. – T. II. – S. 224-228.
615. Serczyk W. Z teoretycznej problematyki rewolucji burżuazyjno-demokratycznej w 1917 roku w Rosji / Władysław A. Serczyk // Rosja w okresie wojny światowej i rewolucji lutowej / red. L. Bazyłow. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977. – S. 137-159.
616. Stachiewicz J. Działania zaczepne 3 armji na Ukrainie / Juljan Stachiewicz // Studja operacyjne z historii wojen polskich 1918 – 21. – Warszawa: Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy, 1925. – T. 1. – 117 s.
617. Ślisz A. Polska prasa rewolucyjna na Ukrainie i Białorusi w latach 1917 – 1920 / Andrzej Ślisz // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1966. – T. III. – S. 178-205.
618. Tomaszewski J. Konsekwencje wielonarodowościowej struktury ludności Polski 1918 – 1939 dla procesów integracyjnych społeczeństwa / Jerzy Tomaszewski //

- Drogi integracji społeczeństwa w Polsce XIX – XX w. / red. H. Zielińskiego. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976. – S. 109-138.
619. Ulam A. The Bolsheviks. The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia / Adam B. Ulam. – Cambridge – London: Harvard University Press, 1998. – 598 p.
620. Waligóra B. Walka o Wilno. Okupacja Litwy i Białorusi w 1918 – 1919 r. przez Rosję Sowiecką / Bolesław Waligóra. – Wilno: Wydawnictwo Zarządu miejskiego w Wilnie, 1938. – 483 s.
621. Wandycz P. S. Soviet-Polish Relations, 1917 – 1921 / Piotr S. Wandycz. – Cambridge: Harvard university press, 1969. – 403 p.
622. Wawrzyński T. Wojna polsko-sowiecka 1919 – 1920 – stan i perspektywy badań oraz charakterystyka akt proweniencji wojskowej / Tadeusz Wawrzyński // Biuletyn Wojskowej służby archiwalnej. – 1995. – № 18. – S. 5-21.
623. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920 – 1939 / Emilian Wiszka. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika. – 324 s. + [38 s.]
624. Wyszczelski L. Kijów 1920 / Lech Wyszczelski. – Warszawa: Bellona, 1999. – 327 s. – (Seria: Historyczne bitwy, № 80).
625. Zaks Z. Radziecka Rosja i Ukraina wobec sprawy państwowej przynależności Galicji Wschodniej 1920 – 1923 / Zofia Zaks // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1970. – T. VI. – S. 69-95.
626. Zaks Z. Walka dyplomatyczna o naftę wschodniogalicyską 1918 – 1923 / Zofia Zaks // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – T. IV. – S. 37-60.
627. Zamorski K. Ludność Galicji w latach 1857 – 1910 / Krzysztof Zamorski; [red. H. Madurowicz-Urbańska]. – Kraków – Warszawa, 1989. – 204 s. – (Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji T. CCLXX)

628. Zieliński H. Czy istniał model polskiego działacza politycznego? (Piłsudski, Witos, Paderewski, Dmowski) / Henryk Zieliński // *Dzieje kultury politycznej w Polsce* / red. J. A. Gierowski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977. – S. 216-242.

Дисертації та автореферати дисертацій

629. Галушко Е. М. Борьба рабочих и крестьян Западной Украины за Советскую власть в 1920 г.: дис. ... канд. истор. наук: 07.00.01 / Галушко Евгений Максимович; Львов. госуд. ун-т им. Ивана Франко. – Львов, 1952. – 270 с.
630. Дем'янюк О. Й. Волинь у військово-політичних процесах Української революції 1917 – 1921 рр.: автореф. дис. ... док. істор. наук: 07.00.01 “Історія України” / Дем'янюк Олександр Йосипович; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут українознавства НАН України. – Л., 2013. – 32 с.
631. Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914 – 1920 рр.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Марковецька Галина Миколаївна; Ін-ут укр. археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського. – К., 2003. – 19 с.
632. Тищик Б. Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка в 1920 році: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 “Теорія та історія держави і права” / Тищик Борис Йосипович; Київськ. держ. унів. ім. Т. Шевченка, Львівськ. держ. унів. ім. І. Франка. – Л., 1965. – 465 с. + [XXIX с.].
633. Шкляев И. Н. Деятельность ВЧК на Юге Украины в период революции и гражданской войны. 1917 – 1922: дис. ... канд. истор. наук: 07.00.01 “История Украины” / Шкляев Игорь Николаевич; Одесс. госуд. унив. им. И. Мечникова. – Одесса, 1998. – 263 с.
634. Ярошенко А. Д. Борьба трудящихся Восточной Галиции за установление советской власти в 1920 году: автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.01 /

Ярошенко Андрей Демидович; Киевск. госуд. унив. им. Т. Шевченко; Львовск. госуд. унив. им. И. Франко – К., 1951. – 16 с.

635. Croll K. D. Soviet-polish relations, 1919 – 1921: PhD thesis for the Degree of doctor of Philosophy: University of Glasgow / Kirsteen Davina Croll. – Glasgow, 2008. – 281 p.

Газети

636. Більшовик / часопис Політвідділу 14-ї Червоної Армії. – 1920 р. – № 1 (21 липня). – 4 шпальти.
637. Вільна Україна / безпартійна демократична газета. – Рівне: б/в. – Ч. 18 (16 квітня 1919 р.). – 2 шпальти. – Щоденна.
638. Волинская речь. – Житомир. – 1917 г. – 4 серпня. – 4 шпальти.
639. Вістник Волинського губернського комісара. – Житомир. – 1919. – Ч. 13 (8 лютого 1919 р.). – 6 аркушів. – 3-чі на тиждень.
640. Вістник Волинського губернського комісара. – Житомир. – 1919. – Ч. 1-27 (29 серпня 1919 р.). – 6 аркушів. – 3-чі на тиждень.
641. Вістник Волинського губернського комісара. – Житомир. – 1919. – Ч. 2-28 (30 серпня 1919 р.). – 6 аркушів. – 3-чі на тиждень.
642. Вістник Волинського губернського комісара. – Житомир. – 1919. – Ч. 3-29 (4 вересня 1919 р.). – 6 аркушів. – 3-чі на тиждень.
643. Вістник Волинського губернського комісара. – Житомир. – 1919. – Ч. 4-30 (6 вересня 1919 р.). – 6 аркушів. – 3-чі на тиждень.
644. Вістник Волинського губернського комісара. – Житомир. – 1919. – Ч. 7-33 (13 вересня 1919 р.). – 6 аркушів. – 3-чі на тиждень.
645. Волинскія Народныя Известія. – Житомир: Друкарня Волинського губернського земства. – 1917 г. – № 18 (11 вересня 1917 р.). – 20 арк. – Щотижневий журнал-газета.
646. Волинь. – Житомир. – 1918 г. – № 152 (16 липня). – 4 шпальти. – 3-чі на тиждень.
647. Волинь. – Житомир. – 1918 г. – № 154 (18 липня). – 4 шпальти. – 3-чі на тиждень.

648. Волинь. – Житомир. – 1918 г. – № 155 (19 липня). – 4 шпальти. – 3-чі на тиждень.
649. Галицький комуніст / орган: Тимчасового комітету комуністів Східної Галичини. – К.: Друкарня Тов. “Робітнича книгарня”. – 1919 р. – № 1-4.
650. Галицький комуніст / орган Краєвого комітету комуністичної партії (більшовиків) України, Східної Галичини та Буковини. – К.: Друкарня “Більшовик”. – 1920 р. – Ч. 1-4.
651. Известия Волынского губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Житомир. – 1919 г. – 3 липня. – 2 сторони.
652. Известия Волынского губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Житомир. – 1919 г. – 17 липня. – 2 сторони.
653. Известия Волынского губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Житомир. – 1919 г. – 27 липня. – 2 сторони.
654. Известия Волынского губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Житомир. – 1919 г. – 16 серпня. – 2 сторони.
655. Известия Волынского губернского революционного комитета. – Житомир. – 1920 г. – 26 березня. – 2 сторони.
656. Нова Рада. – 1917 р. – Київ. – № 1 (25 березня). – 4 шпальти. – Щоденна.
657. Правда / орган: ЦК КП(б)У і ВУЦВК. – 1919 р. – 12 березня. – 4 шпальти.
658. Селянська думка / засн.: Спілка громадських організацій. – Бердичів. – 1919 р. – № 1 (26 лютого) – 4 шпальти. – Щоденна
659. Селянська думка / засн.: Спілка громадських організацій. – Бердичів. – 1919 р. – № 30 (30 вересня) – 2 шпальти. – Щоденна
660. Селянська правда / орган: Волинського губернського комітету партії Комуністів (більшовиків) України. – Житомир: 2-а Волинська радянська друкарня. – 1919. – Ч. 1 (28 грудня). – 4 шпальти. – Щоденна

661. Селянська правда / орган: Волинського губернського комітету партії Комуністів (більшовиків) України. – Житомир: 2-а Волинська радянська друкарня. – 1919. – Ч. 2 (30 грудня). – 4 шпальти. – Щоденна
662. Червона Галичина / орган: Політвідділу Н-ської Совітської стрілецької дивізії. – 1920 р. – Ч. 2 (9 вересня). – 2 шпальти.
663. Червоний доброволець / орган: політвідділу Н-ської стрілецької дивізії і Золочівського повітового ревкому. – 1920 р. – 14 вересня. – 2 шпальти. – Одноденна.

Підручники та посібники

664. Грицак Я. Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. : посібник / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
665. Коцур В. П. Історіографія історії України : курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 520 с.
666. Тхоржевський Р. Нариси історії паперових грошей на Тернопільщині XX ст. / Р. Тхоржевський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – 88 с.
667. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття: підручник / В. Яровий. – К.: Генеза, 2005. – 816 с.

Бібліографічна та довідкова література

668. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: енциклопедичний довідник / відп. ред. І. Ф. Курас. – К.: Головна ред. УРЕ, 1987. – 632 с.
669. Енциклопедія історії України: в 8 т. / гол. ред. колегії В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2003 –. – Т. 2 (Г-Д). – 2004. – 528 с.
670. Енциклопедія історії України: в 8 т. / гол. ред. колегії В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2007 –. – Т. 4 (Ка–Ком). – 2004. – 528 с.
671. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921) : в 2 кн. / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2007. – Кн. I. – 536 с.

672. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі: довідник / С. Чорний. – К.: ДНВП “Картографія”, 2001. – 88 с.
673. Lawrynenko J. Ukrainian communism and Soviet Russian policy toward the Ukraine. An annotated bibliography 1917 – 1953 / Jurij Lawrynenko. – New York: Research program on the U.S.S.R., 1953. – 454 p.

Рецензії

674. Верига В. Oleh S. Pidhainy, Olexandra I. Pidhainy, The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution, vol. 6: Bibliography, pt. 2. Pref. by M. Mladenović. Toronto, New Review Books, 1975. XV, 387 p. / В. Верига // Український історик. – 1976. – № 1-4 (49-52). – С. 133-135.
675. Ільюшин І. Klimiecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicji) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku / І. Ільюшин. – Torun: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2006 // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 212-216.
676. Мацьків Т. Theophil Hornykiewicz, Ereignisse in der Ukraine, 1914 – 1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Publikation des W. K. Lypynsky, Ost-Europäischen Forschungs-Instituts, Horn- Philadelphia 1969, Vol. IV, XLVIII + 421 p. / Т. Мацьків // Український історик. – 1972. – № 1-2 (33-34). – С. 132-135.
677. Прохода В. Матвій Стахів, Третя Советська Республіка в Україні. – Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1968, 244 стор. / В. Прохода // Український історик. – 1970. – № 4 (28). – С. 113-116.
678. Сіак Д. (Сарсель). Kukułka Józef. Francja a Polska po traktacie wersalskim (1919 – 1922) / Warszawa, “Książka i Wiedza”, 1970. 623 st. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych / Д. Сіак (Сарсель) // Український історик. – 1974. – № 4 (44). – С. 119-121.
679. Шанковський Л. Гражданская война на Украине 1918 – 1920. Сборник докуменов и материалов: в 3 т., 4 кн. / Л. Шанковський // Український історик. – 1967. – № 3-4 (15-16). – С. 127-129.

680. Шанковський Л. Замітки до праці о. І. Нагаєвського: "History of the Modern Ukrainian State 1917 – 1923". (Munich; Ukrainian Free University and Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1966. 317 p.) / Л. Шанковський // Український історик. – 1967. – № 3-4 (15-16). – С. 116-122.
681. Шанковський Л. (Л. Ш.). Publikationen des W. K. Lypynsky Ost-Europäischen Forschungs-Instituts in Philadelphia, Pa., USA. Ereignisse in der Ukraine 1914 – 1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Von Theophil Hornykiewicz. Band II. Philadelphia, Pa., USA, 1967, XLVIII + 484 p. / Л. Шанковський // Український історик. – 1967. – № 3-4 (15-16). – С. 136-137.
682. Rakowsky J. Deruga, Aleksy. Polityka Wschodnia wobec Ziemi Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918 – 1919). Warszawa: Polska Akademia Nauk, Zakład Stosunków Polsko-Radzieckich. 1969. 330 pp. / J. Rakowsky // Український історик. – 1972. – № 1-2 (33-34). – С. 130-131.